

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA AGRÁRTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
LEKTORÁLT FOLYÓIRATA

Szerkesztőség: Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár, 1367 Budapest 5. Pf. 129.
Budapest XIV. Városliget, Vajdahunyadvár

Szerkesztőbizottság:

Estók János (mb. főszerkesztő), Fehér György (szerkesztő), Gheorghe Gorun [Románia],
Kaposi Zoltán, Orosz István (szerkesztő), Novák László Ferenc, Papp Klára,
Romány Pál, Nigel Swain [Nagy-Britannia], Tóth Pál Péter,
Varga Zsuzsanna (szerkesztő)

Szerkesztőségi titkár: Hajdúné Lázár Éva

TARTALOM

TANULMÁNYOK

TÓTH-BARBALICS Veronika: A főrendiház 1885. évi átalakítása és a földadócenzus	1
KÁRBIN Ákos: Agrárlobbi a Monarchia Magyarországon. A Német Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia tárgyalásai az 1891. évi vám- és kereskedelmi szerződés kapcsán	31
FEHÉR György: Károlyi Sándor szövetkezeti eszméje. Elmélet és gyakorlat	53
NIGEL Swain: A poszt szocialista mezőgazdaság Kelet-Közép-Európában	69

KÖZLEMÉNYEK

VERES Tünde: A regéci uradalom 1680. évi urbáriumának vizsgálata	93
PELLES Márton: A fiumei kikötő szerepe Magyarország agrár-külkereskedelmében (1896–1914)	119
TÓTH Tibor: Nagybirtok kontra kisbirtok: politikai érdekütközés a hitbizományok felszámolása kapcsán az 1930-as évek közepén	131
EITLER Ágnes: 1956-os helyzetkép a vidéki társadalomról	141

SZEMLE

A földesurak szerepe. Szerk. Szirácsik Éva (KAPOSI Zoltán)	161
Hannes Siegrist – Dietmar Müller (Hg.): Property in East Central Europe. Notions, Institutions, and Practices of Landownership in the Twentieth Century (TÓTH Tibor)	164
Papp István: Fehér Lajos. Egy népi kommunista politikus pályaképe (VARGA Zsuzsanna)	165

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed
in HISTORICAL ABSTRACTS and AMERICA: HISTORY AND LIFE*
A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült
E-mail cím: agrartortszemle@mmgm.hu

TÓTH-BARBALICS VERONIKA

A FÖRENDIHÁZ 1885. ÉVI ÁTALAKÍTÁSA ÉS A FÖLDADÓCENZUS¹

BEVEZETÉS

A főrendiház szervezetének módosításáról szóló 1885. évi VII. törvénycikk az örökletes jogú főnemesi családok leszármazottai számára földbirtokláshoz, illetve a föld megműveléséből származó jövedelem után fizetett adó mértékéhez kötötte a főrendiházi tagsági jog gyakorlását. Addig a főrendiház tagja lehetett a magyar arisztokrata családok valamennyi cselekvőképes nagykorú férfi leszármazottja, az 1885. évi törvény 2.§-a azonban kimondta, hogy közülük csak azok folyamodhatnak meghívásért, „kik egyedül vagy velük egy háztartásban élő feleségük és kiskorú gyermekeik vagyonát is odaszámítva, a magyar állam területén oly földbirtoknak telekkönyvi tulajdonosai és haszonélvezői, vagy életfogytiglan haszonélvezői, vagy oly családi hitbizomány birtokosai, melynek az 1885. évre az új földadó kataszter alapján megállapított egyenes állami földadója a rajta levő lakházak és gazdasági épületek házosztály adójával együtt legalább 3000 forintot tesz osztrák értékben.” Mint Vörös Károly történész rámutatott, a törvény „immár legalábbis polgári mérték alkalmazásával” határozta meg a főrendiházi tagság feltételeit, „alapjában változtatva meg a főrendiház szerkezetét”, és a főrendiház „nagyon viszonylagos” polgárosítását eredményezte.²

Tanulmányomban áttekintem, hogy az 1885 előtti másfél évtizedben a főrendiház átalakítására vonatkozó elképzelésekben hogyan jelent meg a földadócenzus bevezetésének gondolata. Megvizsgálom, hogy az 1880-as években milyen szempontok és tényezők alakították a census mértékének meghatározását, és bemutatom a Tiszakormány által végzett előmunkálatokat. Végezetül ismertetem azt, hogy hogyan történt censusra való jogosultság igazolása a főrendiházi reform végrehajtásakor és 1885 után.

1 A tanulmány elkészítését az NKFIH (OTKA) K 112 429 számú pályázata támogatta (*A dualizmus kori magyar országgyűlések tagjainak feltárása és társadalomtörténeti elemzése*, vezető kutató: Pap József).

2 VÖRÖS Károly: A főrendiház 1885. évi reformja. Egy kutatás tervei és első eredményei. In *Rendi társadalom, polgári társadalom 1. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Salgótarján, 1986. szeptember 28–30. Salgótarján, 1987. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád megyei Levéltárból, 15.)* 398.

Megállapította, hogy 1885-ben a családok több mint fele képtelen volt teljesíteni a törvény által előírt földadócenzust, a reform végrehajtása betetőzte a nem asszimilálódott indigenák kizsorolását a politikai életből, és a főrendiház örökös tagjainak gerincét alkotó, többségében az ország nyugati régiójában birtokos grófi családok csoportjának artikulációját eredményezte. Uo., 397–405.

A FÖLDADÓCENZUS KÉRDÉSE A FÖRENDIHÁZ REFORMJÁRA VONATKOZÓ ELKÉPZELÉSEKBEN

1848-ban a magyar országgyűlés alsótáblája népképviseleti képviselőházzá alakult át, a felsőtábla azonban megőrizte rendi jellegű összetételét. Habár 1848–1849-ben több terv is megfogalmazódott a felsőház polgári jellegű átalakítására vonatkozóan, a szabadságharc leverését eredményező orosz intervenció következtében ezek megvitatására, megvalósítására nem maradt idő. A reform kérdése az alkotmányos viszonyok, továbbá az ország integritásának és (korlátozott) szuverenitásának viszszerzését követően kerülhetett ismét napirendre. A főrendiház a polgári kor igényeinek megfelelő átalakítása 1867 és 1885 között nem tartozott a legsürgősebb problémák közé, de vissza-visszatérő eleme volt a politikai diskurzusnak. A megoldás lehetőségeinek taglalása politikatudományi értekezésekben, a politikai publicisztikában, pártprogramokban, parlamenti felszólalásokban egyaránt szerepelt, és az egy mást követő kormányok is többször foglalkoztak vele.

A javaslatok döntő többsége meg akarta tartani az örökletes tagokat, de feltételhez kötötte tagságukat. Ezáltal csökkenteni kívánták létszámukat az intézmény hatékonyabb működése érdekében, és egyben azért is, hogy más elitcsoportoknak (a tudományok, a művészetek, az állami hivatalok, valamint az ipari és kereskedelmi nagytőke köréből) is helyet biztosítsanak az intézményben. A tervek az addigi nyolcszáznál több főrendiházi tag (ebből mintegy hatszáz születési jogon tag arisztokrata, akiknek csak töredéke jelent meg ténylegesen az üléseken) számát 150–400 főre kívánták redukálni. A születés alapján jogosult számának korlátozására eszközként az első fiúszülött vagy legidősebb férfi családtag általi képviselet vagy a választás bevezetése, továbbá az adócenzus alkalmazása kínálkozott. A tervek többsége az adócenzus bevezetését javasolta. Az 1870-es években így foglalt állást többek között a főrendiház Deák-pártja, a képviselőházi pártok közül a Sennyey Pál báró vezette Jobboldali Ellenzék és a Reformpárt köréből Károlyi Ede gróf, valamint a Szlávy-kormány számára 1872–1873-ban készített törvénytervezetben Szilágyi Dezső, aki ekkor Deák-párti országgyűlési képviselő és a kormány kodifikációs bizottságának tagja volt.³

Az 1880-as években nemcsak a liberális Pulszky Ferenc vallotta azt, hogy „a vagyonnak s a történelmi tradícióknak ügyes kombinációja adhatja meg a főrendiháznak azon tekintélyt, melyre szüksége van”,⁴ hanem a főrendiház számos tagja is (például Szogyény-Marich László, Zichy Jenő gróf, Zichy Nándor gróf). Tisza Kálmán miniszterelnök a főrendiháznak mint felsőháznak szervezésére vonatkozó törvényjavaslatot 1883-ban készítette el. Az ebben foglaltak kerültek néhány kisebb változtatással módosítva az 1885. évi főrendiházi reformtörvényben kodifikálásra.

3 Sennyey Pál báró beszéde. *Az 1872-dik évi szeptember hó 1-jére kihirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. 1–17. köt.* Szerk. NAGY Iván. Budapest 1872–1875. (Az 1872-dik évi szeptember hó 1-jére kihirdetett országgyűlés nyomtatványai) 14. köt. 1875. jan. 29. (327. ülés) 223. ; Gr. KÁROLYI Ede: A főrendiház reformjához. *Haladás* 1872. 27. 1.; *Szilágyi Dezső-féle operátum*. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K 26 Miniszterelnökségi Levéltár. Központilag iktatott és irattározott iratok (A továbbiakban: K 26) 1885-1206., 220. cs.

4 PULSZKY Ferenc: A főrendiház. *Pesti Napló* 1881. (Reggeli kiad.) 335. 1–2.

A Tisza-féle törvényjavaslat országgyűléshez benyújtott indoklása szerint a kormány a „demokrácia szempontját” szem előtt tartva döntött a census alkalmazása mellett, továbbá az intézmény kellő tekintélye és függetlensége érdekében, valamint, hogy a tagokat az anyagi érdekelttség „a nemzet többi osztályaival érdekközösségbe vonja”. A census számításához azért a földadót választották, mert „a földbirtok az, mely legtöbb stabilitást ad”.⁵ A főnemességhez hagyományosan a földbirtokos életforma társult, az pedig csak erősítette a főrendiház tagságának exkluzív jellegét, hogy Magyarországon az adók közül a földadó adókulcsa volt a legmagasabb.⁶ Érdemes megemlíteni, hogy a korszakban a képviselőválasztói censzusnál is meghatározó szerepe volt az ingatlanoknak: a választók 60-70%-a ennek alapján rendelkezett választójoggal.⁷ A stabilitást szolgáltatta a törvényjavaslatnak a törvény szövegében változatlan formában bekerült azon pontja is, hogy a születés alapján tagságért folyamodó főnemeselek jogosultságának vizsgálatakor mindenkor a birtokra 1885-ben kirótt adót vegyék figyelembe, ne pedig a földbirtok után a meghívásért folyamodás időpontjában ténylegesen fizetett földadó összegét.⁸ Ahogy a törvényjavaslat indoklásában olvasható: „kijelölni [...], hogy melyik évi kivetés szerinti földadó mennyisége képezi az állandó határt, szükséges volt azért, mert az adó csak mint a vagyon s ez esetben a földbirtok értékének jelzője szerepel s éppen azért biztosítania kell azt, hogy akár nagyobb legyen a földadó, akár – az adórendszer valamely változása vagy jobb viszonyok folytán – kisebb, az ne bírjon hatással a jogosultság megállapítására. Annál szükségesebb ez, mert az adónak emelkedése nem azt jelentené, hogy – a viszonyok különben ugyanazok maradván – a tulajdonos gazdagabb lett, és lejjebb szállása sem azt jelentené, hogy szegényebb lett, de sőt az előbbi eset rontja, az utóbbi jobbra teszi a földbirtokos helyzetét.”⁹

A kormány rendelkezésére csak 1882 végétől álltak olyan kimutatások, amelyek alapján számításokat végezhetett a census teljesítésére képes örökös tagok jövőbeli számára vonatkozóan, és a kabinet ezen adatgyűjtések eredményét nem hozta nyilvánosságra. Ennek ellenére a census mértékét a reformtervek már 1869-től általában hasonlóan 2500–3000–4000 forintban határozták meg.¹⁰ Szőgyény-Marich László

5 Melléklet a 25. számhoz. Indoklás a főrendiház reformját célzó törvényjavaslathoz. In *Az 1884-dik évi szeptember hó 25-ére [! 27-ére] hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. 1–24. köt.* Budapest 1884–1887. (Az 1884-dik évi szeptember hó 25-ére [! 27-ére] hirdetett országgyűlés nyomtatványai). (A továbbiakban: *KI 1884–1887.*) 1. köt. 143.

6 TAKÁCS Péter: Szempontok a szabolcsi megyei virilisták társadalmi helyzetének elemzéséhez. In *Alföldi Társadalom. 1. Békéscsaba 1990* 62.

7 CIEGER András: Magyarország politikai kultúrája a dualizmus időszakában. Módszertani áttekintés. *Múltunk* 2000. 3. 10.

8 25. sz. Törvényjavaslat, a főrendiháznak, mint felsőháznak szervezéséről. In *KI 1884–1887. 1. köt.* 141., 143.

9 Melléklet a 25. számhoz. Indoklás a főrendiház reformját célzó törvényjavaslathoz. In *KI 1884–1887. 1. köt.* 143.

10 *A főrendiház Deák-pártjának tervezete. [1870].* MNL OL K 26 1885-1206., 220. cs.; [Id. br. MAJTHÉNYI László]: *Törvenyczikk Magyarország főrendi-táblájának felsőházzá való átalakításáról.* Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára Folio Hungarica 1664.; *Szilágyi Dezső-féle operátum.* MNL OL K 26 1885-1206., 220. cs.; [Somssich Pál tervezete 1873-ból]. MNOL K 26 1873-108., 63. cs.; [Somssich Pál tervezete 1882-ből]. *Pester Lloyd* 1882. 94. 2.; ZICHY Jenő: *A felsőházi törvényjavaslat.* Budapest 1885. 27–30.

ókonzervatív politikus, főkamarászmester, a főrendiház másodelnöke 1882-ben megjelent röpiratában, annak érdekében, hogy az örökös tagok száma elérje az általa javasolt 250 főt, háromféle földadócenzus alkalmazását proponálta: a legalacsonyabbat (1000 forintot) a mágnáscsaládok legidősebb tagjaival szemben, ennek háromszorosát a hitbizományok birtokosaival, tízszeresét bármely főnemessel szemben.¹¹ 1873-ban a Szlávy-kormány megbízásából Somssich Pál, a képviselőház nem sokkal korábban leköszönt elnöke, a Deák-párt országgyűlési képviselője is tervezetet készített a főrendiház reformjára.¹² Tervét csak egy évtizeddel később, 1882-ben a főrendiház reformja körüli eszmecsere megélénkülését tapasztalva tette közzé.¹³ Somssich célkitűzése a monarchikus-arisztokratikus és a demokratikus jellegű felsőházat támogató irány összebékítése volt. Azt javasolta, hogy a felsőház tagjainak harmadát (50-70 főt) a főrendiház örökös tagjai válasszák saját soraikból,¹⁴ harmadát a képviselőház válassza volt képviselők közül, harmadát a minisztertanács javaslatára a király nevezze ki a közügyek terén érdemeket szerzett személyek sorából. A két előbbi csoportnál tehermentes földbirtok után legalább 4000 (az 1882-ben közzétett szövegben: 3000) forint földadó fizetését írta volna elő a választhatóság egyik feltételül. Somssich tervét 1882-ben a *Pester Lloyd*, amely a liberális (nagy)polgárság lapja volt, majd Tóth Lőrinc jogtudós is a túlzottan magas cenzus miatt bírálta.¹⁵ Bírálói azt hangoztatták, hogy ilyen magas cenzus mellett a választás merítési bázisa túlságosan szűk, a 2/3 részben az ország legnagyobb adófizetőiből álló főrendiház túlságosan konzervatív jellegű lenne.

Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter 1882-ben a *Budapesti Szemle*-ben megjelent értekezésében,¹⁶ amit aztán önálló füzet formájában is közreadott, viszont úgy foglalt állást, hogy a 3000 forintos cenzus nem tekinthető magasnak.¹⁷ A Tisza miniszterelnök által az 1884 októberében az országgyűlés elé terjesztett törvényjavaslatban szintén 3000 forintos adócenzus szerepelt.

A képviselőházi ellenzék elutasította a földadócenzus bevezetését. A törvényjavaslat képviselőházi bizottsági tárgyalása során a Mérsékelt Ellenzék egyik vezetője, Apponyi Albert gróf a főnemes családok általi választás mellett foglalt állást, ez azonban a pártnak a plenáris vita során benyújtott határozati javaslatában már nem szerepelt.¹⁸ A 48-as Függetlenségi Párt határozati javaslatában túlnyomóan választá-

11 SZ.[ÖGYÉNY-MARICH] L.[ászló]: *Igénytelen nézetek a magyar főrendi ház szervezéséről*. Székes-Fehérvárott 1882. 17–19.

12 [Somssich Pál tervezete 1873-ból]. MNOL K 26 1873-108., 63. cs.

13 [Somssich Pál tervezete 1882-ből]. *Pester Lloyd* 1882. 94. 2.

14 Az 1882-ben közzelt változatban a választásban a főispánok kivételével az összes addigi tag részt vett volna.

15 [Cím nélkül]. *Pester Lloyd* 1882. 94. 2.; TÓTH Lőrinc: *A magyar felsőház reformja*. Budapest 1882. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből. 7. köt. 4. sz.) 40.

16 TREFORT Ágoston: A felsőház reformja. *Budapesti Szemle* 1882. 64. sz. 116–126. és TREFORT Ágoston: A felsőház reformjáról. Budapest 1882. A továbbiakban az utóbbi megjelenés oldalszámaira hivatkozunk.

17 TREFORT 1882. 6–7.

18 Országgyűlés. *Egyetértés* 1884. 330. 3.; 1885. febr. 10. (68. ülés). In *Az 1884-dik évi szeptember hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. 1–16. köt.* Szerk. P. SZATHMÁRY Károly. [Budapest] 1884–1887. (Az 1884-dik évi szeptember hó 27-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai) (A továbbiakban: *KN 1884–1887.*) 4. köt. 72.

son alapuló felsőház mellett foglalt állást, amelyben a főnemességet is vagyoni cenzusra tekintet nélkül választott „meghatározott számú” képviselői útján kívánta képviseltetni.¹⁹ Az Országos Antiszemita Párt részéről a párt társelnöke Andreánszky Gábor báró annak az elképzelésének adott hangot, hogy a felsőházba a főnemesi nemzetségek „jogosult tagjaik” (teljes korú férfi családtagjaik?) számának arányában küldjenek választott tagokat, és legyenek tagok a hitbizományok birtokosai is.²⁰ A főrendiház konzervatív-ellenzéki tagjai általában elfogadták azt, hogy a tagsági jog vagyoni cenzusa a földadócenzus legyen.²¹ A törvényjavaslatban szereplő összeget magasnak tartották, azonban többségük mégis kész volt elfogadni, miután Tisza miniszterelnök a főrendiházi bizottsági tárgyalás során beleegyezett abba, hogy a főrendiház a reformmal kiesésre ítélt tagjai közül 50 főt választhasson, akik élethosszigan megőrizték tagságukat. Szerepe lehetett a főrendek állásfoglalásában annak, hogy a 19. század végén az úgynevezett agrárnacionalizmus a „kötött” tőkét „nemzeti és lokális” jellegűnek tartotta, szemben a „kozmozopolita” természetű „mozgó” tőkével (pénztőkével).²² Ráadásul az 1885. évi szabályozás lehetőséget adott arra, hogy az örökös joggal rendelkező főnemesi családok leszármazottai adóssággal terhelt vagy bérletbe kiadott földbirtok alapján legyenek tagok.

A reformtervek többségében megfogalmazódott a törekvés, hogy a főrendiházi tagság összetétele lehetőség szerint állandó legyen. Ez a szándék abban is megnyilvánult, hogy több esetben az örökös tagság adományozásának feltételei között szerepelt a megállapodott (több év óta birtokolt) földvagyon. Megfigyelhető ez a főrendiházi Deák-párt 1870-ben készült javaslatában, Trefort Ágoston 1882-ben közreadott tervében és a Tisza Kálmán-féle törvényjavaslat első változatában. Figyelemreméltó, hogy több, elsősorban arisztokrata szerzők, illetve főrendiházi tagok által megfogalmazott tervben a hitbizományok kiemelt jelentőséget kaptak. A főrendiház Deák-pártjának 1870. évi operátuma a törvény életbelépése előtt létesített hitbizományok birtokosaival szemben nem alkalmazott volna adócenzust. Szögyény a hitbizományok esetében is cenzust írt volna elő, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a hitbizományok birtokosai „polgári állás különbsége nélkül” lehetnek tagok.²³ Mindennek az aktuális viszonyok között, tekintettel a hitbizományok zömmel főnemesi rangú birtokosaira és nagybirtok voltára, elvi jelentősége volt. Zichy Nándor gróf 1881 tavaszán a vagyon- és végrendelkezési jog, a hitbizomány szabályozása és a főrendiház szervezése tárgyában a belügyi tárca vezetését is ellátó Tisza Kálmán miniszterelnökhöz intézett

19 1885. febr. 11. (69. ülés). In *KN 1884–1887*. 4. köt. 83–84.

20 1885. febr. 17. (74. ülés). In *KN 1884–1887*. 4. köt. 195–198.

21 Az agrárius nagybirtokos Dessenwffy Aurél gróf álláspontját idézzük itt: „magát a census eszméjét elfogadom, azért, mert ebben egyrészt [...] az érdekképviselőt elvét látom lefektetve, másrésztől biztosítékot látok abban arra, hogy azok, akik nagyobb vagyonnal bírnak, egyszersmind gyakorolni is fogják azon jogokat, melyek a törvényhozási funkcióval járnak.” 1885. márc. 23. (26. ülés). In *Az 1884-dik évi szeptember hó 25-ére [! 27-ére] hirdetett országgyűlés főrendi házának naplója. 1–3. köt.* Szerk. MASZÁK Hugó. Budapest 1885–1887. (Az 1884-dik évi szeptember hó 25-ére [! 27-ére] hirdetett országgyűlés nyomtatványai) (A továbbiakban: *FN 1884–1887*). 1. köt. 133.

22 GLATZ Ferenc: Polgári fejlődés és nacionalizmus Magyarországon a XIX. században. *Eszmetörténet és társadalomtörténet. Történelmi Szemle* 1974. 1–2. 257.

23 SZÖGYÉNY-MARICH 1882. 18–19., 26.

interpellációjában hangsúlyozta, hogy a hitbizományok szélesebb körű bevezetése eredményezne olyan stabil birtokszerkezetet, amely a főrendiház tagságának a működéshez szükséges állandóságát biztosítaná.²⁴ A főrendiházi reform törvényjavaslatának főrendiházi vitája során Szécsen Antal gróf szintén a hitbizományt tekintette a főrendiházi tagság optimális birtoki alapjának. Mint ismeretes, a korabeli liberális gazdaságpolitika ellenezte a szabad birtokforgalom korlátozását.²⁵ Ugyanakkor az 1870–1880-as években arra is találunk példát, hogy a kormánytagok az esetleges közgazdasági hátránnyal szemben azt a politikai előnyt hangsúlyozták, amely az „erős földbirtokos osztály” megteremtéséből és a „történelmi múlttal bíró magyar családok” fenntartásából származik.²⁶ A kormánypárti liberális publicisták és politikusok a hitbizományok birtokosait nem kívánták kizárni a főrendiházi tagságra jogosultak köréből, de elutasították, hogy esetükben mellőzzék a cenzust. Kemény Zsigmond, Beksics Gusztáv, Trefort Ágoston a főrendiház átalakításával kapcsolatos állásfoglalásában egyaránt a hazai fejlődéstől idegennek nyilvánította a hitbizomány rendszerét, aggodalmának adott hangot az ilyen birtokok növekvő száma miatt (az 1890 előtt keletkezett hitbizományok több mint fele a megelőző húsz évben jött létre), és nem támogatta újabbak létrehozását.²⁷ A főrendiházi reform kapcsán maga Tisza Kálmán miniszterelnök is a hitbizománnyal mint idegen eredetű és a főrendek hazafisága szempontjából indifferens intézménnyel szemben fenntartásának adott hangot.²⁸

ELŐMUNKÁLATOK A CENZUS MEGÁLLAPÍTÁSÁRA

Úgy tűnik, a kormány részéről a cenzus összegének meghatározása annak volt alárendelve, hogy a felsőház tagjainak összlétszáma a reformot követően ne haladja meg a képviselőház körülbelül 450 fős létszámát.²⁹ Mint ismeretes, a főrendiház lét-

24 1881. máj. 24. (161. ülés) In *Az 1878-dik évi október [hó] 17-ére hirdetett országgyűlés főrendi házána naplója. 1–2. köt.* Szerk. MASZÁK Hugó. Budapest 1880–1881. (Az 1878-dik évi október hó 17-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai) (A továbbiakban: FN 1878–1881.) 2. köt. 329.

25 Az 1880-as években a szabadelvű párti publicisták élesen támadták az agrárius mozgalomnak a paraszti birtokminimumra vonatkozó elképzeléseit. (VÁRI András: *Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon 1821–1898.* Budapest 2009. 289–303.) A hitbizományi rendszer kiterjesztésére vonatkozó korabeli újkonzervatív elképzeléseket (Széchenyi Imre koncepciójának példáján keresztül), valamint ezek liberális kritikáját szélesebb összefüggéseiben bemutatja és elemzi: ESTÓK János: A negatív konzervativizmus kép dualizmus kori gyökerei. *Valóság* 1995. 7. 58–60.

26 Pauler Tivadar igazságügy-miniszter beszéde. 1885. jan. 29. (60. ülés). In *KN 1884–1887.* 3. köt. 301.

27 [KEMÉNY Zsigmond]: Felsőház. I. *Pesti Napló* 1870. (Reggeli kiad.) 69. 1.; BEKSICS Gusztáv: [Cím nélkül]. *Ellenőr* 1882. 178. 2.; TREFORT 1882. 15–17.

28 1881. máj. 24. (161. ülés). In *FN 1878–1881.* 2. köt. 330.

29 Tisza törvényjavaslatában eredetileg a tagok legfeljebb egyharmadát tették volna ki az élethossziglan kinevezett tagok (a 450 fős maximális összlétszám mellett 150 főt). Az új felsőházban Tisza az uralkodó elé terjesztett törvényjavaslat alapján körülbelül 80, az uralkodó által előszentesített törvényjavaslat alapján körülbelül 70 méltóság vagy hivatás alapján tag lett volna, ezért kívánatos volt, hogy az örökös jönni tagok száma lehetőleg ne lépje túl a 220, illetve a 230 főt. Szabó István jogtörténész rámutatott, hogy számításai szerint a miniszteri indoklásban szereplő 250 fő „valószínűleg a főrendeket ösztönző optimista kalkuláció volt”. (SZABÓ István: A felsőház összetétele. In *Quaerendo et creando. Ünnepi kötet Tattay Levente 70. születésnapja alkalmából.* Szerk. POGÁCSÁS Anett. Budapest 2014.

száma a reform után ehhez a létszámhoz közelített, az örökös tagok száma pedig a kormány által tervezett 250 főnél kevesebb (170-200 fő) lett. A korabeli számítás, amely szerint 3000 forint földadó census 12 000 forint évi jövedelem után fizetendő,³⁰ azon alapult, hogy 1884-től a földadó összege a kataszteri tiszta jövedelem 25,5%-át tette ki.³¹ Az a (Trefort röpirata és Tisza Kálmán 1885. március 26-i beszéde nyomán) sajtóban megjelent állítás azonban általánosítás volt, hogy a 12 000 forint jövedelem 2000 hold jó földnek felel meg,³² hiszen a kataszteri tiszta jövedelem nagyban függött a művelési ágtól és a föld minőségétől.³³

Az 1850-ben (az egyesek bevallása és hivatalnokok adatfelvételei útján) összeállított ideiglenes országos földadókataszter a tényleges állapotnak megfelelő, részletes felmérésen alapuló kiigazítását (a birtokok művelési ágak és azokon belül minőségi osztályok szerinti besorolásának elvégzését) még az 1875. évi VII. (a földadó szabályozásáról szóló) törvénycikk rendelte el. A munkálatok csak 1885-ben fejeződtek be, közben az 1881:40. tc., majd az 1883:46. tc. módosította (csökkentette) a földadó összegét.³⁴

Szapáry Gyula gróf pénzügyminiszter Tisza miniszterelnök kérésére már 1882 novemberében folytatott adatgyűjtést az örökös tagok földadójával kapcsolatban. Külön listát készíttetett a 3000 forintnál több földadót fizető és a 2000 forintnál több, de 3000 forintnál kevesebb földadót fizető mágnasokról.³⁵ Ekkor még az abszolutizmus

505.). Ezt megerősíteni látszik, hogy a kormány által a reform előtti években és közvetlenül a reform végrehajtása előtt készített adatgyűjtések alapján a 3000 forintos censzust körülbelül 210-220 örökös tag földadója érte el. A censzust teljesítő örökös tagok száma azonban az előzetes számításokhoz képest még 1885 folyamán is némileg változhatott (jellemzően emelkedhetett) a folyamatban levő kataszteri kiigazítások következtében, és mert Tisza az országgyűlési tárgyalás során elfogadta a házosztály-adó beszámítását a censusba. Ez, valamint az, hogy Tisza a reform tárgyalásakor beleegyezett az élethossziglan kinevezhető tagok számának leszállításába, magyarázatot ad arra, hogy a miniszterelnök miért nem volt hajlandó a főrendek kívánsága nyomán 2500 vagy 2000 forintra leszállítani a censzust.

30 Tisza Kálmán beszéde. 1885. márc. 26. (28. ülés). In *FN 1884–1887*. 1. köt. 210–212.; A census. *Egyetértés* 1885. 85. 1.

31 A m. kir. pénzügyminiszternek 72,988. sz. körrendelete, az új földadósorozati munkálatok eredménye alapján kivetendő adókulcs megállapítása tárgyában. In *Magyarországi rendeletek tára. Tizenhetedik folyam.* 1883. Budapest 1883. 1867.

32 A census. *Egyetértés* 1885. 85. 1.

33 A földadó alapja az adott vidéken, az adott művelési ágban és ezen belül az adott minőségi osztályban, átlagos gazdálkodás mellett elméletileg elérhető tiszta (a gazdálkodás rendes költségeivel csökkentett) jövedelem volt. BALLABÁS Dániel: A főrendiházi census a gyakorlatban. A Széchényiek példáján keresztül megvilágítva. In *Acta Academiae Agriensis Nova Series Tom. XLI. Sectio Historiae*. Szerk. BARTÓK Béla. Eger 2013. 247.

34 „Földadó” szócikk. In *A Pallas nagy lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája tizenhat kötetben. 1–16. köt. és 1–2. pótköt.* Budapest 1893–1900. 7. köt. 442–444.; A magyar egyenesadók történeti fejlődése. Budapest 1895. (Az egyenesadó-enquete irományai) 33–66.; VARGA István: A közterhek. In *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. Szerk. és bev. SZABÓ István. 2. köt. Budapest 1965. (A Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti Bizottságának kiadványai) 257–258.

A két törvény azt írta elő, hogy az állami földadó összege a földtehermentesítési járulék nélkül 29 000 000 forintot (1881. évi XL. törvénycikk), később 26 000 000 forintot (1883. évi XLVI. törvénycikk.) meg ne haladjon, de az adókulcs meghatározását a pénzügyminiszterre bízta.

35 Szapáry Gyula gróf pénzügyminiszter levele Tisza Kálmán miniszterelnöknek. Budapest, 1882. nov. 28. és mellékletei. MNL OL K 26 1885-1206., 220. cs.

korában életbe léptetett számítás szerinti adóztatás volt érvényben: a kataszteri tiszta jövedelem 29,76%-át tette ki a földadó. A pénzügyminiszter a kimutatásról megjegyezte, hogy „végleg megállapítottnak ugyan nem tekinthető, de azt hiszem – azért elegendő támpontot nyújt az előzetes combinatióra”. 1883. június 20-án Tisza átiratában jelezte a pénzügyminiszternek, hogy szüksége van a jelenleg jogosultsággal bíró családok egyenes adójának pontos kimutatására.³⁶ Az adatokat a főispánok közreműködésével törvényhatóságokénti bontásban szerezte be.³⁷ A főispánokhoz intézett többszöri sürgetés után végül 1883 szeptemberének végére (már a törvényjavaslat minisztertanácsi tárgyalása és az előszentesítésre felterjesztést követően) fejeződött be az adatok beérkezése. Ezen adatok összesítésével Magyarországon és Horvátországban összesen 659 meghívásra jogosult főrangú személyt regisztráltak.³⁸ Közülük 182 főrend (Albrecht főherceg és négy herceg, 142 gróf, 35 báró, összesen a meghívásra jogosultak 28%-a) földadója érte el a 3000 forintot, további 49 fő (35 gróf, 14 báró, a jogosultak 7%-a) 2000 és 3000 forint közötti összeget fizetett.³⁹

1885-ben új földadókataszter került bevezetésre, ennek következtében a korábban készített földadókimutatások használhatatlanná váltak, újra adatokat kellett bekérni. Az új adatok beérkezésekor azonban a végleges kataszter még nem készült el teljesen. Ezért, amikor 1885 áprilisának elején a pénzügyminiszter a 3000 forint feletti és a 2000 és 3000 forint közötti földadót fizetők javított listáját elküldte Tiszának, felhívta a figyelmét arra, hogy „célszerű lenne a betérjesztett adókimutatást, mely különben is csak az adófelügyelők rendelkezésére állott adatok alapján, előleges tájékozással állíttatott össze, már a bizottsági tárgyalás előtt a bemutatott hiteles adatok alapján kiigazítani”. A 3000 forinton felüli földadót (házostály- és általános jövedelmi pótdadó nélkül) fizetett a szűkebb értelemben vett Magyarországon 212 örökös jogú arisztokrata (két főherceg, hét herceg, 165 gróf, 35 báró), ehhez járult a horvátországi birtokaik után a 3000 forinton felül fizető tíz főnemes (három herceg, négy gróf és három báró). 2000 és 3000 forint közötti földadót fizetett 33 magyarországi birtokos (19 gróf és 14 báró), valamint horvátországi birtoka után öt gróf. Összességében az örökös tagságra jogosultak 34%-a fizetett 3000 forintot meghaladó, további 5% 3000 és 2000 forint közötti földadót. 1885 májusának elején a 3000 forint feletti földadót fizetők listája a korrekciók folytán még 12 főnemessel (egy herceggel, tíz gróffal, egy báróval) bővült. Ez a 224 nevet tartalmazó jegyzék azonban még mindig nem volt végleges, a pénzügyminiszter szerint pontosabb jegyzék csak a kataszteri reklamációk befejeztével, az országgyűlési ülészak berekesztése utánra

36 1883-1956-ME (Fogalmazvány), lelőhelye: MNL OL K 26 1883-1004., 195. cs.

37 A belügyminiszteri körrendelet szövege: 1883-2503-BME (Fogalmazvány), lelőhelye: MNL OL K 148 Belügyminisztérium. Elnöki iratok (A továbbiakban: K 148) 1883-4078-III a, 85. cs.

38 Az 1881–1884. évi országgyűlésre ennél szűkebb kör, 563 főnemes (19 herceg, 369 gróf, 175 báró) nyert örökös jogon meghívást (SZÖGYÉNY-MARICH 1882. 5–10.). A különbség részben abból adódott, hogy a pénzügyminisztériumi kimutatás kiterjedt a főnemesi ranggal rendelkező országzászlósok, főispánok és főpapok körére is.

39 A beérkezett listák: MNL OL K 148 1883-IIIa-4078., 85. cs. és ad 1883-4078-BME, utóbbi lelőhelye: MNL OL K 26 1885-1206., 220. cs. Mint látható, az adókimutatással kapcsolatos összetartozó iratok a 1883. évi belügyminiszteri, az 1883. évi és az 1885. évi miniszterelnöki elnökségi iratok között szétszórva találhatóak. A listák feldolgozását megkezdjük.

volt várható.⁴⁰ Ennek ellenére a lista megjelent a sajtóban is, azzal a kommentárral, hogy „a birtokcenzus alapján jogosult mágnások egész Magyarországnak több mint nyolcadrészét bírják”.⁴¹

A jogosultak körének meghatározását nehezítette az egyes arisztokrata családokon belül fennálló tulajdonközösség (osztatlan családi birtoklás),⁴² a megyei adatszolgáltatás és az országos lista elkészülésének időpontja között bekövetkezett változások, a folyamatban levő birtokügyek (például birtokmegosztás az örökösök között).⁴³ Gon-

40 1885-1473-ME, lelőhelye: MNL OL K 26 1885-1206., 220. cs.

Ugyanakkor a kataszteri felmérések eredményei elleni egyéni felszólalások elintézése még 1896-ra sem fejeződött be. VARGA 1965. 269.

41 [Cím nélkül]. *Egyetértés* 1885. 133. 1.; ***: [Cím nélkül]. *Magyar Állam* 1885. 138. 1.

42 Nehezítette, de nem tette lehetetlenné a jogosultság kimutatását. A családi tulajdonközösség és a települési közbirtokosság esetén is megállapítható volt a társtulajdonosok tulajdonhányada, illetve a rájuk eső adóarány, mint ezt az alábbi törvényhelyek bizonyítják. Az 1881. évi LX. törvénycikk (a végrehajtási eljárásról) 143. §-a kimondta, hogy „[h]a a közös vagyon tulajdonjoga határozatlan részekben van a tulajdonostársak nevére bejegyezve, a végrehajtás pedig nem az összes tulajdonostársakat terhelő tartozás behajtására van irányozva: a telekkönyvi hatóság [...] az összes érdeklettek megidézése mellett jegyzőkönyvi tárgyalást rendel, s a tulajdonjog aránya felett, a netalán szükséges bizonyítási eljárás után, ítélet által határoz. Ha ellenkező nem bizonyíttatik: valamennyi bejegyzett tulajdonostárs hányada egyenlőnek tekintetik, kivéve, ha valamely elhalt egyénnek házastársa és leszármazói vannak határozatlan részben közös tulajdonosokul bejegyezve; mely esetben az ingatlannak egyik fele a házastárs tulajdonának, másik fele pedig fejenkénti, illetőleg törzsonkénti egyenlő osztályrészekben a tulajdonosokul bejegyzett leszármazók tulajdonának tekintetik. [kiemelés: TBV]” Az 1883. évi XLIV. törvénycikk (a közadók kezeléséről) 95. §-a leszögezte, hogy közös birtoklás esetén „első sorban minden egyes köztelezett társan csak a kivetett adó aránylagosan reá eső része követelhető”. Később az 1894. évi XVI. törvénycikk (az örökösödési eljárásról) 72. §-a és 101. §-a kimondta, hogy az öröklött ingatlant az örökösök nevére *határozott arányban* kell a telekkönyvbe bejegyezni. Testvéri osztatlanság esetén azonban valamelyik tulajdonostárs elhalálása az arányok módosulását eredményezte.

1911-re egyetlen tisztán földesúri közbirtokosság maradt fenn, az árvai hitbizomány. A főnemesek részvétele közbirtokosságban, általában a földesurak részesedése közbirtokossági területekből országosan csekély mértékű volt. (KOLOSSA Tibor – PUSKÁS Júlia: A 100 kat. holdon felüli birtokterület tulajdoni és birtokkezelési struktúrája Magyarországon 1911-ben. *Agrártörténeti Szemle* 1978. 3–4. 448.) Közbirtokosság (amelynek tagosítás révén történő felszámolása a 20. század elejéig elhúzódt) esetén egyébként az az elv érvényesült, hogy minden közbirtokos a közösbe nem tartozó ingatlan arányában járult a terhekhez. „Tulajdonjog” szócikk. In *Magyar jogi lexikon hat kötetben*. Szerk. MÁRKUS Dezső. 1–6. köt. Budapest 1898–1907. 6. köt. 733.

Annak lehetőségét az 1885. évi VII. törvénycikk 2. § b) pontja kizárta, hogy egyidejűleg ugyanazon birtok telekkönyvi tulajdonosa és életfogytiglani haszonélvezője is rendelkezzen jogcímmel a tagsági joga.

43 Az örökösödési eljárás 1894. évi törvényi szabályozásig a magyar örökösödési jog az 1861. évi országbírói értekezlet határozatain (Ideiglenes törvénykezelési szabályok) alapult. A törvényes örökösödés alapját a jogközösség (és a jogegyenlőség) elve képezte. A szülőktől az utódokra szálló úgynevezett ősi vagyon esetében, illetve a szerzeményi vagyon esetében ez könnyebben érvényesíthető volt, mint az úgynevezett ági vagy öröklött vagyon esetében, amelynél a törvénykezelési szabályok többféle szövegértelmezést tettek lehetővé (például nem rögzítették egyértelműen, hogy ki öröklő a leszármazók nélkül elhalt örökhagyó egyik szülőjétől reá háramlott javait: az életben levő másik szülő, vagy az elhalt felmenő oldalági rokonai). Az országbírói értekezlet kimondta a végrendelkezés szabadságát (tekintet nélkül a javak öröklött vagy szerzett minőségére), ugyanakkor korlátozta ezt a törvényes osztályrész intézményének felállításával. ZLINSZKY Imre: *A magyar örökösödési jog és az európai jogfejlődés*. Budapest 1877. 267–282.

dot okozott az adatszolgáltatás egyöntetőségének hiánya is. Egyes törvényhatóságok a területükön lakhellyel bírókat jelentették be (ha a birtok másik törvényhatóság területén volt, akkor esetenként igyekeztek onnan beszerezni a földadóra vonatkozó adatokat), más törvényhatóságok viszont az ott birtokos (földadót fizető) személyekre összpontosítottak (és esetenként jelezték, hogy lakhelye is a területükön van-e). Egyesek bejelentették a főnemesi ranggal rendelkező főispánt, püspököt is, mások csak a hivatalt, méltóságot nem viselő mágnásokat. Az erdélyi adatszolgáltatásnál problémát okozott a főrendiházi tagsági jog nem egyértelmű szabályozása.⁴⁴ A jogosultság meghatározásának nehézségével, az eredmény bizonytalanságával magyarázzuk, hogy nemcsak az 1882-ben (vagyis még a 3000 forintos földadó cenzust szövetszerűen tartalmazó törvényjavaslat megszületése előtt) összeállított országos listán, hanem az 1883 őszén, sőt még az 1885 áprilisában és májusában készült jegyzéken is feltüntetésre kerültek a 2000 és a 3000 forintos census között fizető főnemesek is.⁴⁵ Tízszáz azonban a törvényjavaslat főrendiházi vitájában arra hivatkozva, hogy az élethossziglan kinevezhető tagok számának csökkentése, valamint a vagyoni censusba a lakó- és gazdasági épületekre vonatkozó házosztályadó beszámítása éppen elég engedmény, a census leszállítására nem volt hajlandó.

A kormány számára az 1880-as évek első felében készült kimutatások szerint tehát a reform előtt örökös jogon főrendiházi tagságra jogosult arisztokraták harmadának-negyedének, körülbelül 200-300 főnemesnek földadója érte el a 3000 forintot.⁴⁶

Az örökös tagsági jog gyakorlásának feltételéből következett az 1885. évi VII. törvénycikk azon előírása, hogy az örökös tagsági jog elnyerésére „[a] minisztertanács [...] csak oly 24. évüket betöltött és nagykorú érdemes magyar állampolgárt hozhat javaslatba, ki az ezen §-ban megállapított vagyoni képesítéssel bír”. Kutatásaink szerint a kormányok még túl is mentek ezen, ugyanis örökös főrendiházi tag-

44 Mutatja az erdélyi helyzet bizonytalanságát, hogy a belügyminiszter 1883 nyarán az ottani törvényhatóságokhoz intézett körrendeletében olyan névjegyzékek készítésére szólította fel őket, „amelyben ki legyenek mutatva azon – az illető törvényhatóság területén létező – családok, melyeknek férfi tagjai vagy minden esetben, vagy azon esetben, ha a szűkebb értelemben vett Magyarországon is volt birtokuk – törvényeink, illetőleg a kifejtett gyakorlat alapján jogosultsággal bírnak arra, hogy a főrendiházba királyi meghívót nyerjenek [kiemelések: TBV]”.

Tízszáz Kálmán belügyminiszter körrendelete a Királyhágón túli törvényhatóságokhoz. 1883. jún. 23. (Fogalmazvány) 1883-2503-BME, lelőhelye: K 148 1883-4078-III a., 85. cs.

45 A kormány az 1883 őszén elkészült jegyzéken feltehetően azért kérte a 2000–3000 forint közötti földadót fizetők felsorolását, mert tisztában kívánt lenni azzal, hogy mennyi lenne az örökös tagok száma abban az esetben, ha a törvényjavaslat elfogadtatása érdekében engedni kényszerül a census 2000 forintra való leszállítását követelő főrendeknek. 1885 tavaszán azonban a listák már a törvényjavaslat (a 3000 forintos census) főrendiházi megszavazását követően készültek, így ez a szempont nem jöhet szóba.

46 Arra vonatkozóan, hogy ezek birtokainak jövedelme valóban elérte-, illetve meghaladta-e a 12 000 forintot, további kutatások szükségesek. Ezeket megnehezíti, hogy a földbirtokok jövedelmét nem tüntetik fel sem az említett kimutatások, sem a gazdacímterek.

A nehézségekre bővebben lásd Ballabás Dániel kutatásait: Például BALLABÁS Dániel: A főrendiházi reform és a főrendek generációi. In *A magyar arisztokrácia társadalmi sokszínűsége, változó értékek és életviszonyok*. Szerk. PAPP Klára, PÜSKI Levente. Debrecen 2013. 277–283.; BALLABÁS Dániel 2013. 239–259..

sági jog adományozására csak olyan családok tagjait terjesztették fel, amelyeknél a megfelelő nagyságú földbirtok nemcsak aktuálisan volt meg, de a census teljesítése több generáción keresztül, a földbirtok örökösök közötti szétosztása esetén is biztosítottak látszott.⁴⁷

A FÖRENDIHÁZ 21-ES BIZOTTSÁGÁNAK CENZUST IGAZOLÓ TEVÉKENYSÉGE 1885 MÁJUSÁBAN

Az 1885. évi VII törvénycikk a 23–25. §§-ban az örökös jogú családok névjegyzékének, valamint a törvény életbelépésekor a censust teljesítő nagykorú, örökös jogú főnemeselek névsorának a kormány által beterjesztett adatok figyelembevételével történő összeállítását egy a főrendiház által a törvény kihirdetését követően azonnal megválasztandó 21 tagú bizottságra bízta. A főrendiház 1885. május 1-jei ülésén megválasztotta a bizottságot, amelybe tekintélyes, a reformtörvény-javaslat vitájában általában aktívan részt vevő tagok kerültek be.⁴⁸ A bizottság elnökévé Szlávay József koronaőr, korábbi miniszterelnököt, jegyzőjévé Rudnyánszky József báró főrendiházi jegyzőt választotta. A 21-es bizottság 1885. május 3-i és 5-i ülésén végezte el a rá bízott feladatokat.⁴⁹

A bizottság a kormány által rendelkezésre bocsátott, a pénzügyminiszter által 1885 tavaszán összeállított (a fentiekben már említett) lista felhasználásával jegyzéket készített az örökös jogú családok azon férfi tagjairól, akik a 24. életévüket 1885. július 1-jéig betöltik és a meghatározott vagyoni képesítéssel bírnak. Szapáry Gyula gróf pénzügyminiszter és Sennyey Pál báró főrendiházi elnök között még a bizottság üléseit megelőzően, 1885 áprilisában nézeteltérés alakult ki arról, milyen módon történjen az örökös jogon tagok névsorának összeállítása, illetve a tagok igazolása. Szapáry pénzügyminiszter azt ajánlotta, hogy az érintettek a községi előjáróság vagy a városi adóhivatal által kiállított és az adófelügyelő által hitelesített bizonyítványokkal igazolják jogosultságukat. Nem tartotta célszerűnek, hogy a vagyoni képesítés az adókönyvek bemutatása által legyen igazolando. Rámutatott, hogy az adókönyvek sok esetben nem a földbirtok tulajdonosánál, hanem a bérlelnél vannak (a bérletnek része, hogy ők fizetik az egyenes adót), és ők az okmányt nem szívesen adnák ki kezeikből. Más esetekben az adókönyvek hivatalos eljárásokhoz vannak mellékelve, ezért nem szerezhetők meg. Végül azt az érvet is felhozta, hogy „nem

47 TÓTH-BARBALICS Veronika: Vigyázó, Harkányi, Żeleński és társaik — 1885 után örökös főrendiházi tagságot nyert családok. In *Vázlatok két évszázad magyar történelméből*. Főszerk. GERGELY Jenő. Budapest 2010. 83.

48 1885. máj. 1. (35. ülés). In *FN 1884–1887*. 1. köt. 266–267.

49 A 21-es bizottság jegyzőkönyve: MNL OL K 587 Országgyűlési Levéltár. Főrendiház által kiküldött 21 tagú bizottság jegyzőkönyve 1885. A., 1. cs.

A bizottság jelentése és az általa összeállított névjegyzékek: 149. sz. Az 1885. évi VII. törvénycikk 22. §-a alapján kiküldött 21-es bizottság... In *Az 1884-dik évi szeptember hó 25-ére [! 27-ére] hirdetett országgyűlés főrendi házának irományai*. 1–7. köt. [Budapest] 1884–1887. (Az 1884-dik évi szeptember hó 25-ére [27-ére!] hirdetett országgyűlés nyomtatványai) (A továbbiakban: *FI 1884–1887*.) 2. köt. 311–325.

mindenkire nézve kellemes az, hogy nyilvánosan bírálókat tárgyává tétessék, megfelelt-e az adófizetési kötelezettségének, s e végett is nem szívesen mutatandja be az adókönyvet”. Szapáry tehát azt a hivatalos eljárást kívánta alkalmazni már 1885 tavaszán-nyarán is a tömeges esetek elbírálásakor, amit aztán a későbbi években az örökös tagsági jog elismeréséért folyamodók esetében alkalmaztak. A 21-es bizottság működésének megkönnyítése érdekében elő kívánta írni, hogy az adókimutatások egységes formában kerüljenek benyújtásra.⁵⁰ Tisza a pénzügyminiszter javaslatát elküldte Sennyeynek, aki „szükségtelennek s meg nem felelőnek” tartotta, hogy a főrendiháznak a reformot követő első megalakulása előtt a vagyoni képesítés igazolását azoktól is megköveteljék, akiknek a „jogosultságok már a létező adatok nyomán is kétségtelen”. Javasolta, hogy a kormány által már összeállított névlistát adják át a 21-es bizottságnak, „mely [...] azon tagokra nézve, kikre nézve kétség nem merült fel, a névsort megállapítja, s azt – kihagyásával az adótételi összegeknek, melyek a közönségre nem tartoznak – közhírré téteti”, és felhívja a kimaradt jogosultakat, hogy „kellő adatokkal ellátott felszólamlásukat [...] adják be”. Felszólamlások igazolásul legyen elég a telekkönyvi kivonat és az illető adófelügyelő bizonylata, utóbbit pedig akár adókönyvek, akár községi bizonyítványok, akár pedig adóhivatali kimutatások megvizsgálása alapján ki lehessen állítani.⁵¹

A miniszterelnök a 21-es bizottság eljárására vonatkozóan elfogadta Sennyey álláspontját. A bizottság feladata így a kormány által már összeállított névjegyzék megvizsgálása, kiegészítése és javítása lett.⁵² A bizottságnak nem volt ideje genealógiai kutatásokba vagy adóbizonylatok tömeges elemzésébe bocsátkozni, de a tagok többségének valószínűleg megfelelő szakértelme és affinitása sem volt ehhez. A névsor a bizottsági ülések idejére még mindig nem véglegesült, Szlávay azzal a megjegyzéssel terjesztette a kormánytól kapott névjegyzéket a bizottság elé, hogy a lista még módosulhat. A bizottság igyekezett a függő esetek végére járni, ennek érdekében (a főrendiházi elnök útján) adatokat kért a pénzügyminisztertől, illetve az érintett főnemesektől.⁵³

AZ ÖRÖKÖS TAGSÁGI JOG GYAKORLÁSÁRA JOGOSULTAK KÖRE 1885 ŐSZÉN

A 21-es bizottság jelentését a főrendiház 1885. május 13-i ülésén érdemi hozzászólás nélkül, közfelkiáltással fogadta el. Ezáltal a főrendek jóváhagyták az örökös tagsági jogú családok, valamint ezek az adó- és életkori cenzust teljesítő tagjainak névjegyzékét, és döntöttek az utóbbi névjegyzéknek „felszólalhatás céljából” a hivatalos lapban való közzétételéről, amit egyébként a főrendiházi reformtörvény is előírt.⁵⁴

50 Szapáry Géza gróf pénzügyminiszter átirata Tisza Kálmán gróf miniszterelnöknek és belügyminiszternek. [Budapest?] 1885. ápr. 9. 1885-589-PM, lelőhelye: MNL OL K 148 1885-III-1418.

51 Sennyey Pál báró főrendiházi elnök átirata Tisza Kálmán gróf miniszterelnöknek és belügyminiszternek. [Budapest?] 1885. ápr. 20. 1885-144-FHE, lelőhelye: MNL OL K 148 1885-III-1782.

52 A főrendiház által kiküldött 21-es bizottság jegyzőkönyve. K 587 A., 1. cs.

53 Lásd a MNL OL Országgyűlési Levéltár. Főrendiház. Elnöki iratok K 3 (A továbbiakban: K 3) 14. cs. és 164. cs. iratait.

54 1885. máj. 13. (40. ülés). In *FN 1884–1887*. 1. köt. 285–294.

Az örökös jogú tagok névjegyzéke a *Budapesti Közlöny* 1885. május 18-i számában jelent meg. A jegyzék szerint az ekkor meghívóval rendelkező 735 főnemesből⁵⁵ 205 tudta teljesíteni a cenzust (28%). Az 1885. évi VII. törvénycikk 24. §-a alapján a névjegyzékből kimaradt jogosultaknak (ha a főrendiház reform utáni első ülősszakának kezdetén részt kívántak venni) a névjegyzék közzétételétől számított három hónap alatt a főrendiház elnökéhez, majd az ülések elnapolását (május 21-ét) követően a belügyminiszterhez kellett eljuttatniuk a jogosultságukat igazoló okmányaikat. Még a 21-es bizottság felkérte a kormányt, hogy a pótlólagos igazolásokhoz „szükséges okmányok mentől gyorsabban és pontosabban kiállítva, a lehető legcsekélyebb megterheléssel bocsáttassanak a felszólamlók rendelkezésére”. A kérés folytán a pénzügyminiszter 1885. május 8-án kelt 801. számú körrendeletében utasította az adóhatóságokat a szükséges adóigazolások soron kívüli kiállítására, az igazságügy-miniszter pedig május 10-i, 22 985. számú, ugyancsak említett rendeletében szólította fel a királyi bíróságokat mint telekkönyvi hatóságokat, hogy az igazoláshoz szükséges teljes vagy kivonatos telekkönyvi másolatokat soron kívül és bélyegmentesen állítsák ki. A két rendelet tehát a következő országgyűlési ülősszak megnyitása előtt, 1885 nyarán várható reklamációk elintézésének megkönnyítése érdekében született meg. Az igazolási eljáráshoz szükséges hivatalos iratok kiállítása később is így történt, hiszen a pénzügyminiszteri rendelet 1916-ig, az igazságügy-miniszteri rendelet 1894-ig hatályban maradt. Hangsúlyozzuk: az újjászervezett főrendiház kezdő örökös-tag-kontingensének, azoknak, akik a *Budapesti Közlöny*ben közreadott jegyzéken szerepeltek (Sennyey főrendiházi elnök fellépésének köszönhetően) nem kellett igazolniuk okmányokkal tagsági jogosultságukat, csak azoknak, akik ezen nem szerepeltek, és a jegyzék közzétételét követően folyamodtak tagsági jogosultságuk elismeréséért. Az 1885 májusában, az ülősszak berekesztése előtt a főrendiházhoz beérkezett kérelmekről a 21-es bizottság véleményezését követően a plénum döntött. Így a régi formájában ülésező főrendiház utolsó, május 21-i ülésén a bizottság javaslatának megfelelően még megszavazta Dessewffy Aurél grófnak, id. Forgách Károly grófnak és Zay Albert grófnak az örökös tagok jegyzékébe való felvételét.⁵⁶

A belügyminisztériumhoz 1885 nyarán több megkeresés érkezett az örökös főrendiházi tagsági jog ügyében. Ezek közül kiemeljük Teleki Károly gróf ügyét, amely betekintést enged abba, hogy a 21-es bizottság milyen módszerrel dolgozott 1885 májusában. Teleki 1885 júliusában a belügyminiszterhez intézett levelében nehezményezte, hogy az újságokban neve mellett 3300 forint adó volt feltüntetve, holott ő jóval többet, 6430 forintot fizet, és kérvényezte az adókimutatás helyesbítését. A belügyminisztérium (Beniczky államtitkár) a főrendiház (volt és jövőendőbeli) elnökéhez továbbította a kérvényt. Sennyey július 30-i átiratában azt válaszolta, hogy a „21-es bizottság az idő rövidsége miatt a minisztériumtól kapott adatok tüzetes vizsgálatával nem foglalkozhatott”, csak azt nézte, eléri-e a kapott jegyzékben sze-

55 Ballabás Dániel számításai szerint az 1884–1887. évi országgyűlés első ülősszakának berekesztése idején 836 tagja volt a főrendiháznak, ebből 728 főnemes személy. (BALLABÁS 2013. 278–279.). Saját, a főrendiház igazoló bizottságának jelentésein alapuló számításunk szerint az első ülősszak végén a főrendiház tagjainak száma 842 fő volt, közülük 735 rendelkezett magyar főnemesi ranggal.

56 1885. máj. 21. (46. ülés). In *FN 1884–1887*. 1. köt. 323.

replő személy adója a cenzust, továbbá a listán feltüntetett összegekben a házosztályadó egyébként sem szerepelt. A bizottság javaslatára a főrendiház a hivatalos lapban csak a jogosultak nevét tette közzé, az általuk fizetett adó összegét nem; egyes újságok azonban megszerezték a listát és közölték az összegeket is, amelyek nem minden esetben voltak pontosak. Mivel az ülészak már lezárult (így Sennyey), a belügyminiszter illetékes eljárni a jogosultsági ügyekben, ezért nem lát módot arra, hogy a Teleki által kért módosítás eszközölhessék, és a joga elismerése szempontjából nem is tartja azt szükségesnek. Az elnök csak annyit ígért, hogy a Teleki által küldött adatokat mellékelik a 21-es bizottság irattárba helyezett irataihoz. Átiratát azzal zárta, hogy „[h]a Nagyméltóságod netán a folyamodó grófnak hiúsági érdekét is némileg kielégíteni hajlandó, az esetben egy félhivatalos lapban, de nem a hivatalos rovat közt” meg lehetne említeni, hogy földadója hiteles adatok alapján 6340 ft 76 krajcár.⁵⁷ Teleki esete nem volt egyedi, Festetics Taszilo gróf július végén hasonló tárgyú megkeresést intézett a belügyminiszterhez, kérte föld- és házadója 59 000 forintról 80 769 forint 20 krajcárra [!] helyesbítését a nyilvántartásban.⁵⁸ Ezzel szemben id. Bethlen Béla gróf ügyvédje útján közölte a főrendiház elnöki hivatalával, hogy a minisztérium által kimutatott (3109 forint) adót testvérével együtt fizeti, és kérte, hogy töröljék nevét a meghívandók közül.⁵⁹ Tömeges reklamációkra azonban nem került sor. Az országgyűlés nyári szünetelése alatt a belügyminiszternél tíz gróf és egy báró folyamodott sikerrel igazolásért,⁶⁰ további hét esetben az arisztokráta igazolása sikertelen volt, vagy a pótlólag kért adatok még nem érkeztek be.⁶¹ Figyelembe véve az utolsó ülészak kezdete óta bekövetkező egyéb változásokat is (a kettős tagsági jogosultság esetén a másik ország törvényhozását előnyben részesítő optálásokat, illetve Karácsonyi Guidó gróf, Zichy-Ferraris Bódog gróf, Prandau-Hilleprandt Gusztáv báró és Wodiáner Mór báró elhunytát) az újjászervezett főrendiház 1885 őszén kezdődő első ülészakára a belügyminiszter 20 főherceg, 9 herceg, 163 gróf és 38 báró, összesen 210 örökös jogú főnemes számára eszközölt ki az uralkodónál meghívólevelet.⁶²

A belügyminiszter az 1885 nyarán hozzá érkezett igazoló okmányokat az új ülészak kezdetét követően a főrendiház elnökségének adta át. A királyi meghívóért folyamodóknak a későbbi években is a belügyminiszterhez kellett fordulniuk abban az esetben, ha az országgyűlés nem volt együtt.⁶³ Míg azonban 1885 nyarán (az 1885.

57 MNL OL K 3 1885-213., 14. cs.

58 MNL OL K 3 1885-217., 72. cs.

59 Szerencs János elnöki titkár feljegyzése [Sennyey Pál báró főrendiházi elnök részére]. Budapest, 1885. [június/július]. MNL OL K 3 1885-208., 14. cs.

60 Tisza belügyminiszter megküldi a főrendiház elnökségének a főrendiház tagjainak névjegyzékét, és a kísérőlevélben felsorolja az 1885 nyarán bekövetkezett változásokat. [Budapest], 1885. szept. 25. 1885-51000-II-[BM], lelőhelye: MNL OL K 3 1885-236., 14. cs.

61 Lobkovitz Rudolf, Bombelles Márk, Eszterházy Mihály, Mikes Árpád, Bánffy Zoltán, Jósika Lajos, Luzsenszky Henrik. Uo.

62 Melléklet a 170. számú irományhoz. In *FI 1884–1887*. 3. köt. 5–13.

63 A főrendiház házszabályai [1886]. In *A főrendiház szervezete megvilágítva a fennálló törvények, szabályok és rendeletek által*. Kiad. SZERENCs János. Budapest 1893. (A továbbiakban: *FHSZ 1886.*) 11. §.

évi VII. törvénycikk 24. § előírása alapján) a belügyminiszter bírálta el a kérelmek szabályszerűségét, illetve jogosságát, a továbbiakban a miniszter a kérelmeket az országgyűlés megnyitását és a főrendiház elnökének kinevezését követően egyszerűen továbbította a főrendiház elnökségének, amely azokat az igazoló bizottságnak adta ki jelentéstételre.

A FÖLDADÓ BEJELENTÉSE ÉS NYILVÁNTARTÁSA 1885 UTÁN

A főrendiházi reformtörvény megszületését követően a pénzügyminiszter és az igazságügy-miniszter 1885. évi május hó 8-án, illetve 10-én kelt rendeletében szabályozta az adófelügyelőségeknek és a telekkönyvi hivataloknak az örökös tagságra jogosultak igazolásához szükséges okmányok kiállítása során a jövőben követendő eljárást.⁶⁴ 1894-ben egy újabb miniszteri rendelet azt mondta ki, hogy a telekkönyvi hivatalok az igazoláshoz kivonatos és részleges másolatok helyett mindig teljes telekkönyvi másolatot szolgáltatassanak ki.⁶⁵ A jogszabályi előírásoknak megfelelően a törvényben becikkelyezett főrendi családok azon tagjai, akik tagsági joguk elismerését kérelmezték, a következő okmányokkal felszerelt kérvényt kellett, hogy benyújtsák a főrendiház elnökéhez:

1. a 24. életév betöltését igazoló anyakönyvi kivonat (keresztlevél);
2. ha a földbirtoknak a folyamodó hitvese a telekkönyvi tulajdonosa, akkor igazoló bizonyítvány arról, hogy közös háztartásban élnek;
3. teljes telekkönyvi kivonat a birtokokról, továbbá amennyiben a birtok családi hitbizomány volt és a telekkönyvben a hitbizomány birtokosának neve nem

64 Az örökös tagsági jogosultság elismeréséért folyamodóknak adóigazolást, telekkönyvi kivonatot és a teljeskorúság igazolására a keresztlevél másolatát kellett benyújtaniuk a főrendiház elnökének. A föld- és házosztályadó összegéről hiteles bélyegtelen bizonyítványokat kellett bemutatniuk. A bizonyítvány kiállítását a királyi vagy városi adóhivaltól, a községi előljárástól vagy közvetlenül a királyi adófelügyelőtől kérhették. A városi adóhivatalok és a községi előljáró a kiállított bizonyítványokat az adófelügyelőhöz továbbította, akinek kötelessége volt 14 napon belül, ha az azokban foglalt adatok helyességéről meggyőződött, hitelesítési záradékával és hivatalos pecsétjével ellátni. Ha a folyamodó (az illetékes adóhivatal, illetve község megjelölésével) közvetlenül az adófelügyelőhöz fordult, akkor ő járt el ezeknél a hatóságoknál, és a megkereséstől számított 21 napon belül kellett kiállítania a pecsétjével ellátott bizonyítványokat. A m. kir. pénzügyminiszternek 801. számú körrendelete, a főrendiházi örökös tagságra jogosultak vagyoni képesítésének igazolása körüli eljárás tárgyában. In: *Magyarországi rendeletek tára. Tizenkilencedik folyam. 1885.* Budapest 1885. (A továbbiakban: *Rendeletek tára 1885.*) 439–441.; A m. kir. igazságügyminiszternek 22,985. számú rendelete, a főrendiház örökös tagsági jog igazolására szükséges telekjegyzőkönyvi hivatalos (teljes, kivonatos vagy részleges) másolatoknak sürgősen és bélyegmentesen leendő kiadása tárgyában. In: *Rendeletek tára 1885.*, 426–427.

65 A m. kir. igazságügyminiszternek 21,571. számú rendelete, a főrendiházi tagsági jogosultság igazolása végett kiszolgáltató telekkönyvi másolatokról. In *Magyarországi rendeletek tára. Huszonnyolcadik folyam. 1894.* 1. köt. 869.

Előzőleg a főrendiház elnöke (feltehetően a hatóságok nem megfelelő adatszolgáltatása miatt) átiratban kérte Szilágyi Dezső igazságügy-minisztertől az 1885 májusában a törvényszékekhez és telekkönyvi hatóságoknak küldött miniszteri rendelet pótlását. MNL OL K 3 1894-681. (Iktatókönyv 97. köt.)

szerepelt, a hitbizományi bíróság végzésére is szükség volt arról, hogy a kérvényező a hitbizomány birtokosa,⁶⁶

4. a városi adóhivatalok vagy községek által kiállított és az illetékes pénzügyigazgatóság által hitelesített adóbizonylatok (esetleg hasonló módon hitelesített kataszteri birtokívek vagy egyenes adó B. tabellák), amelyek tanúsították, hogy a földbirtok(ok)nak az 1885. évre az új földadókataszter által megállapított állami földadója (beleértve a földtehermentesítési pótlékot is), valamint a rajta lévő lakóházak és gazdasági épületek után a bizonylat kiadásakor érvényben levő törvény alapján kivetett házosztály adója együttesen eléri a 3000 forintot.

A főrendiház elnöke a kérvényt az igazoló bizottságának adta át. A házszabályok az igazoló bizottságra bízták a tagsági jog elismerésére vonatkozó kérelmek ügyében a véleményadást,⁶⁷ a gyakorlatban azonban nem volt ritka, hogy előzetesen a főrendiház elnöki hivatalából az elnöki titkár formai és tartalmi szempontból átvizsgálta a kérvényt, és szükség esetén a folyamodót hiánypótlásra szólította fel.⁶⁸ Ha a bizottság a kérvényt rendben lévőnek ítélte, a jelentés alapján a főrendiház kimondta a kérvényező vagyoni és korbeli képesítésének elismerését, és felhatalmazta az elnököt, hogy a belügyminisztertől kérje a királyi meghívólevél kieszközlését. A belügyminiszter a meghívólevél kieszközléséről és a kézbesítés megtörténtéről értesítette a főrendiházat. A főrendiház elnöki titkára a beküldött vagy bevitt királyi leveleket átvette, rávezette a bemutatási záradékot, azokat az elnökkel történő aláíratás után a főrendiházi tagnak visszaküldte vagy visszaadta, és minderről az igazoló bizottságának jelentést tett.⁶⁹ Az igazoló bizottságnak a meghívólevél bemutatásáról szóló jelentése alapján a főrendiház kimondta az igazolt főrendiházi tag nevének a főrendek névjegyzékébe iktatását. Ezt követően a főrend tagsági jogát azonnal gyakorolhatta, kivéve, ha tagsági jog feleledéséről volt szó, mert akkor csak a következő országgyűlési ülészsaktól.

66 A későbbiek folyamán a hitbizományok esetében az igazoló bizottság eltekintett a telekkönyvi kivonattól. Precedens értékű volt ifj. Almásy Kálmán grófnak, az Almásy [!] Ignác gróf által alapított pásztói hitbizomány birtokosának igazolási ügye. A véleményadásra felkért igazságügy-miniszter ekkor úgy foglalt állást, hogy „arra, hogy valamely családi hitbizomány birtokosa (a hitbizományos) a telekkönyvbe följegyeztessék, egyöntetű gyakorlat a bíróságoknál nem létezik; különben is az ily feljegyzés a hitbizományos jogainak nem feltétele, sem azokra lényeges befolyással nem bír és maga a törvény sem kívánja meg kifejezetten, hogy a hitbizományos mint ilyen kitüntetve legyen: annak kimutatására, hogy valaki valamely családi hitbizománynak birtokosa, teljesen elegendő a hitbizományi hatóság által erről kiállított bizonyítvány, amely különben is közhitelű okirat” 279. sz. Jelentése a főrendi ház igazoló bizottságának... In *Az 1887-dik évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés főrendi házának irományai. 1–14. köt.* [Budapest] 1888–1892. (Az 1887-dik évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés nyomtatványai) 5. köt. 33–34.

67 *FHSZ 1886.* 5. §, 10. §.

68 A főrendiház hivatali iratai között több ilyen pótlásra felszólító levél fogalmazványa maradt fenn. Például: MNL OL K 5 Országgyűlési Levéltár. Főrendiház. Hivatali iratok (A továbbiakban: K 5) 1899–80. és 1900–15., 4. cs.; 1909–86. és 1909–94., 6. cs.

69 *Szolgálati utasítás a főrendiházi iroda és naplószerkesztőség részére.* [Budapest], 1895. márc. 7. MNL OL K 5 1895–46., 3. cs. (A továbbiakban: *Szolgálati utasítás 1895.*)

Az 1885. évi adatok az idő előrehaladásával egyre kevésbé tükrözték a földbirtok kataszteri jövedelmet és tényleges értékét. Évek múltával egyre inkább nehézségekbe ütközött az 1885. évi adókimutatások előteremtése. Erre tekintettel Rudnyánszky József báró, a főrendiház háznagya és egyik jegyzője 1909-ben a földadókataszter kiigazításáról és a földadó százalékanak leszállításáról szóló törvényjavaslat tárgyalásakor kérte a pénzügyminisztert, gondoskodjon arról, hogy a kiigazított kataszteri íveken is tüntessék fel „az 1885. évre kivetett adót minden egyes parcellánál”, mert ellenkező esetben az igazoláshoz szükséges adatok nem lesznek megadhatók. A kormány részéről Wekerle miniszterelnök reagált. Ellentmondásos választ adott Rudnyánszky felvetésére. Megnyugtatóan közölte, hogy a korábbi birtokívek megőrzésére kerülnek, ugyanakkor hozzátette: „[o]lyan evidentiát, amely az ország valamennyi parcellájára – hiszen 60 millió ilyen parcelláról van szó – kiterjed abból a szempontból, hogy mi a mostani adó és mi volt az 1885-i, nem tarthatunk fenn”. Kijelentette, hogy tudomása szerint hiába rögzítette az 1885. évi VII. törvénycikk, hogy az 1885. évi adatokat kell alapul venni, a gyakorlatban az eljárás eddig is az volt, hogy a birtok után aktuálisan fizetett földadót vették figyelembe.⁷⁰ Zichy Nándor gróf egyetértett Wekerlével abban, hogy az igazolásokkor nem lehet mindig visszamenni az 1885-ös adatokig, azonban azt is hangsúlyozta, hogy „a most 20%-kal leszállított földadó nem lehet irányadó annyiban, hogy e miatt többet vagy nagyobb birtokot kelljen követelni, mint amennyit akkor követeltünk”.⁷¹ Dessewffy Aurél gróf házelnök javaslatára végül a főrendiház az igazolóbizottságot kérte fel, hogy dolgozzon ki javaslatot a későbbi igazolási eljárásra nézve.⁷² Miután 1909 novemberében a javaslat elkészült, Dessewffy főrendiházi elnök kikérte Wekerle miniszterelnök és pénzügyminiszter véleményét. Wekerle egyetértett a bizottsággal abban, hogy a már igazolt tagok és ezek utódai esetében ne történjen változás, továbbra is az 1885-ik évre megállapított földadót vegye a főrendiház figyelembe jogigényük elbírálásánál. Megígérte, hogy tekintettel az új földadósorozati munkálatok szerkesztésére, elrendeli, hogy ezeknél az eseteknél a régi egyéni birtokívek megőrzésre kerüljenek. Az „új jogigények” (vagyis az ezt követően örökös tagsági jogot nyerő családok tagjai folyamodványainak) elbírálása esetében viszont „az adminisztráció egyszerűsítése érdekében az elbírálás idejében tényleg fizetett adók összegét” javasolta alapul venni, mert „különben az ország összes birtokíveinek gondos megőrzését kellene elrendelni, ami előre láthatólag sok nehézséggel járna, s a mai állapottal való azonosításnál sok mellőzhető munkát okozna. De ezt az álláspontot vélném elfogadhatónak azért

70 Ezt a kijelentést más forrásaink nem támasztják alá,

71 1909 márc. 1. (41. ülés). In *Az 1906-dik évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés főrendiházának naplója. 1–3. köt.* Budapest 1906–1910. (1906-dik évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai) (A továbbiakban: *FN 1906–1910.*) 3. köt. 115., 118–119.

A földadókataszter kiigazításáról és a földadó százalékanak megállapításáról szóló 1909. évi V. törvénycikk. 30. §-a kimondta, hogy „[a kiigazítási] munkálatok befejezte után, legkésőbb azonban 1913. évi január hó 1-től kezdve az egyesített állami földadó és földtehermentesítési járulék a kataszteri tiszta jövedelem 20 százalékában állapítatik meg. Ezen időtől kezdve a földadó a volt határörvidéki részekben is ezen százalékban vetendő ki.”

72 1909. márc. 3. (42. ülés). In *FN 1906–1910.* 3. köt. 121–122.

is, mert ez felel meg az időközileg folytatott gyakorlatnak is, mert ha az 1885-re kivetett adónak érvényesítése mereven és következetesen vitetnék keresztül, ezt az időközben a tényleges adó alapján kiadott jogosítványok revisiójára is ki kellene terjeszteni”.⁷³ Úgy tűnik, Wekerle nem ismerte pontosan a főrendiházi igazolási eljárást, hiszen annak során a tagságért folyamodó aktuális birtokainak 1885. évi földadóját, nem pedig a személy vagy család 1885. évben tulajdonosként vagy haszonélvezőként birtokolt földjeinek akkori adóját vették figyelembe. Ennélfogva előzetesen nem lehetett meghatározni azon birtokok körét, amelyek a jövőben bevonásra kerülnek az igazolási eljárásba. Ezenkívül az igazolóbizottság következetesen az 1885. évi adónak a kimutatását kérte, az aktuális, „tényleges” földadó összegét tartalmazó bizonylatokat rendszeresen elutasította: „Nemcsak 1885. évre, hanem a későbbi években is mindenkor az 1885. évi kivetés szolgál alapul a főrendiházi tagsági jog gyakorolhatásának megállapításánál, illetőleg az e kérdés körül felmerülő jogigények elbírálásánál.” – olvasható az igazolóbizottságnak a földadócenzus számításáról tanácskozó 1910. március 9-i üléséről készített jelentésében.⁷⁴

Az igazolóbizottság jelentése nyomán a főrendiház úgy határozott, hogy a jövőben is az 1885. évi adatokat tekinti mérvadónak az igazoláskor, és elnöki úton felkérte a pénzügyminisztert, hogy rendelje el az 1885. évi régi, egyéni kataszteri birtokívek megőrzését, s a pénzügyi hatóságokat utasítsa arra, hogy a főrendi tagsági jogosultság igazolására szükséges adóbizonylatokban a jövőben is az 1885. évre kiírt földadót tüntessék fel.⁷⁵ A pénzügyminiszter 1910. április 19-i rendeletében utasította is az adóhatóságokat, hogy őrizzék meg az 1885. évi állapotot feltüntető régi egyéni birtokíveket.⁷⁶ A rendelet kiadásáról azonban a főrendiház elnöksége nem értesült, és 1910 után is többször előfordult, hogy a pénzügyi hatóságok nem az 1885. évi földadót mutatták ki. A főrendiház hivatali iratai között számos olyan esetet találunk, amelyek azt bizonyítják, hogy az 1910-es években már nehézségekbe ütközött az 1885. évi földadó-kimutatások másolatának kiállítása. A pénzügyigazgatóságokon esetenként már az eljárást szabályozó 1885-ös pénzügyminiszteri rendelet sem volt meg. Előfordult, hogy a pénzügyigazgatónak a kívánt adatokat a helyszínrre elutazva magának kell megállapítania.⁷⁷

Mivel az új törvény folytán a földadókataszter jelentékenyen megváltozhat, 1914-ben a főrendiház elnöke, Jósika Samu báró ismét arra kérte Sándor János belügyminisztert, hogy utasítsa az adóhivatalokat az 1885. évi egyéni kataszteri birtokívek gondos megőrzésére, és értesítse az intézkedésről a főrendiházat.⁷⁸ A főrendiházi el-

73 MNL OL K 3 1909-383. és 1909-470., 54. cs.

74 901. sz. Az igazoló bizottság jelentése a főrendiházi censusra nézve, a földadókataszter kiigazításáról és a földadó százaléknak megállapításáról szóló, 1909. évi V. t.-cz. folytán szükséges intézkedések tárgyában. In *FN 1906–1910*. 20. köt. 42.

75 1910. márc. 21. (53. ülés). In *FN 1906–1910*. 3. köt. 199.

76 *Körrendelet valamennyi m. kir. pénzügyigazgatósághoz, a székesfővárosi kivételével, és a székesfővárosi m. kir. adófelügyelőhöz*. Budapest, 1910. ápr. 19. (Másolat) 1910-1141-PM, lelőhelye: MNL OL K 3 61. cs. 1. t

77 MNL OL K 5 1909-86.; 1909-94.; 1910-69; 1912-24., 16. cs.

78 MNL OL K 3 1914-151., 61. cs. 1. t

nők kérését a belügyminiszter rövid úton teljesítette.⁷⁹ „Elvileg tehát nem volt akadálya annak, hogy a továbbiakban is az 1885-ben fizetett földadó összege kerüljön feltüntetésre a főrendiház igazolóbizottságához benyújtott bizonyítványokban.” – írja Ballabás Dániel.⁸⁰ Az igazolási eljárást segítette, hogy 1914 tavaszán, még a belügyminiszter rendelete előtt a problematikus esetek gyorsabb rendezésére együttműködés alakult ki a pénzügyminisztérium és a főrendiház elnöksége között.⁸¹

Ugyanakkor, miután 1913-ban gyakorlatba lépett az 1909. évi V. törvénycikk által 20%-ra leszállított adókulcs és befejeződött a földadókataszter kiigazítása, a főrendiház elnöke bizalmasan felvetette a belügyminiszternek az 1885. évi VII. törvénycikk cenzusra vonatkozó előírásának novelláris módosítását.⁸² Sándor János belügyminiszter Teleszky János pénzügyminiszter véleményét kérte ki a tárgybán. Teleszky 1914. június 15-én kelt válaszában kifejtette, hogy mivel az 1885. évi adatok sokszor már hamis képet nyújtanak a birtokok értékéről, adminisztratív szempontból kívánatosnak, sőt szükségesnek tartja az 1885. évi VII. törvénycikk módosítását olyan módon, hogy az igazolás alapjául ne az 1885. évre megállapított földadó szolgáljon. Javasolta, hogy az elbírálás időpontjában érvényben levő földadósorozati munkálatok adatait vegyék figyelembe az igazolásokkor, vagy még inkább a kataszteri tiszta jövedelmet. Ezt azzal indokolta, hogy a földadó – anélkül, hogy a birtok állagában érdemleges változás állna be – az adókulcs megváltoztatása révén jelentősen módosulhat egyik évről a másikra, ezzel szemben a kataszteri tiszta jövedelem (a művelési ágváltozások felvételének végrehajtása és kataszteri kiigazítás, vagyis 1912–1913 óta) „a földbirtok értékének és állagának hű képét nyújtja”. A pénzügyminiszter a válaszában arra is kitért, hogy a census újraszabályozásakor mekkora kataszteri tiszta jövedelmet határozzanak meg a tagsági jog gyakorlásának feltételéül. Az 1885-ben meghatározott 3000 forint, vagyis 6000 korona földadó 1885-ben 25,5%-os kulccsal számolva 11 765 forint, vagyis 23 530 korona kataszteri tiszta jövedelemnek felelt meg, az 1914-ben érvényben levő 20%-os kulccsal számolva viszont 30 000 korona kataszteri jövedelem meglétét feltételezte. Teleszky úgy vélte, a törvényhozásnak a census összegét e két érték között kellene megállapítania. Megjegyezte, hogy a házosztályadó az új szabályozás esetén nem vétetne figyelembe, de ennek viszonylag csekély összegére tekintettel ez az eltérés általában nem jelentene nagy különbséget. Felhívta még a belügyminiszter figyelmét arra, hogy a census számításának megváltoztatása esetén a tagsági jogtól eleső főrendek, illetve utódaik „ez új rendelkezés folytán szerfelett elégedetlenek lennének, s ebből a szempontból

79 A m. kir. belügyminiszter 1914. évi 54.448/I-a. számú körrendelete valamennyi vármegye alispánjához, a főrendiházi örökös tagságra jogosultak vagyoni képesítésének igazolására szükséges bizonyítványok kiállítására azok alapjául szolgáló kataszteri birtokívek megszerzéséről. In *Magyarországi rendeletek tára. Negyvennyolcadik folyam. 1914.* Budapest, 1914. 740.

80 BALLABÁS 2013. 249.

81 MNL OL K 3 1914-168., 61. cs. 1. t.

82 Jósika Samu báró főrendiházi elnök válasza Sándor János belügyminiszter 1914-137586-ME számú, Teleszky János pénzügyminiszternek a census reformjára vonatkozó javaslatait közlő tervét megküldő 1915. február 29-i átiratára. 1915. márc. [a nap hiányzik]. (Fogalmazvány). MNL OL K 3 1915-47., 63. cs. 1. t.

[...] [a] novelláris úton módosítását, különösen pedig e módosítás időpontjának a megválasztását nagyon megfontolandónak tartom”.⁸³ A belügyminiszter továbbította a főrendiházi elnöknek a pénzügyminiszter állásfoglalását. Jósika Samu báró főrendiházi elnök 1915 elején a belügyminiszterhez intézett átiratában kijelentette, egyetért a pénzügyminiszterrel abban, hogy a mindenkori kataszteri tiszta jövedelem alapulvétele igazságosabb és egyenlőbb eljárást eredményezne. Azt is támogatta, hogy a házosztályadót a jövőben ne vegyék figyelembe. A kormányra bízta annak eldöntését, hogy mekkora kataszteri tiszta jövedelem szerepeljen cenzusként, ő maga az alacsonyabb összeget (a 23 530 koronát) javasolta, tekintettel arra, hogy a házosztályadó beszámítása a jövőben elmaradna, továbbá mert úgy ítélte meg, hogy a kataszteri tiszta jövedelem 1908–1913 között országosan tapasztalható 2-3%-os növekedése a szabályozásnál nem vehető figyelembe. Jósika csak az új kérelmezőkre nézve kívánt volna újfajta cenzust alkalmazni, Teleszky pénzügyminiszter terveze ezzel szemben (arra hivatkozva, hogy az 1885-ös adat már hamis képet nyújt a birtokok értékéről) azt javasolta, hogy a már korábban igazolt örökös tagoknál is a birtokok aktuális kataszteri tiszta jövedelmét vegyék alapul. Jósika az átfogó változtatás ellen tiltakozott. Az ő elképzelése az volt, hogy az új számítás a már igazolt tagok tagsági jogát ne érintse, csak ha elvesztik jogosultságukat, majd később újból igazolásért folyamodnak. Ehhez az álláspontjához ragaszkodva jelentette ki, hogy mivel egy ilyen eljárás kevés főnemest érintene, ezért nem osztja a pénzügyminiszternek az új szabályozás bevezetésével kapcsolatos aggályát. A főrendiház elnöke szövegjavaslatot is készített a törvénymódosításra. Eszerint nem a mindenkori aktuális, hanem „az 1909. évi V. törvénycikk. rendelkezései szerint kiigazított földbirtok kataszter alapján 1914. évre megállapított tiszta jövedelmet” vették volna alapul az igazolásoknál. A változtatási tervhez kapcsolódóan a főrendiház elnöki hivatala összeállította azon örökös jogú tagok névjegyzékét, akiknek vagyoni képesítését a főrendiház 1885. évi október 8-ától 1914. évi december 8-ig elismerte. A 242 nevet tartalmazó lista (külön jelöléssel kiemelve) tartalmazta az időközben meghalt, vagyoni képesítését elvesztett vagy gondnokság alá került főrendek nevét is. Ugyanígy feltüntették azt, ha valaki csak házosztályadó beszámításával érte el a 6000 korona cenzust. Az 1885 októbere óta 242 igazolt főrend között csak 14 ilyen személy volt. A jegyzéken azokat is jelölték, akik a földadó arányának csökkentése (a kataszteri tiszta jövedelem 25,5%-áról 20%-ára leszállítása) után feltehetően kevesebb mint 6000 korona földadót fizetnek. Ennek az 55 főrendnek tagsági joga valószínűleg kétségesse vált volna, ha mégis csak kiterjesztették volna az új számítási módot a már korábban igazolt tagokra.⁸⁴ Ezek az adatok azonban csak eligazító jellegűek voltak, ugyanis a birtokok 1885. évi földadója alapján végezték el a számítást (nem pedig 1914-ben

83 1914-1959-PM, lelőhelye: MNL OL K 3 1914-508., 61. cs. 1. t.

Ugyanitt iktatószám nélkül a főrendiház elnökének válasza a belügyminiszternek. (Fogalmazvány, dátum nélkül, a fogalmazvány egy másik példánya „1915. március” dátummal: MNL OL K 3 1915-47., 63. cs.) és szövegjavaslata az 1885. évi VII. törvénycikk novellájára, valamint *A főrendiház azon örökös jogú tagjainak névjegyzéke, akiknek vagyoni képesítését a főrendiház 1885. évi október 8-ától 1914. évi december 8-ig elismerte s királyi meghívólevelüket kieszközölte* című kimutatás.

84 MNL OL K 3 1915-47., 63. cs. 1. t.

érvényes földadó alapján), továbbá a listán nem szerepeltek azok az arisztokraták, akiknek igazolása már a főrendiházi reform végrehajtása során, 1885 októbere előtt (1885 májusa és szeptembere között) megtörtént. Összességében mégis megállapítható, hogy az újítás bevezetése esetén az örökös tagok mintegy harmada elesett volna tagsági joga gyakorlásától. A census módosítására vonatkozó törvényjavaslat végül nem került országgyűlési beterjesztésre, az 1885. évi szabályozás maradt érvényben a főrendiház fennállásának végéig.

Az 1910-es évek második felében továbbra is előfordult, hogy a pénzügyigazgatóságok nem a megkívánt módon adtak igazolást a földadóról (például nem magára a földbirtokra 1885-ben kirótt földadóról, hanem a képesítés elismerését kérő fél által 1885-ben fizetett földadóról küldtek kimutatást, ami zavart okozott abban az esetben, ha a folyamodó csak később lett az illető földbirtok tulajdonosa), ezért a főrendiház elnökének kérésére⁸⁵ a pénzügyminiszter 1916. január 19-én kelt körrendeletben hatályon kívül helyezte az 1885. május 8-án kelt, 801/PM számú rendeletet, és szabatosabb megfogalmazású szöveggel (és kissé megváltozott tartalommal) szabályozta a városi adóhivatalok, a községi előjáróságok, a pénzügyigazgatóságok, illetve a budapesti adófelügyelőség eljárását a főrendiházi örökös tagságért folyamodók vagyoni képesítésének igazolásához szükséges kimutatások kiállításakor.⁸⁶

Abból, hogy egy főnemes örökös jogon tagja volt a főrendiháznak, a fentebb elmondottak alapján nem vonhatunk le messzemenő következtetést aktuális vagyoni helyzetére, illetve birtokállományára vonatkozóan. A főrendiháznak a census teljesítésével kapcsolatos igazoló eljárása, illetve nyilvántartása ugyanis pusztán annak a ténynek a regisztrálására terjedt ki, hogy a tagsági jogosultság elismeréséért folyamodó személy a benyújtott iratok alapján rendelkezik-e akkora birtokkal, amely után 1885-ben 3000 forint földadót fizetett tulajdonosa. Az igazolóbizottság jelentése nem minden esetben tartalmazta az adó értékének vagy a terület terjedelmének számszerű megjelölését,⁸⁷ a főrendiház nyilvántartó könyvében (amellyel az alábbi-

85 MNL OL K 3 1916-22., 65. cs. 1. t.

86 A pénzügyminiszter abból a megfontolásból, hogy az 1885. évi földadó „csak a községeknek őrzött régi kataszteri birtokívek alapján mutatható ki, a kir. adóhivataloknak [adófelügyelőségeknek] ily bizonyítványok kiállítása nem áll módjában és a régi kormányrendelet ez irányú rendelkezésének változatlan átvétele csak újabb tévedésekre és félreértésekre nyújthatna alkalmat”, az adófelügyelőségek helyett a pénzügyigazgatóságokat jelölte meg az ügyben eljáró szervként. Teleszky János pénzügyminiszter átirata Jósika Samu báró főrendiházi elnöknek. Budapest, 1916. jan. 29. 1916-521-PM, lelőhelye: MNL OL K3 1916-53., 83. cs.

Az új rendelet a félreértések elkerülése végett azt is leszögezte, hogy a bizonyítványon a földbirtokon lévő lakházak és gazdasági épületek után „a bizonylat kiadásakor érvényben levő törvény alapján utoljára kivetett házosztályadót” kell feltüntetni (tehát a földadótól eltérően nem az 1885. évi összeget). A rendelet alapján a városi adóhivataloknak és a községi előjáróknak három nap alatt a kiállított bizonyítványt továbbítaniuk kellett a pénzügyigazgatósághoz hitelesítésre. 1916. évi 521/PM számú körrendelet valamennyi kir. pénzügyigazgatósághoz, a székesfővárosi kivételével, és a székesfővárosi m. kir. adófelügyelőhöz. In *Magyarországi rendeletek tára. Ötvenedik folyam. 1916.* Budapest 1916. 1. köt. 791.

87 Például a hitbizományok esetében. 1901-ben a főrendiház elnöke az igazságügy-minisztert a hitbizományok alapítási oklevelei és azokat megerősítő legfelső elhatározások másolatainak megküldésére kérte abból a célból, hogy az igazolóbizottságnak adatai legyenek arról, hogy az egyes hitbizományok milyen

akban részletesebben foglalkozunk) pedig ezek az adatok sohasem kerültek feltüntetésre. A főrendiház természetsszerűleg nem vizsgálta a tagsági jog elismerésért folyamodó főnemes igazolási eljárásba be nem vont birtokainak adóját. Előfordult ugyanis, hogy a tagsági jog elismeréséért folyamodó arisztokrata nem valamennyi, csak a census teljesítésének bizonyításához szükséges birtoka 1885. évi földadójáról csatolt kimutatást kérelméhez.⁸⁸

A főrendiház hivatala nem vállalkozott, jogi felhatalmazás híján nem is vállalkozhatott az örökös tagok birtokállományában történt változások számszerű követésére. Az 1886. évi főrendiházi házszabályok 7. §-a előírta, hogy a főrendiház tagjai maguk kötelesek azonnal írásban bejelenteni a főrendiháznak a tagsági jog szünetelését vagy megszűnését eredményező körülményeket. A ház a bejelentéseket vita nélkül tudomásul vette, az igazolóbizottságot a névsor kiigazítására utasította. Ha valaki nem tett bejelentést saját tagsági jogára vonatkozóan, de az igazolóbizottságnak vagy a főrendiház más tagjának kétélye támadt, a ház igazolóbírósa az érintett főnemet nyilatkozatra hívta fel, és ha erre válaszul sem érkezett a főrendtől bejelentés, akkor határozott a tagsági jogról.⁸⁹ Míg tehát az igazolási ügyekben általában az

ingatlanokat foglalnak magukba. A miniszter azonban azt válaszolta, hogy a kért okiratok nem a tárcánál, hanem a királyi törvényszékeknél mint hitbizományi hatóságoknál, illetve a főudvarmagyi hivatalnál találhatók meg, és az 1869 előtti alapítási okiratokban egyébként sincsenek pontosan megjelölve a hitbizományhoz tartozó ingatlanok. 1901-4235-I-IM, lelőhelye: MNL OL K 3 1901-125., 39. cs.

A főrendiházi elnöknek a horvátországi hitbizományok alapító okiratainak másolatát azonban a miniszterelnök útján sikerült megkapnia. 1901-2088-I-ME, lelőhelye: MNL OL 1901-359., 39. cs.

- 88 Bizonyítja ezt az alábbi két eset. Az 1895-ben már igazolt Vigyázó Sándor gróf 1898-ban beadványt nyújtott be a főrendiházhoz annak bizonyítására, hogy a fiának ajándékozott birtokon kívül Pusztaszentmárton községben olyan birtokok telekkönyvi tulajdonosa, amelyek után több mint 8000 forint föld- és házosztályadót fizet, ennél fogva a jogszünetelés nem következett be. 392. sz. Jelentése a főrendiház állandó igazoló bizottságának... In *Az 1896-dik évi november hó 23-ára hirdetett országgyűlés főrendi házának irományai. 1–25. köt.* [Budapest] [1896]–1901. (Az 1896-dik évi november hó 23-ára hirdetett országgyűlés nyomtatványai) 8. köt. 323–324.

Erdődy Imre gróf 1907-ben azt kérte, hogy a főrendiház „törölje” az addig neje, Migazzy Irma grófnő aranyosmaróti hitbizományi uradalma révén élvezett főrendiházi tagságát, és vagyoni képesítését most már az atyja, Erdődy Ferenc gróf elhunytával reá szállott galgóci hitbizomány révén ismerje el. Erdődy tagsági jogának törlesztése, majd újra beiktatására azonban nem került sor, ugyanis az igazolóbizottság, „intézkedés szükségességét fennforogni nem látván”, a plénumnak a bejelentés egyszerűen tudomásul vételét ajánlotta. 1907. júl. 11. (22. ülés). In *FN 1906–1910. 1. köt.* 240–241.; 614. sz. Jelentése a főrendiház igazoló bizottságának. In *Az 1906-dik évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés főrendi házának irományai. 1–20. köt.* Budapest 1906–1910. (1906-dik évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai) (A továbbiakban: *FI 1906–1910.*) 14. köt. 159–160.

- 89 1885. évi VII. törvénycikk 19. § és *FHSZ 1886.* 8–10. §§
- Esetenként csak a levéltári iratanyagból derül ki egy-egy bejelentés háttere. Gyürky Viktor gróf esetében például az igazolóbizottságnak a Főrendiházi iratok között kinyomtatott 1909. március 27-i jelentéséből úgy tűnik, mintha a főnemes egyszerűen önként bejelentette volna vagyoni képesítése megszüntét. (846. sz. A főrendiház igazoló-bizottságának jelentése... In *FI 1906–1910.* 19. köt. 369.). Valójában Gyürkyt egy „névtelen bejelentés” nyomán már előző év tavaszán felszólította Dessewffy gróf házelnök, hogy nyilatkozzon arról, teljesíteni tudja-e a censust, de (Gyürky a „fennálló gátló körülményekre” hivatkozva a nyilatkozat adása elől kitérő válaszával folytán) még Nagy István főrendiházi titkár és Gyürky közötti további két levélváltásra volt szükség ahhoz, hogy a gróf végül megtegye a tőle kért nyilatkozatot. Így ügye nem került az igazoló bíróság elé. MNL OL K 5 1909-9. és 1909-13., 6. cs.

igazoló bizottság járt el úgy, hogy javaslatokat tett a háznak, a kétes, vitás ügyek az igazoló bíróság elé tartoztak, amely határozatokat hozott, amiket a plénum csak tudomásul vett. A házszabály szerint azok, akik ellen igazoló bírósági eljárás volt folyamatban, tagsági jogukat a kedvezőtlen határozat esetén a határozat bejelentését követő napig, vagyoni képesítésük elvesztése esetén az ülőszak lejártáig gyakorolhatták.⁹⁰ Olyan esetet azonban nem örökítenek meg a főrendiház irományai, amikor egy örökös tag vagyoni képesítésének megszüntét az igazoló bíróság mondta volna ki. A vagyoni jogosultságuk szüneteltetésének bejelentését elmulasztó főrendek ugyanis legkésőbb az igazoló bíróság felhívására minden esetben pótolták a mulasztást. Ez történt 1894-ben Jósika Andor báró, 1897-ben Csáky-Pallavicini Zsigmond örgróf és Gyulai Sámuel gróf, 1912-ben Thurn-Taxis Miksa Egon herceg és Gyulai István gróf esetében.⁹¹ A főrendiház igazoló bizottságának Jósika Andor báró vagyoni képesítésével szemben akkor támadt kételye, amikor Teleki László gróf tagsági jogosultsága elismerését a Jósikától vásárolt birtokok alapján kérte.⁹² Jósika az igazoló bírósági eljárás kilátásba helyezését követően azonban nem erre, hanem arra hivatkozva jelentette be tagsági joga szünetelését, hogy birtokai nagy részét gyermekeinek átadta.⁹³ Draskovich József gróf vagyoni képesítésének megszüntéről szintén „magánúton” szerzett tudomást a főrendiház hivatala (az iratokból az információ forrása a többi esethez hasonlóan ezúttal sem derül ki). Szerencs János, a főrendiházi elnöki irodáját vezető főtitkár 1901 decemberében Draskovich Tivadar grófot, a horvát országgyűlés főrendiházba delegált képviselőjét kérte fel, hogy rokona „ez idő szerinti lakhelyét, avagy azon körülményt, vajjon nevezett gróf úr tényleg bír-e még az 1885.VII. tc. 2. §-ában előírt vagyoni képesítéssel vagy nem” közölje, nehogy a bejelentés elmulasztása következtében „ezen ügy az igazoló bíróság eldöntése alá terjesztve a nyilvánosság elé kerüljön”.⁹⁴ Igazolóbírósági eljárásra nem került sor, az igazoló bizottság fél évvel később a főrendiháznak azt jelentette, hogy „a beszerzett

90 EREKY István: A közigazgatási jog kútöiről. A házszabályok. In EREKY István: *Jogtörténelmi és közigazgatási jogi tanulmányok. 1–2. köt.* Eperjes 1917. 250.

91 1894. máj. 8. (43. ülés). In *Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés főrendi házának naplója. 1–7. köt.* [Budapest] 1892–1896. (Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés nyomtatványai) 3. köt. 86.; 1897. máj. 21. (12. ülés). In *Az 1896-dik évi november hó 23-ára hirdetett országgyűlés főrendi házának naplója. 1–5. köt.* [Budapest] 1898–1901. (Az 1896-dik évi november hó 23-ára hirdetett országgyűlés nyomtatványai). 1. köt. 125.; 390. sz. A főrendiház igazoló bizottságának jelentése... In *Az 1910-dik évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés főrendiházának irományai. 1–25. köt.* Budapest 1910–1918. (Az 1910-dik évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai) (A továbbiakban: *FI 1910–1918.*) 9. köt. 602–603.; 515. sz. A főrendiház igazoló bizottságának jelentése... In *FI 1910–1918.* 11. köt. 385–386.

92 369. sz. Jelentése a főrendiház igazoló bizottságának... In *Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés főrendi házánek irományai. 1–23. köt.* [Budapest] 1892–1896. (Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés nyomtatványai) (A továbbiakban: *FI 1892–1896.*) 7. köt. 138.

93 385. sz. Jelentése a főrendiház igazoló bizottságának... In *FI 1892–1896.* 7. köt. 166.

94 MNL OL K 5 1901-176., 4. cs.

hiteles adóbizonnyal szerint gróf Draskovich József bisagi nagybirtokos főrendiházi tagnak vagyoni képesítése megszűnt”.⁹⁵

Fontos kiemelnünk azt a főrendiházi üléseken való megjelenést is befolyásoló ténytet, hogy az örökös jogát gyakorló főrendiházi tag számára az 1885. évi VII. törvénycikk nem adott lehetőséget arra, hogy tagsági jogáról lemondjon. Csak arra volt lehetősége, hogy birtokait másra átruházva szüneteltesse tagsági joga gyakorlását. Jól mutatja ezt a következő eset. Serényi László gróf 1893-ban levelet intézett a főrendiház elnökéhez, amelyben bejelentette, hogy agg korára és betegeskedésére tekintettel lemond örökös főrendiházi tagsági jogáról. Ez a főrendiház igazolóbizottságának jelentésében így jelent meg: „Gróf Serényi László [...] bejelentvén, hogy putnoki birtokát, mely után a főrendiházban ülési és szavazati joggal bír, fiának Serényi Béla grófnak átadta. A bizottság e bejelentés alapján, figyelemmel az 1885:VII. t.-cz. 3. §-a rendeletére, s arra, hogy joga az 1885:VII. t.-cz. 11. §-a d) pontja értelmében a folyó ülésszak végétől szünetel, nevezett grófot a [tagsági jogukat gyakorló] főrendek jegyzékéből, ehhez képest majdan töröndőnek határozta.”⁹⁶ 1898-ban Esterházy István gróf bejelentette a főrendiháznak tagsági jogosultsága megszűntét, egyszerűsmind fia, Esterházy János részére királyi meghívólevél kieszközlését kérte.⁹⁷ Ugyanebben az évben Vigyázó Sándor gróf viszont arról tett bejelentést, hogy az eddigi vagyoni képesítését igazoló ingatlanokat fiának ajándékozta ugyan, de saját vagyoni képesítését más ingatlanok adójával igazolni fogja.⁹⁸ 1910-ben Baich Milán gróf hasonló bejelentést tett.⁹⁹ 1901-ben Nákó Kálmán gróf vagyonának Sándor fiára történt átruháztatásáról tájékoztatta a főrendiház elnökségét.¹⁰⁰

A vagyoni képesítés elvesztésének bejelentése azonban nem minden esetben történt meg. Ballabás Dániel Széchényi Gyula grófot hozza fel példaként. Széchényi 1894-ben átadta marcali uradalmát fiának, Andor Pálnak, mégis továbbra is szerepelt az örökös jogon meghívott főrendek sorában. Széchényi Gyula zászlósúrként (főajtónálló-mesterként, majd 1896-tól főlovászmesterként) is tagja volt a főrendiháznak.¹⁰¹ Ballabás Dániel megállapítását, hogy talán ez is közrejátszott abban, hogy

95 144. sz. Jelentése a főrendiház igazoló bizottságának... In *Az 1901-dik évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés főrendiházának irományai. 1–17. köt.* Budapest 1902–1905. (Az 1901-dik évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai) 3. köt. 179.

96 MNL OL K 3 1893-92. (Iktatókönyv 97. köt.); 197. sz. Jelentése a főrendi ház állandó igazoló bizottságának. In *FI 1892–1896.* 3. köt. 435.

Az idézetben hivatkozott §-ok:

3. § Ha a 2. § b) és c) pontja által érintett családok [vagyis az örökös tagsági joggal rendelkező családok] tagjainak valamelyike nem bír a megállapított vagyoni képesítéssel, vagy ha azt későbbben elveszti, azon időtől fogva rá nézve a jog szünetel, de feléled ismét, ha ezen képesítést később megszerzi.

11. § Nem szűnik meg a jog, de szünetel annak gyakorlata: [...] d) az örökös tagokra nézve azon ülésszak lejártával, melyben ezen törvény 19. §-a értelmében kimondatott, hogy vagyoni képesítéseket elvesztették.

97 MNL OL K 3 1898-829. (Iktatókönyv 99. köt.)

98 MNL OL K 3 1898-563. (Iktatókönyv 99. köt.). Az ügy folytatására lásd a fentebb.

99 MNL OL K 3 1910-287 (Iktatókönyv 107. köt.)

100 MNL OL K 3 1901-856 (Iktatókönyv 100. köt.)

101 BALLABÁS 2013. 256.

1906-ban (amikor Széchényi Andor Pál örökös tagsági jogosultságát a főrendiház igazolta)¹⁰² „nem háborgatták” az „agg főrend” tagsági jogának kérdését, azzal egészítjük ki, hogy korábban (1900–1903 között) Széchényi Gyula a király személye körüli miniszter volt,¹⁰³ s ezekben az években még kevésbé volt kíváncsú a főrendiház mindenkor kormányhű elnöksége számára Széchényi jogosultságának a firtatása. Széchényi Gyula egyébként nem tartozott a főrendiháznak a nyilvános üléseken aktív, felszólaló tagjai közé. Az örökös jogú családokból a census teljesítésére képes 24. év feletti férfi leszármazottak nem kérték valamennyien tagsági jogosultságuk elismerését. Láttuk, hogy Széchényi Andor Pál csak 1906-ban (42 éves korában) kérte, a census teljesítésére feltehetően szintén képes Széchényi Imre gróf (1858–1905) pedig, miután választott tagként tagja maradt a főrendiháznak, egyáltalán nem folyamodott tagsági jogosultsága igazolásáért. Ballabás Dániel szerint azért, mert a főrendiház 1885-ben élethossziglani tagságra megválasztott 50 tagja közé tartozott, ami „lehetővé tette számára az országgyűlési politizálást, ugyanakkor nem korlátozta a birtokaival való szabad rendelkezésben”.¹⁰⁴

Uray Bálint báró ügye 1908-ban a földadó census igazolási gyakorlatának több problematikus elemére rávilágít. Uray Bálint (1864–1926) beregsurányi lakos még 1906. szeptember 24-én kelt kérvényében kérte vagyoni képesítése elismerését.¹⁰⁵ A főrendiház igazolóbizottsága november 30-án tartott ülésében a jogosultság elismerését javasolta, amit a főrendiház december 21-i ülésén meg is tett. Uray azonban 1908 februárjában azzal a kéressel fordul az elnökséghez, hogy nevét a főrendek jegyzékéből minden további meghallgatása nélkül töröltessék. Kérelmét azzal indokolta, hogy iratai utólagos átvizsgálásánál arról győződött meg, hogy 1906-ban benyújtott kérvényéhez nem lett mellékelve kiskorú gyermekei Bihar megyei birtokairól az adókimutatás, anélkül pedig nem éri el a censust.¹⁰⁶ Az igazolóbizottság ezt követően megállapította, hogy az 1906-os bizonylaton szereplő 4865 korona 48 fillér helyett Uray birtokainak 1885. évi földadója 865 korona 48 fillér, és „a »4« ezres szám önkényesen lett ezen bizonylatba beírva”. A bizottság javaslatára a főrendiház 1908. április 10-i ülésén törölte a tagok közül Urayt, és megbízta a főrendiház elnökét, hogy ismeretlen tettes ellen közokirat-hamisítás büntette miatt tegyen feljelentést.¹⁰⁷

Az első, amit kiemelünk, hogy Uray azzal védekezett, hogy „azt nem tudta, s arról senki fel nem világosította, hogy a főrendiházi tagság adócenzusába csak a föld- és házosztályadó vonható bele. Ő mindig abban a tévhitben élt, hogy az adócenzus alapjául az összes adókat számítják, és ezért egy perccig sem kételkedett abban, hogy

102 Jelentése a főrendiház állandó igazoló bizottságának... In *FI 1906–1910*. 3. köt. 196. sz. 16.

103 Széll Kálmán miniszterelnök e szavakkal terjesztette fel a miniszteri poszttra: „Az a bőséges tapasztalat, amelyet a közélet terén mint főrendiházi tag szerzett, valamint minden irányban független anyagi helyzete és kiváló társadalmi állása az állásra alkalmassá teszi.” Idézi: SOMOGYI Éva: A király személye körüli minisztérium 1867–1914. In SOMOGYI Éva: *Hagyomány és átalakulás. Állam és bürokrácia a dualista Habsburg Monarchiában*. Budapest 2006. 83.

104 BALLABÁS 2013. 256–257.

105 1906-756-[FHE], lelőhelye: MNL OL K 3. 1908-260., 50. cs.

106 MNL OL K 3 1908-174., 50. cs.

107 MNL OL K 3 1908-260., 50. cs.

a törvényes követelményeknek eleget tett.” Uray ezen kijelentésének mind a főrendiház, mind a nyomozóhatóság hitelt adott, ami arra vall, hogy nem volt egyedi a tagsági jogért folyamodó tájékoztatlansága. A fentiekben láttuk, hogy gyakran még az adóigazolást kiállító hatóságok sem voltak tisztában a megkívánt adatok körével (bár ott általában nem a figyelembe veendő adó fajtájával, hanem az évével volt probléma). A másik figyelemreméltó elem Uray védekezésében, hogy azt hangoztatta, hogy „ő a dologhoz egyáltalán nem értett és a szükséges adatok – telekkönyvi másolatok és adóbizonylatok – megszerzésével a szomszédságában lakó Csörghe Zoltán körjegyzőt bízta meg”. A főrendiház elnöki és hivatali iratanyagában fennmaradt kérvények alapján a vagyoni jogosultság intézését ritkán végezte maga a kérelmező, gyakran ügyvédet, esetleg gazdatisztját bízta meg ezzel a feladattal.

Uray Szerencs János főrendiházi elnöki főtitkár segítségét is igénybe vette. Csörghe vallomása szerint Szerencs már 1906 közepén visszaküldte egyszer a nem megfelelő kérvényt, illetve Szerencs maga azt állította, hogy a főrendiház elnökségéhez 1906 szeptemberében benyújtott kérvényt „a báró megbízásából megfogalmazta s a bárótól személyesen átadott mellékletekkel felszerelte”. Nem tudjuk, hogy Szerencs ezért a szolgálatáért kapott-e, fogadott-e el anyagi ellenszolgáltatást (gyakori pénzügyi zavarai ismeretében nem zárjuk ki, hogy igen),¹⁰⁸ de az biztos, hogy máskor is aktívan közreműködött az igazolási ügyekben, amennyiben a nem megfelelően felszerelt kérvényeket pótlásra, javításra visszaküldte a folyamodónak. Méghozzá valószínűleg úgy, hogy ezeket a kérvényeket a főrendiház elnökének előzetesen be sem mutatta (az biztos, hogy az igazolóbizottságig ebben a hiányos állapotukban jutottak el).¹⁰⁹ A főrendiház alkalmazottainak 1895-ben készült szolgálati utasítása,¹¹⁰ illetve 1907-ben kiadott szolgálati szabályzata¹¹¹ a főtitkár, illetve a titkár munkakörébe utalta a tagsági jogosultságban beállott változásokkal kapcsolatos ügyeket,¹¹² és a bizottsági ülésekre az előiratok előkészítését,¹¹³ de nem rögzítette, hogy mennyiben járhat el önállóan az ügyek előkészítésében. Az előírás, amely szerint az elnöki titkár átveszi a beadványokat,¹¹⁴ illetőleg a főrendiházi iroda ezzel megbízott tisztviselője „a főrendiházhoz érkezett összes beadványokat átveszi, felbontja, iktatja, az elnöknek bemutatja, s az ő rendelkezése szerint az elintézésre illetékesnek közegnek kiadja”,¹¹⁵ a főrendiházi elnök szoros felügyeletére utal. A bevett gyakorlat azonban valószínűleg az volt, hogy a főtitkár az igazolások adatpótlási rutinügyeivel nem terhelte a főrendiház elnökét. Szerencs hivatali utóda, Nagy István is saját nevében levelezett ilyen ügyekben.¹¹⁶ Az igazolási

108 MNL OL K 3 1898-492., 1898-807., 1898-856. (Iktatókönyv 99. köt.); 1906-312., 1906-404., 1906-429. (Iktatókönyv 104. köt.); 1910-4., 1910-38., 1910-48. (Iktatókönyv 107. köt.)

109 Például MNL OL K 5 1899-75., 1899-80., 1899-130., 1900-15., 1900-21., 1902-37., 1902-95. – valamennyi a 4. csomóban.

110 *Szolgálati utasítás 1895.*

111 Melléklet a 350. számú irományhoz. Szolgálati szabályzat a főrendiház hivatalai részére. In *FI 1906–1910.* 6. köt. 470–497. (A továbbiakban: *Szolgálati szabályzat 1907.*)

112 *Szolgálati utasítás 1895.* 12. §; SZFSZ 1907. 24. §

113 *Szolgálati szabályzat 1907.* 25. §

114 *Szolgálati utasítás 1895.* 7. §

115 *Szolgálati szabályzat 1907.* 26. §

116 Például MNL OL K 5 1909-3., 1909-86., 1909-94., 1910-11., 1912-24. – valamennyi a 6. csomóban.

eljárás előkészítésében tehát a főrendiház elnöki titkárának jelentős szerepe volt, habár a házszabályok meg sem említették az igazolásról szóló fejezetekben.¹¹⁷

Az adóbizonylatok, telekkönyvi kimutatások nem közvetlenül kerültek a hitelesítő hatóságtól a főrendiház elnökéhez, hanem több kézen mentek át, ami magában hordozta a visszaélés lehetőségét. A visszaélést természetesen akkor sem lehetett volna maradéktalanul kizárni, ha az adóbizonylatok az egyes hatósági közegektől közvetlenül a főrendiházba érkeznek. Az adóbizonylatokat kiállító Csörghe azt vallotta, hogy a báró „több ízben arra iparkodott őt rávenni, hogy az adóbizonylatokba az illető községi jegyzők által a valóságnak meg nem felelő számadatokat vezettesse be. Ezt a tervet azonban mindannyiszor visszautasította”. Növelte a hiba lehetőségét, hogy az igazolási eljárásba nem volt kontroll beépítve. A főrendiház elnöke el is ismerte: Uray „kezdemenyezése nélkül a főrendiház intézkedésének téves volta talán soha ki sem derült volna”. Uray kényszerhelyzetben folyamodott főrendiházi tagsági joga szüneteltetéséért. Második felesége, Uray Margit báró a válóper során havi 1500 korona tartásdíjat követelt tőle, a feleség ügyvédje pedig a főrendiházhoz benyújtott adókimutatásokkal igazolta, hogy Uray nagy kiterjedésű és értékes földtulajdonnal rendelkezik. Uray ezzel szemben arra hivatkozott, hogy a főrendiházhoz benyújtott adatok (az első házasságából származó) kiskorú gyermekei tőkéjére kivetett tőkekamatadót is tartalmazzák. Az ügyvéd viszont kijelentette, hogy a kérelemben kiskorúak adója nem szerepel. Ezek után Uray aközött választhatott, hogy elfogadja az általa „horribilis nagyságúnak” tartott tartásdíjat, vagy jelzi a főrendiháznak, hogy az igazoláshoz benyújtott adatai problematikusak. A hatóság ennek ellenére Uray ártatlansága mellett szóló érvnek tekintette, hogy ő maga jelentette, hogy nincsenek rendben a főrendiházhoz beadott adatai, s emellett szóló érvnek látták azt is, hogy „tehermentes ingatlanai alapján könnyen rendelkezett akkora hitellel, melynek felhasználásával maga is szerezhette olyan adóalapot képező ingatlant”, ami által „minden áldozat és nehézség nélkül elérhette volna azt, hogy a főrendiházi tagsághoz megkívánt adóösszeget, még kiskorú gyermekei adójának beszámíttatása nélkül is, kimutassa”. A gyanú Csörghe körjegyzőre és Szerencs (ekkor már nyugalmazott) főtitkárra terelődött, de mivel az ügyészség nem találta bizonyítottnak egyikük bűnösségét sem, ezért 1908 szeptemberében a nyomozást megszüntette.¹¹⁸

Az ügynek a főrendiházi igazoló eljárásra nézve annyi következménye volt, hogy a főrendiház igazolóbizottsága elhatározta, hogy a jövőben az igazolási kérelmeknél megköveteli a folyamodó két tanú vagy közjegyzői által hitelesített saját kezű aláírását, illetve a nevében eljáró személy szabályszerű meghatalmazását. Emellett a bizottság felkérte a főrendiház elnökét, keresse meg a pénzügyminisztert, hogy az adóbizonylat kibocsátására vonatkozó rendeletét úgy módosítsa, hogy a pénzügyigazgatóság hitelesítési záradékában az adóösszeg betűvel is szerepeljen.¹¹⁹ Utóbbi

117 FHSZ 1886. III. fejezet.

118 MNL OL K 3 1908-562., 50. cs.

119 Az igazoló bizottság 1908. március 30-i bizottsági ülésének jegyzőkönyve. MNL OL K 3 82. cs. A bizottság elhatározását a bizottsági jelentés nem tartalmazza. 638. sz. Jelentése a főrendiház állandó igazoló-bizottságának. In *FI 1906–1910*. 14. köt. 179–180.

rendelet hamarosan meg is született, arra vonatkozóan azonban nincs adatunk, hogy az előbbi rendelkezést betartotta-e a bizottság.¹²⁰

ÖSSZEGZÉS

A földadócenzus főrendiházi bevezetését alapvetően meghatározta, hogy a kortársak a földbirtoklást az állandóság garanciájának tekintették. A századforduló után is tovább élt az a nézet, hogy „[a]z ingatlan vagyon jobban fűzi tulajdonosát a hazához, a hitbizomány inkább csak ingatlan lehet, az ingatlan vagyon birtoklása több tekintélyt ad, mert hisz a társadalom előtt inkább látható e vagyon, s birtokosa több időt szakaszt saját egyénisége tökéletesbitésére, mint az ingó vagyonnal üzérkedő”.¹²¹ Az 1885. évi törvényi szabályozás adott formájában a tagság összetétele állandóságának előmozdítását szolgálta, amely a gyakorlatban jelentős mértékben meg is valósult (1885–1918 között mindössze 46 esetet találtunk, amikor a főrendiház a census teljesítésére képtelenség miatt mondta ki a tagsági jog gyakorlásának szünetelését). Ugyanakkor az 1885. évi földadóhoz való ragaszkodás miatt a jogosultság igazolása az évek múltán egyre nehezkesebbé vált. A tagsági jogról lemondás lehetetlensége pedig kedvezőtlenül befolyásolta az intézmény munkaképességét, és ezáltal megítélést is. A 1885-ben, kezdetben az új földadókataszter bevezetése, majd az addigi tagokkal jogosultságának elbírása során alkalmazandó kímélet miatt sem került sor az adóértékek pontos ellenőrzésére. Mint konkrét példákon keresztül bemutattuk az igazoló eljárások során a későbbiek folyamán is nagyfokú tapintattal járt el a főrendiház (igazolóbíróóság ítélethozatalára nem került sor egyetlen esetben sem). A főrendiházi örökös tagsági jogosultság ténye ezért, valamint a földadócenzus számításának sajátossága, továbbá az igazolás során használt adatok töredékessége,¹²² és a kataszteri tiszta jövedelem számításának módja miatt sem alkalmas a főnemesség birtok- és jövedelmi viszonyaira vonatkozó következtetések levonására, más forrásokból származó adatok bevonása is szükséges.¹²³ Vörös Károly mutatott rá arra, hogy az 1885. évi VII. törvénycikk azáltal, hogy az arisztokrácia főrendiházi tagságának jogalapjává a földbirtokot tette, „mintegy intézményesítette” a főnemességnek „az ag-

120 Az igazoláshoz benyújtott kérelmek csak töredékesen maradtak fent. (MNL OL K 3 83., 84., 86., 87. cs.) A főrendiház elnöki és hivatali iratai között nem találtunk egyetlen olyan iratot (levélfogalmazványt) sem, amely a folyamodót ilyen jellegű hiányosság pótlására szövelt volna fel.

121 Hegyemegi KISS Pál: *Tanulmányok a főrendiházról. I. A főrendiház reformjának szükségessége. A főrendiházi tagság jogalapjának reformja.* Debrecen 1908. 46.

122 A főrendiház nem vezetett folytatólagos nyilvántartást az igazolásért folyamodók, illetve a tagok földadójáról, és nem volt hatékony eszköze a jogosultság alakulásának követésére. Ezért a főrendiház által regisztrált, a tagsági jog szünetelését eredményező eseteken kívül további esetek is előfordulhattak, amikor a főrendiházi tag főnemes föld- és házosztályadója 3000 forint alá csökkent.

123 Ugyanakkor a főrendiházi tagságot, illetve a tagságtól való távolmaradást (tagsági jog elismeréséért folyamodás hiányát), összességében az örökös tagok létszámának alakulását a földbirtokviszonyok változása mellett számos egyéb tényező, így az egyéni politikai megfontolás is befolyásolta. BALLABÁS Dániel: A birtokviszonyok hű tükré? Az örökös jogú főrendiházi tagok létszámának alakulását befolyásoló tényezők az 1885. évi reformot követő időszakban. In *Acta Universitatis De Carlo Eszterházy Nominat. Nova Series Tom. XLV. Sectio Historiae.* Eger 2018. 43.

rárérdekekkel való azonosulás[á]t”. Saját kutatásunk alapján a törvényjavaslat előzményeinek tekinthető tervekben és magában a javaslat indoklásában szövegszerűen is kifejezést nyert a kormányzat részéről ez a szándék. További kutatásokat, prozopográfiai vizsgálatokat tesz szükségessé azonban Vörös Károly azon megállapítása, hogy a törvény a magas cenzus következtében az arisztokráciának „a tőkés fejlődésben, az állam és a társadalom polgárosulásának gyorsításában még kevésbé érdekelt, sőt ezzel szemben közömbös vagy éppen ellenséges elemeit” juttatta intézményes befolyáshoz.¹²⁴

VERONIKA TÓTH-BARBALICS

THE 1885 REORGANIZATION OF THE UPPER HOUSE OF PARLIAMENT AND THE LAND TAX QUALIFICATION

ABSTRACT

Act 7 of 1885, on the reorganization of the Upper House of Parliament, made it a condition of legislative right for aristocrats who were members of the House based on their birthright to exercise that right based on land ownership and the amount of land tax paid after that property. While earlier every adult male member of the Hungarian aristocracy was entitled to participate in the debates of the Upper House, the new law restricted this membership to those whose landed property was rated for at least 3000 Forints of land tax for the year 1885, including the tax on built property on that land.

The essay examines the preliminaries of the introduction of the qualification and the forms in which landed property and land tax as conditions of Upper House membership appeared during the preparations for the reorganization of the House between 1865 and 1885. It presents the considerations of the government, and also the principles and factors according to which Prime Minister Kálmán Tisza determined the qualifying rate during the elaboration of the bill. In connection with these the essay also gives an overview of the preparatory work of the government on the bill. Finally it presents the practical implementation of the qualification during the introduction of the reform and after 1885.

KÁRBIN ÁKOS

**AGRÁRLOBBI A MONARCHIA MAGYARORSZÁGÁN.
A NÉMET BIRODALOM
ÉS AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA
TÁRGYALÁSAI AZ 1891. ÉVI VÁM-
ÉS KERESKEDELMI SZERZŐDÉS KAPCSÁN***

Az 19. század utolsó harmadában az ipari forradalom termékeinek megjelenése a nemzetközi piacon lehetővé tette a világkereskedelem óriási mértékű növekedését. A globalizációs folyamatok gyökereit ebben a korban, a nemzetállamok korában találjuk.

Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia között az 1879. évi katonai szövetségen túl létrejött egy vám- és kereskedelmi szerződés is. A kereskedelempolitikai együttműködés még a Zollverein időszakára vezethető vissza, amely azonban Bismarck védővám politikája miatt átalakult. Leo von Caprivi, aki ugyan nem örökölte Bismarck virtuozitását a külpolitikában, megmaradt az általa képviselt metódusnál, de már más cél vezérelte.¹ Az új kancellár vám- és kereskedelmi szerződések sorával ratifikálta Németországot mint ipari országot.² A Monarchia, Olaszország és Németország között fennállt szövetséget Bismarck elképzeléseivel ellentétben Caprivi gazdasági aspektusból is meg kívánta erősíteni. A közel 130 millió lelket számláló piac hatalmas gazdasági lehetőséget biztosított a szövetséges államoknak.³

Dolgozatunkban azt a folyamatot kívánjuk bemutatni, hogy milyen módon zajlott le Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia között az új vám- és kereskedelmi szerződéssel kapcsolatos tárgyalássorozat. Kik voltak ennek a szereplői? Milyen igények voltak az együttműködés rendezőelvei? Hogyan tudták összehangolni (amennyiben össze tudták) Ausztria és Magyarország különböző érdekeit és egységesen fellépni a németekkel szemben? A vámegyezmény elemzését egy későbbi írá-

* A dolgozat eredeti címe: Die Verhandlungen zwischen dem Deutschen Reich und der Österreichisch-Ungarischen Monarchie zum Zoll- und Handelsvertrag von 1891 In K. LENGYEL Zsolt (Hrsg.) *Ungarn-Jahrbuch Band 33*. Regensburg, Verlag Friedrich Pustet, 2018. 201–222. Tanulmányomnak az *Agrártörténeti Szemle* jelen számában egy bővített, átdolgozott változata jelent meg magyar nyelven.

1 FREHLAND-WILDEBOER, Katja: *Treue Freunde? Das Bündnis in Europa 1714–1914*. (Studien zur Internationalen Geschichte, Band 25.) München 2010. 397.

2 LAHME, Rainer: *Deutsche Aussenpolitik 1890–1894. Von der Gleichgewichtspolitik Bismarcks zur Allianzstrategie Caprivis*. Göttingen 1990. 227.

3 HÖBELT, Lothar: Die Handelspolitik der Österreichisch-Ungarischen Monarchie gegenüber dem Deutschen Reich. In *Habsburgermonarchie 1848–1918*. Band VI/1. Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen. (Hrsg.) WANDRUSZKA, Adam und URBANITSCH, Peter. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, ed. Urbanitsch. Wien 1989, 571.

sunkban kíséreljük majd meg elvégezni. Jelen dolgozat az 1890. március 20. és 1891. május 3. közötti eseményekre reflektál.

ELŐZMÉNYEK (NÉMETORSZÁG)

Németország az 1871. évi alapításakor még agrárjellegű ország, annak ellenére, hogy egyes területeken meghatározó az ipari szektor. Példának okáért 1850-ben a német társadalom 55%-a a mezőgazdaságban dolgozott. Ugyancsak az agrár ágazatból szerezte jövedelmét a népesség 50,9%-a az 1861–1871 közötti években, azt követően ez a szám az 1890–1894 közötti években 42,6%-ra csökkent. 1870-ben az ipari és bányászati szektorban dolgozók száma 27,6% volt. A kormányzati támogatásnak köszönhetően az ipar rohamos fejlődésnek indult, és a századfordulóra a német gazdaság növekedéséhez már jelentős részben az ipari termelés járult hozzá.

A német társadalomnak a változások értelmében 1900-ra már csak a 38%-a dolgozott a mezőgazdaságban. Ugyanakkor az ipari és bányászati ágazatban dolgozók száma 36,8%-ra nőtt.⁴ Ezzel együtt Németországban a 19. század második felében jelentős demográfiai növekedés volt megfigyelhető. A Német Birodalom az 1871-ben 41 058 792 lelket számlált. Az intenzív mértékű népesedésnek köszönhetően ez a szám a kereskedelmi szerződés megkötése előtt 49 428 470-re nőtt, 1905-re pedig elérte a 60 641 489 főt.⁵ A népesség növekedésével a társadalmi és szociális igények is nőttek.

ELŐZMÉNYEK (OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA)

Amíg Magyarország elsősorban mezőgazdasági ország volt, addig Ausztria jórészt ipari termékeket gyártott. Az 1867. évi kiegyezés mellett Ausztria–Magyarország gazdasági kiegyezést is kötött, amelyet a gazdasági körülmények változásainak megfelelően a feleknek 10 évenként meg kellett újítania. Az Osztrák–Magyar Monarchia országainak különböző volt a gazdasági érdeke, így eltérő célokat követtek a kereskedelempolitikájukban is. Míg Magyarország döntő mértékben Közép- és Kelet-Európába exportálta agrártermékeit, addig Ausztria ipari produktumai jellemzően a balkáni államokba áramlottak.⁶ A Monarchia a századforduló végére átalakuló fázisban találta magát a modern ipari és agrárország közötti átmenetben. Az 1890 és 1913 közötti időszakban Ausztria–Magyarország megduplázta ipari termékeinek a számát, ezzel mégis jóval az európai átlag alatt teljesített.⁷

4 GROSS, Nachum: Austria-Hungary in the world economy. In *Economic development in the Habsburg Monarchy in the nineteenth century. Essays, tables*. Ed. KOMLOS, John. 1983. 30.

5 SCHNEIDER, Irmin: *Die deutsche Rußlandpolitik 1890–1900*. Paderborn 2003. 52.

6 PALOTÁS Emil: *Machtpolitik und Wirtschaftsinteressen. Der Balkan und Russland in der österreichisch-ungarischen Aussenpolitik 1878–1895*. Budapest 1995. 160–161.

7 KOLM, Evelyn: *Die Ambitionen Österreich-Ungarns im Zeitalter des Hochimperialismus*. Frankfurt am Main 2001. 49.

Ausztriában nem volt jó hatással a mezőgazdaság fejlődésére az olcsó magyarországi gabona túlsúlya, ami elsősorban az alpesi parasztokat hozta nehéz helyzetbe.⁸ Az 1860-as évektől Észak- és Dél-Amerika felől áramlott Ausztriába az olcsó búza. A magyar malomipar termékei pedig elárasztották Ausztriát, sőt legfontosabb északi és nyugati exportpartnerét is. A marhakivitel is elsősorban Magyarországról érkezett Ausztria iparvidékeire.

Az ipar tekintetében már jóval rózsásabb volt a helyzet, például a sörfőzés, a cukorrépa termesztésen alapuló cukoripar, a papírgyártás, bútorgyártás területén Ausztria produktivitást mutatott. Emellett jelentős szénbányászattal és vasgyártással rendelkezett. Az ipari forradalommal járó fejlődésnek köszönhetően Csehország, Morvaország, Szilézia, Alsó-Ausztria részei és Stájerország az 1880–1890-es évekre csatlakozott a nyugati ipari struktúrához.⁹

Az 1869. évi statisztikák szerint az osztrák társadalom 67,2%-a a mezőgazdasági, míg 19,7%-a az ipari szektorban dolgozott. Az arányok 1890-re a következőképpen változtak, a mezőgazdasági ágazat: 62,4%, az ipari szektor: 21,2%, míg 1910-re az osztrák ipar fejlesztésének köszönhetően már csak valamivel több mint a népesség fele dolgozott a mezőgazdaságban – 53,1% – és közel negyede az iparban – 24%.¹⁰

Ezzel együtt a 19. század második felében Ausztria is rohamos demográfiai fejlődésen ment keresztül. Ennek megfelelően lakosságának a száma fokozatosan növekedett, vagyis 1869-ben 20 217 531 fő, 1890-re ez a szám 23 707 906-ra duzadt.¹¹ A századfordulóra a népesség a 26 150 708 lélekszámot is elérte.

A 19. század közepén Magyarország maga mögött hagyta a feudális rendszert, ennek ellenére agrárország maradt, természeti adottságai alkalmassá tették a mezőgazdasági termelésre, valamint az állattartásra, állattenyésztésre. A kiegyezés után gazdasági profilját ugyancsak az agrárium határozta meg. A jogalkotók a kiegyezési törvényben rögzítették, hogy Magyarország 70:30 arányban hozzájárul a birodalom közös költségeihez. A magyar gazdaság olyan fejlődésen ment keresztül, hogy a kvóta, vagyis a magyarok hozzájárulása a költségekhez növekedett.

Mit tett a magyar politikai vezetés, hogy Magyarország gazdasági attitűdjéhez alkalmazkodjon? A dualizmus kezdeti szakaszában a mezőgazdasághoz kapcsolódó iparágak fejlesztését kezdte el támogatni. Vagyis a magyar politika ezt követően az ipart a mezőgazdaságnak rendelte alá. Tehát az agrártermékek feldolgozására fejlesztették az élelmiszeripart, a gabona tekintetében különösen a malomipart. A nyersanyagok és a késztermékek szállítására nagy ütemben fejlesztették a vasúthálózatot.

8 ZÖLLNER, Erich: *Ausztria története*. Budapest 2000, 1998. 338.

9 ANGELOW, Jürgen: Wirtschaft, Handel, Mitteleuropakonzept und Zweibund zu Beginn des 20. Jahrhunderts. In RUMPLER, Helmut – NIEDERKORN, Jan Pauln (Hrsg.): *Der „Zweibund“ 1879. Das deutsch-österreichisch-ungarische Bündnis und die europäische Diplomatie* – Historikergespräch Österreich-Bundesrepublik Deutschland. Band 2. Wien 1996. 300.

10 GROSS 1983. 30.

11 Die bevölkerung Österreichs auf grund der ergebnisse der volkszählung vom 31. december 1890. Dargestellt von dr. Heinrich Rauchberg. Mit zehn kartogrammen und zwei diagrammen. Wien 1895. 24.

Az 1869. évi statisztika szerint a Magyarország népességének 80%-a a mezőgazdasági, míg 8,6% az ipari szektorban dolgozott. Ezek az adatok 1910-re némiképpen változtak, a mezőgazdaságban dolgozók aránya 66,7%, míg az iparban 16,2% lett.¹²

A Monarchia Magyarországa 1870-ben 13 219 350 lelket számlált, 1890-ben már 15 261 800 volt a lakosság száma, végül 1900-ban 16 838 255 főt ért el a népesség száma, melyből 6 854 415 volt a magyarok létszáma. A kereskedelem növekedését a közlekedési infrastruktúra bővülése is segítette. A vasúthálózatok bővítése a szállítást rövidebb időre redukálta.¹³ Ezzel együtt a szilárd burkolatú vasúthálózat bővítése is hozzájárult a nemzetközi kereskedelem nagymértékű növekedéséhez.

KORÁBBI KERESKEDELMİ KAPCSOLATOK

A 19. század második felében az európai gazdaságra több kereskedelempolitikai irányzat is jellemző volt. A német gazdasági fejlődés mértéke már az 1850-es években dinamikus képet tükrözött. Ennek az intenzív gazdasági fejlődésnek az alapjait az 1815-ben alapított Német Szövetség, illetve az 1834-ben létrehozott Zollverein biztosította. A vámszövetség céltudatos és erőteljes tevékenységével felébresztette gazdasági téren az érintett államok érzékenységét.

Mindeközben Ausztria a német térség gazdasági integrációs folyamatából kiszorult, mivel kimaradt a Zollvereinből, azonban 1853. február 12-én a két nagyhatalom (a Porosz Királyság és az Osztrák Császárság) kereskedelmi szerződést írt alá, így formálisan Ausztria német területei mégis csatlakozhattak a vámszövetséghez.¹⁴

Gazdaságpolitikai szempontból az együttműködés rendkívül meghatározó, mivel a poroszok, az osztrákok és Liechtenstein képviselői 1856–1857 között Bécsben és Berlinben arról tanácskoztak, hogy a kereskedelmi kapcsolataik szorosabbra fűzése érdekében közös pénzt kívánnak veretni, amelyet egymás államaiban kölcsönösen elfogadnak törvényes fizetőeszközként.¹⁵ Ennek értelmében 1857. január 24-én megkötötték az úgynevezett bécsi érmeegyezményt – *Wiener Münzkonvention* –, melynek alapján megkezdték a Vereinsthaler érmék veretését.¹⁶ Ennek az érmeconvenciónak a lényege az volt, hogy a pénzrendszer alapjául az ezüst szolgált, így ettől a ponttól a fenti államok „*reine Silberwährung*” mellett kötelezték el magukat.¹⁷ A januári szerződéssel valójában a Habsburgok és a német Zollverein tagállamai

12 GROSS 1983. 30.

13 KATUS László: Transport Revolution and Economic Growth in Hungary. In *Economic development in the Habsburg Monarchy in the nineteenth century. Essays, tables*. Ed. KOMLOS, John 1983. 192–193.

14 HAHN, Hans-Werner: *Geschichte des Deutschen Zollvereins*. Göttingen 1984. 149.

15 Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin I. Ha Rep. 151. Finanzministerium IA. Nr. 2109, 2110, 2111.; Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv Politisches Archiv II. Deutscher Bund. Verhandlungen über eine allgemeine Münzkonvention 1853–1856. Kt. 85.

16 OTTO, Frank: *Die Entstehung eines nationalen Geldes. Integrationsprozesse der deutschen Währungen im 19. Jahrhundert*. (Schriften zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Band 71) Berlin 2002. 194.

17 BRANDT, Harm-Hinrich: *Der Österreichische Neoabsolutismus. Staatsfinanzen und Politik 1848–1860*. Band 2. Göttingen 1978. 729.

egymáshoz szorosan kapcsolódva fixen rögzítették pénzük árfolyamát.¹⁸ A bécsi érmeegyezménnyel olyan egységes pénzügyi közösséget hoztak létre, amely több mint 70 millió lelket számlált.¹⁹

Az 1850-es évek végére kialakult a szabad kereskedelem ideája. Ennek nyomán született meg Anglia és Franciaország között a Cobden–Chevalier-szerződés 1860-ban, melynek értelmében a szabadkereskedelmi elveket a gyakorlatban is érvényesítették.²⁰ A megállapodás első ízben tartalmazta a legnagyobb kedvezmény elvét.²¹ A kétoldalú szerződések révén lehetővé vált, hogy az adott ország általános vámtarifájától eltérő vámtételeket alkalmazzanak az egymással folytatott kereskedelemben.

A német és az osztrák külpolitikai kapcsolatban az 1866. esztendő követően változás állt be. A két hatalom meglehetősen elhidegült egymástól. Míg végül ugyanaz a személy indította el az enyhülési folyamatot, aki a viszályt szította – Otto von Bismarck. Így a Német Császárság és az Osztrák–Magyar Monarchia az 1860-as évek végén közeledett egymáshoz. Ez a folyamat végül oda vezetett, hogy a két birodalom 1868-ban vám- és kereskedelmi szerződést kötött egymással.

A dualizmus korában a két birodalom első alkalommal a kiegyezést követően, 1868. március 9-én írt alá vám- és kereskedelmi szerződést Berlinben.²² Ezt a szabadkereskedelmi mozgalom ideája hatotta át. Az egyezményt a Porosz Királysággal és az Észak-Német Szövetséggel kötötték meg, amely 1868. június 1-jén lépett életbe, és 1877. december 31-ig volt érvényben. Ekkor egyezményes tarifát használtak, amelyhez a korábbi egyezmények szolgáltatták a mintát. Vámmentességet élvezett például a gabona, a fa, valamint minden nyersanyag és élelmiszer. A szarvasmarhákivitel nagy kedvezményben részesült.

Eközben a frissen alakult Német Birodalomban fordulat következett be, ugyanis szembenállás alakult ki az Orosz Birodalommal. A német politikai vezetés 1875-től kezdve szorosabb partnerséget kívánt kiépíteni az Osztrák–Magyar Monarchiával. Bismarck tervei szerint ez a kapcsolat több volt általános szövetségnél.²³ Ez azonban

18 MÄRZ, Eduard – SOCHER, Karl: Währung und Banken in Cisleithanien. In *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Band I. Hrsg. von WANDRUSZKA, Adam – URBANITSCH, Peter. *Die wirtschaftliche Entwicklung*. Hrsg. von BRUSATTI, Alois. Wien 1973. 326.

19 HAGEN, Thomas J.: Wirtschaftspolitische Bestrebungen Österreichs nach 1848: Alternative zum (Klein-) Deutschen Zollverein? In *Der deutsche Zollverein. Ökonomie und Nation im 19. Jahrhundert*. Hrsg. HAHN, Hans-Werner – KREUTZMANN, Marko. Köln – Weimar – Wien 2012. 276.

20 ROUGERIE, Jacques: A második császárság. In *Franciaország története II. Az új idők. 1852-től napjainkig*. Szerk.: DUBY, Georges. Budapest 2007. 96.

21 A legnagyobb kedvezmény elve: mint általános alapelv került megállapításra kereskedelmi szerződések záradékában, amely azt jelenti, hogy a legnagyobb kedvezményt nyújtó állam a szerződés időtartama alatt a másik féllel szemben csakis olyan vámtilalmat vagy vámtarifát fog életbe léptetni, amelyet egyidejűleg valamennyi más állam irányába is alkalmaz. Ugyanakkor a legnagyobb kedvezményt nyújtó állam is kötelezi magát arra, hogy a másik szerződő államra kiterjeszti azokat a kedvezményeket, amelyeket harmadik állam részére nyújt. A legnagyobb kedvezmény megadása nem kötelessége egyik államnak sem, az csak egy udvariassági formula.

22 BAZANT, Johann von: *Die Handelspolitik österreich-Ungarns 1875 bis 1892 in ihrem Verhältnis zum Deutschen Reiche und zu dem westlichen Europa*. Leipzig 1894. 10.

23 CANIS, Konrad: *Bismarcks Außenpolitik 1870–1890. Aufstieg und Gefährdung*. Paderborn 2008. 148.

nem jelentett gazdasági koalíciót, mivel Bismarck hitvallása az volt, hogy a politika és gazdaság egymástól elkülönített és független területek.

A 19. század második felében a szabadkereskedelmi eszmék mellett egyes nemzetállamok piacait protekcionista védővámokkal igyekeztek megóvni más államok hasonló termékeitől. A Német Birodalom az alapításától kezdve erőteljes iparosítással igyekezett gazdaságát erősíteni. Piacát ennek a beruházásnak a védelmére meg kívánta óvni az angol és francia nehéz-, illetve könnyűipar termékeitől.²⁴ Tehát Németország kereskedelmi szerződéseiben a protekcionizmus alapelve jelent meg, vagyis védővámokat vezetett be. A Monarchia sem kívánt elszakadni az európai kereskedelempolitikai trendektől, így ennek megfelelően Magyarország is alkalmazkodott elsősorban az osztrák igényekhez, és 1877-ben tárgyalta az úgynevezett autonóm vámtarifáról, majd az 1878-tól bevezetésre is került.²⁵

Így a Németország és Ausztria–Magyarország között 1877 végén lejáró szerződést provizórikusan meghosszabbították, ezt Ferenc József 1878. június 27-én hagyta jóvá. Ekkor tért át a német kormány autonóm tarifára. Ezt követően a megállapodást 1878. december 16-án megújították, amely 1879. január 1-jével lépett hatályba és év végéig maradt érvényben. Az autonóm tarifa értelmében az addig vámmentes gabonára vámot vetettek ki, így jártak el például a fa esetében is. Az állatbehozatal tekintetében a magyar érdekekkel szöges ellentétben állt a vámmentesség megszüntetése. Ennél is jobban sújtották a magyar exportot az állategészségügyi korlátozások.²⁶ A németek gyakran éltek azzal a lehetőséggel – amennyiben nem kívántak élő állatot átvenni Magyarországtól –, hogy korlátozásokat vezettek be, ezzel az intézkedéssel óvták saját állományukat, egyben piacukat és állattenyésztőiket.

Ezt követően a szerződést időnként megújították, így például 1880. június 30-ig ideiglenesen meghosszabbították, majd 1880. április 11-én Berlinben rendelkeztek arról, hogy a két birodalom között a szerződés 1881. június 30-ig ideiglenesen fennálljon.

A Német Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia 1881. május 23-án újabb vám- és kereskedelmi szerződést írt alá, melynek a rendezőelve a legnagyobb kedvezmény elve volt. A szerződést eredetileg 1887. év végéig kötötték, annak azonban hatályát többször meghosszabbították.

Láthatjuk, hogy Németország kereskedelmének az új vámszerződés aláírása előtt Ausztria–Magyarország import tekintetében 13,1%-át, export kapcsán pedig 10,54%-át tette ki 1889-ben.²⁷ Így a Monarchia a Német Birodalom statisztikájában a harmadik

24 BORN, Karl Erich: *Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Deutschen Kaiserreichs (1867/71–1914)*. Stuttgart 1985. 119.

25 Autonóm vámtarifá: az a vámtarifá, amelyet valamely állam olyan más állam termékeire és készítményeire alkalmaz, amellyel nem áll a kölcsönös elvámolásra nézve szerződésben. Mindegyik független állam teljesen a maga közgazdasági érdeke és kereskedelempolitikája szempontjából állapítja meg a határán átmenő áruk vámtételeit, amelyeket jegyzékbe, az autonóm vámtarifába foglal. E tételeket csak azzal az állammal hajlandó mérsékelni, amely neki szerződés útján a maga részéről is megfelelő engedményeket biztosít.

26 LÁNG Lajos: *A vámpolitika az utolsó száz évben*. Budapest 1904. 279.

27 SCHEEL, Hans von: Der auswärtige Handel des deutschen Zollgebiets im letzten Jahrzehnt. In *Schriften des Vereins für Socialpolitik. Berichte und Gutachten*. Die Handelspolitik der wichtigeren

helyen állt. Ausztria–Magyarország kereskedelmi statisztikájában Németország import tekintetében 56,1%-ot, míg az export szerint 62,6%-ot tett ki.²⁸ Így a Monarchia legfontosabb kereskedelmi partnere a Német Birodalom volt.

AZ ÚJ KURZUS KERESKEDELEMPOLITIKÁJA

Otto von Bismarck 1890. március 20-án távozott pozíciójából. Az új kancellár Leo von Caprivi lett, akit a vaskancellár maga ajánlott a fiatal II. Vilmos figyelmébe. Az új kancellár habitusát tekintve az előző egyenes ellentéte, csöndes és visszahúzódozó volt. Caprivi a katonaság világából érkezett, diplomáciai és gazdasági kérdésekben egyáltalán nem voltak tapasztalatai.²⁹ A külügyminisztériumban Caprivi segítségére volt Adolf Marschall von Bieberstein államtitkár, akinek a legnagyobb problémát a gazdák tiltakozása jelentette az agrárvámok mérséklése ellen.³⁰ A porosz kormányban Hans Hermann von Berlepsch töltötte be a kereskedelemügyi tárcát, és Caprivi kereskedelmi politikájának támogatója volt. Capravinak akadt más tanácsadója is, aki a Bismarck-érában a mellőzött szabadkereskedelmi eszmét támogatta, jelesül Otto von Huber főtanácsos személyben.³¹ Huber a birodalmi belügyminisztériumban dolgozott, és felettese Karl Heinrich von Boetticher államtitkár volt. Huber szövetségesre talált Karl Goeringben, a birodalmi kancellária főnökében. Így Huber és Goering hatást gyakorolt a kancellárra, hogy a bismarcki kereskedelmi politikával ellentétes irányvonalat javasoljon II. Vilmos császárnak.³²

Caprivi a közép-európai kereskedelmi kapcsolatokra fókuszált, azt gondolta, hogy Németországnak szorosabbra kell fűznie viszonyát elsősorban az Osztrák–Magyar Monarchiával, másodsorban Olaszországgal, Svájjal és Belgiummal.

Az új kancellár véleménye a vám- és kereskedelmi szerződésről: „A szövetség és vámháború Ausztriával összeegyeztethetetlen... a cél Közép-Európát gazdaságilag megszilárdítani a német ipari export érdekében Oroszország és Észak-Amerika brutá-

Kulturstaaten in den letzten Jahrzehnten. Band 1. Die Handelspolitik Nordamerikas, Italiens, Österreichs, Belgiens, der Niederlande, Dänemarks, Schwedens und Norwegens, Rußlands und der Schweiz in den letzten Jahrzehnten sowie die deutsche Handelsstatistik von 1880 bis 1890. Leipzig 1892. 545., 547.

28 CANIS, Konrad: *Die bedrängte Großmacht. Österreich-Ungarn und das europäische Mächtesystem 1866/67–1914*. Paderborn 2016. 213.

29 CECIL, Lamar: *The German Diplomatic Service, 1871–1914*. New Jersey 1976. 259.

30 GUTMANN, Gudula: *Das Deutsche Reich und Österreich-Ungarn 1890 bis 1894/95. Der Zweibund im Urteil der führenden Persönlichkeiten beider Staaten*. Münster 2003. 305.

31 BISMARCK, Herbert Graf von: *Erinnerungen und Aufzeichnungen 1871–1895*. (Hg.) BAUMGART, Winfried. Paderborn 2015. 49. Otto von Huber (1836–1914) 1872 és 1879 között titkos kormánytanácsos a birodalmi kancellárián, majd 1879 és 1895 között valóságos titkos főtanácsos a birodalmi belügyminisztériumban.

32 WERMUTH, Adolf: *Ein Beamtenleben. Erinnerungen von Adolf Wermuth, früherem Reichsschatzsekretär, dann Oberbürgermeister von Berlin*. Berlin 1922. 194.

lis vámtarifaival szemben.”³³ Szoros gazdasági hálózatot kívánt kiépíteni a közép-európai országok között.

A gazdasági közeledésnek a megvalósítása ügyében mind Berlinben, mind Bécsben megosztottak voltak az érdekelt körök. Példának okáért maga Caprivi is, mivel nem volt jártas a gazdasági diplomáciában, így szinonimaként használta a „vámuniót” és a „kereskedelmi szerződést”. Bismarckkal ellentétben Caprivi azt képviselte, hogy a politikai és gazdasági kérdések egymással szorosan összefüggenek, és a szövetségi viszonyt meghatározzák.³⁴ Ennek a gondolatnak köszönhetően tehát Németország elsőként a Monarchiával kívánta felújítani a vám- és kereskedelmi szerződését. Ettől függetlenül az osztrák és a magyar kormányok között már 1890 áprilisában Budapesten megindultak a tárgyalások a kereskedelempolitikával kapcsolatban.³⁵ A német könnyű- és nehézipar képviselői egyöntetűen támogatták a birodalmi kormány törekvéseit. A német kormány investált az osztrák és a magyar sajtó befolyásolásába a vám- és kereskedelmi szerződés megkötése érdekében. A német nehézipar pedig lobbizott a német Kereskedelmi Kamaránál, mivel a Kamara tudta, hogy piacra van szükség a termékek számára.

A MAGYAR KORMÁNY KEZDETI LÉPÉSEI

Szapáry Gyula gróf magyar miniszterelnök is elkötelezett híve volt a német, vagyis a kettős- és a hármas szövetségnek, ezt ki is hangsúlyozta hivatalba lépésekor.³⁶ A magyar miniszterelnök is eltökélt volt abban a kérdésben, hogy a magyar termékeknek helyet kell biztosítani a nemzetközi piacon.³⁷

Szapáry 1890. márciusi hivatalba lépésekor kinyilatkoztatta, hogy meg kívánja őrizni Magyarország kereskedelmi partnereit, sőt növelni is kívánja azok számát. A Szapáry-kabinet megalakulását követően 1890. március 25-én Baross Gábor kereskedelemügyi miniszter már a második minisztertanács alkalmával felhívta a kormány figyelmét az 1891-ben lejáró külkereskedelmi szerződésekre. Felhatalmazást kért a kormánytól arra, hogy kapcsolatba léphessen Kálnoky Gusztáv közös külügyminiszterrel és az osztrák kormánnyal az összehívandó közös vámértekezlet tekintetében.³⁸

33 NICHOLS, John Alden: *Germany after Bismarck. The Caprivi era 1890–1894*. Cambridge Massachusetts 1958. 140.

34 AFFLERBACH, Holger: *Der Dreibund. Europäische Großmacht- und Allianzpolitik vor dem Ersten Weltkrieg*. Wien – Köln – Weimar 2002. 380.

35 WEITOWITZ, Rolf: *Deutsche Politik und Handelspolitik unter Reichskanzler Leo von Caprivi 1890–1894*. Düsseldorf 1978. 53.

36 Graf Julius Szapáry an der Spitze Ungarns. Ein Lebens- und Charakterbild. Leipzig 1891. 148.

37 Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (a továbbiakban PAAA) R 8874. Kaiserlich Deutsches Generalkonsulat für Ungarn. Nr.: 9. Ludwig von Plessen an – Otto von Bismarck. Budapest, den 17. März 1890.

38 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) K 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (a továbbiakban MTJK) 1890. március 25. 10. pont.

A magyar kormány fontosnak tartotta azt, hogy mielőtt külföldi államokkal vám- és kereskedelmi szerződést kötne, a jelentősebb hazai agrár- és ipari körök képviselői meghallgatást nyerjenek. Baross egy vámügyi tanács felállításának szükségességét javasolta egy 1890. február 12-én tartott értekezleten. Ezen gondolatának az 1890. április 11-én tartott minisztertanácson is hangot adott.³⁹ A vámtanács élén egy elnök és helyettese állt, és összesen 21 tagot számlált. A kereskedelmi miniszter töltötte be az elnöki posztot, és ő tett javaslatot a helyettes elnök személyére. A tanács tagjai közül 2–2 tagot a kereskedelemügyi, pénzügyi és a földművelésügyi miniszterek delegáltak. Továbbá a földművelésügyi miniszter a gazdálkodók köréből 5 tagot, a kereskedelemügyi miniszter pedig a kereskedők és iparosok köréből 10 tagot nevezhetett ki. A vámtanács célja és feladata a vámtételek és tarifakérdések megtárgyalása, amelyet a miniszterek egyetértőleg a tanács elé utaltak. A tanács tagjai önálló indítványokat és javaslatokat is előterjeszthettek, azonban azokat akkor tűzték ki a közgyűlés elé, amennyiben a kereskedelemügyi miniszter jóváhagyta, a többi miniszter pedig hozzájárult a tárgyalásukhoz.

Egyes kérdések vizsgálatához külön bizottságot is felállíthat és szakértők véleményét is meghallgathatja. A vámtanács tárgyalásai bizalmasak, és tagjai semmiféle díjazásban nem részesültek, valamint titoktartás kötötte őket.

OSZTRÁK–MAGYAR EGYEZTETÉSEK A NÉMET KERESKEDELMİ TÁRGYALÁSOK MEGINDÍTÁSA ELŐTT

A földművelésügyi minisztériumban 1890. április 15-én egy feljegyzést készítettek arról, hogy az osztrák kormánnyal a kereskedelempolitikát hogyan hangolják össze.⁴⁰

Első pont: Ausztria és Magyarország érdekei egyaránt a tarifaszervezések megkötését igénylik, ugyanis az értékesítést autonóm tarifa alkalmazása esetén nem lehet tervezni.

Második pont: A magyar kormány Bismarck távozása után Caprivitól a védővám- kereskedelempolitika felülvizsgálatát várta. Bethlen András és minisztériuma úgy gondolta, hogy Németország az agrárvámokat leszállítja, s cserébe a Monarchia ipari vámjainak mérséklését várja el. A Monarchia legfontosabb kereskedelmi partnere a Német Birodalom, így míg a németekkel nem kötnek szerződést, úgy más államokkal érdemi tárgyalásokat nem kezdeményeznek. E téren a magyar kormánynak tekintettel kellett lennie Ausztria érdekeire. Az osztrák ipari körök kapcsán két kiemelkedően fontos szempontot kellett figyelembe venni: a vámcsökkenés következtében veszélybe kerül-e az addig megszerzett pozíciója, s valamint megmarad-e a keleti piac? Mivel Ausztria és Magyarország érdekei egymásnak ki voltak szolgáltatva, így ha ez egyik fél engedményt ad a másik félnek, úgy annak azt kompenzálnia szükséges.

39 MNL OL K 27. MTJK 1890. április 11. 5. pont.

40 MNL OL K 178. FM/118/1891. Külkereskedelmi ügyek.

Harmadik pont: Amennyiben Németországgal és más országokkal konkrét szerződés már létesült, akkor a keleti országokkal, elsősorban Romániával, még ha az kedvezmények nyújtásával jár is, de az állategészségügyi előírások figyelembevételével kell szerződést kötni.

Negyedik pont: Amennyiben Németországgal nem sikerül megegyezésre jutni, úgy a keleti országoknak kedvezmény nem adható. Ez főképpen Szerbiára volt érvényes.

Ötödik pont: A nyugat-európai államok elzárkóztak a magyarországi állatbeviteltől, ellenben a keleti országokból származó élőállat-behozatal esetén szigorúbb szabályozást kell alkalmazni.

Baross tájékoztatta arról a magyar kormányt, hogy 1890. április 26-án Budapesten vám- és kereskedelemügyi konferenciát tartanak, ahol a fő hangsúlyt a Német Birodalommal kötendő szerződésre helyezik, s a vámsorompók fenntartása mellett a politikai viszonyokat és a gazdasági kapcsolatokat is összehangolják. Ezért kapcsolatba léptek a közös külügyminiszterrel.

A Monarchia politikai vezetése nem hozta nyilvánosságra a véleményét és szándékát a kereskedelmi szerződéssel kapcsolatban. Anton von Monts, a bécsi nagykövetség első titkára jelentette Berlinbe, amennyiben Németország elsőnek a Monarchiával köt kereskedelmi egyezményt, úgy sokkal jobb pozíciót tud kiharcolni magának a keleti szerződések tekintetében.⁴¹ Németország előnyöket tud kialkudni a tisztázatlan körülmények miatt. Monts nagyobb kedvezményeket várt a Monarchiától, jól tudta, hogy az osztrák és a magyar érdekek nincsenek összhangban. A montsi javaslat által Magyarország olcsóbban szerezhet be ipari termékeket Németországból, Ausztria kedvezőbb áron vehet át mezőgazdasági terményeket a balkáni államokból, s mindenkit beleértve szigorúbb állategészségügyi egyezményt köthet egymással élőállatexportjának szabályozására.⁴² Ez az indítvány meglehetősen titkos volt. A nagykövetségi titkár ezen jelentése később kiemelkedő fontossággal bírt, így montsi indítványnak nevezi a szakirodalom.⁴³

Az osztrák és a magyar kereskedelemügyi miniszterek részvételével vám- és kereskedelemügyi konferenciát tartottak Budapesten 1890. április 26-án.⁴⁴ Ennek témája az volt, hogy szorosabbra fűzzék-e a Németország felé irányuló kereskedelmi kapcsolatokat.

Ezen magyar oldalról Baross Gábor, míg az osztrák féltől Olivier de Bacquehem kereskedelemügyi miniszter vett részt. Ugyan a felek között abban egyetértés volt, hogy kezdjék meg az egyeztetéseket Németországgal, azonban Ausztria hezitált, mert

41 Anton Graf von Monts (1852–1930) Magyarországgal kapcsolatban már sok tapasztalatot szerzett, ugyanis több évig a bécsi nagykövetségen teljesített külügyi szolgálatot (1886–1890) mint első titkár. II. Vilmos császár 1890. október 29-én nevezte ki Monts bécsi nagykövetségi első titkárát a budapesti főkonzulátus élére. Hivatalát 1890. november 11-én foglalta el. Monts hivatalos formában értesítette Szapáry Gyula magyar miniszterelnököt, hogy budapesti működését 1890. november 20-án megkezdte, s tisztét 1894. június 1-jéig töltötte be.

42 PAHRE, Robert: *Politics and Trade Cooperation in the Nineteenth Century. The "Agreeable Customs" of 1815–1914*. Cambridge 2008. 340.

43 SUTER, Ernst: *Die handelspolitische Kooperation des Deutschen Reiches und der Donaumonarchie 1890–94*. Marburg, 1930. 11.

44 Uo.

először Szerbiával és Romániával szeretett volna szerződést kötni.⁴⁵ Bacquehem főképpen a román szerződést szorgalmazta, mert vámháború miatt az osztrák iparcikkek kiszorultak piacáról. Magyarország biztos volt gazdasági koncepciójában, példának okáért szorgalmazta az új vámtételeket az állatbevitelre. Ugyanis míg szarvasmarha tekintetében a Monarchia 1877-ben még 100 millió márká értékben, addig 1890-re már csak 39 millió márká értékben exportált Németországba.⁴⁶ Habár Magyarország akceptálta, hogy később kezdjek meg a balkáni államokkal az egyeztetéseket, a magyar kormány kész volt azonnal megkezdeni a tárgyalásokat a német kormányval.

AZ EGYEZTETÉSEK MAGASABB SZINTRE LÉPÉSE

Néhány nappal később Kálnoky külügyminiszter és Heinrich VII. Prinz Reuss bécsi német nagykövet is egyeztetett a kérdésben, aki arról tájékoztatta a diplomatát, hogy a Monarchia nyitott a német vámszerződésre. Viszont a miniszter a közeli kancellárcsere miatt nem tudta megmondani az egyeztetések felvételének pontos idejét.⁴⁷ Május közepén Reuss nagykövettel Bethlen földművelésügyi miniszter is kapcsolatba lépett, és arról tájékoztatta a diplomatát, hogy a magyar kormány kész a korábbi engedményeket megadni, amennyiben Németország szorosabbra fűzi a viszonyát a Monarchiával.⁴⁸ Bethlen az összes befolyását beveti az osztrák kormány megnyeréséhez – ígérte meg a nagykövetnek. Kérte a német agrárkörök megnyugtatását, ugyanakkor az Osztrák–Magyar Monarchiának szüksége van a piacra az újbóli gazdasági fellendüléshez.

Júniusban Kálnoky nézetei alapján nem sok valószínűsége volt a kereskedelmi szerződéssel kapcsolatos tárgyalások megindulásának. Caprivihez hasonlóan Kálnoky is vámunióról beszélt, amelynek alapelveit meggyőződése szerint tanulmányozni kell. Ez azonban csak féligazság volt, titokban remélte, hogy „[Németországnak] nem maradt más, mint az élelmiszerek magas tarifáit... újra csökkenteni”.⁴⁹ Az jelentette a vitát, hogy később a tárgyalások során melyik érvet ismételjék újra és újra. Vagyis mérsékeljék az osztrák ipari vámokat, majd ennek következtében kérik, hogy a német kormány pedig csökkentse az agrárvámjait? Az Osztrák–Magyar Monarchiának szüksége volt a vám- és kereskedelmi szerződésre Németországgal. 1890 júliusára Magyarország nyitott volt a szerződésre a német kormányval, azonban Ausztria továbbra is először Szerbiával és Romániával kívánt szerződést kötni.

45 PAHRE, Robert: Most-favored-nation clauses and clustered negotiations. In *The Rational Design of International Institutions*. Ed. KOREMENOS, Barbara – LIPSON, Charles – SNIDAL, Duncan. Cambridge 2004. 119.

46 WEITOWITZ 1978. 52.

47 Bundesarchiv – Berlin Lichterfelde (a továbbiakban BA) R 901/10057. Handelsvertrag zwischen Deutschland und Österreich-Ungarn. Kaiserlich Deutsche Botschaft in Wien. Heinrich VII. Prinz Reuss an – Leo von Caprivi. Wien, den 30. April 1890.

48 PAAA R 8690. Kaiserlich Deutsche Botschaft in Wien. No.: 168. Heinrich VII. Prinz Reuss an – Leo von Caprivi. Wien, den 16. Mai 1890.

49 BA R 901/10057. Handelsvertrag zwischen Deutschland und Österreich-Ungarn. Kaiserlich Deutsche Botschaft in Wien. Heinrich VII. Prinz Reuss an – Leo von Caprivi. Wien, den 14. Juni 1890.

Monts bécsi nagykövetségi első titkárt 1890. július 17-én Kálnoky biztosította arról, hogy az összes befolyását beveti az egyeztetések megindítására.⁵⁰ Kálnoky 1890. július 20-án értesítette Szapáryt arról, hogy felvette a kapcsolatot a német külképviselettel és tájékoztatta Monts válaszáról. Kálnoky elfogadta a montsi javaslatot, amelynek alapját még az 1890. április 26-án Budapesten tartott vámértekezleten megfogalmazták, miszerint a németekkel folytatott tárgyalások előtt nem kötnek más állammal szerződést.

A német kormány 1890 augusztusának végén lépéseket tett a vám- és kereskedelmi szerződés előmozdítására. Berlepsch gyűjtötte az ipar, a gyáriparosok szövetsége vámgényeit, s ennek nyomán találkozott az ipai szektor 18 prominens képviselőjével 1890. augusztus 29-én. Ezen a megbeszélésen Christian Mosler titkos kormányfőtanácsos a porosz kereskedelmi és ipari minisztériumból javasolta, hogy a legnagyobb kedvezmény elvének hátrányait kerüljék el, és a Monarchiával kezdjék meg a tárgyalásokat. Németországnak a tárgyalások során elsősorban a gazdasági vámokra kellett összpontosítania.

Ennek nyomán Berlinben egy konferencia kezdődött, amely 1890. szeptember 4. és 12., majd 22. és 24. között ülésezett.⁵¹ Az egyeztetéseket Wilhelm Jordan vezette, amelyeken arról tanácskoztak, hogy Németország milyen támogatást és milyen kedvezményeket kérjen Ausztria–Magyarországtól.⁵² Arra az eredményre jutottak, hogy a tárgyalás alapjait az 1881. évi szerződés szolgáltatja majd. Ez azért volt fontos, mert így az agrárkörök kritikáit is visszaverhették, a gazdasági vámok terén pedig jelentős engedményeket érthettek el. Ezt már csak a kancellárnak kellett támogatnia.

Az egyeztetések közepette Robert Lucius porosz földművelésügyi miniszter az agrárvámok csökkentése ellen lépett fel. Végül a további tárgyalások során beleegyezett a gabonavámok maximum 25%-os csökkentésébe.

Időközben II. Vilmos és Ferenc József császár 1890. szeptember 17-én találkozott egy közös sziléziai hadgyakorlaton Rohnstockban.⁵³ Ezen a két külügyminiszter Kálnoky és Caprivi is részt vettek.⁵⁴ A külvilág számára úgy tűnhetett, hogy a kettős szövetség államai a közös jövőjük alapjait vetik meg. Ehhez hozzá kell fűzni, hogy a találkozó jelentőségét túlbecsülik.⁵⁵ Ami a viszonyok rendezését illette, az a montsi indítvány kölcsönös elfogadásán alapult. A politikusok abban állapodtak meg, hogy

50 BA R 901/10058. Handelsvertrag zwischen Deutschland und Österreich-Ungarn. Kaiserlich Deutsche Botschaft in Wien. Anton von Monts an – Leo von Caprivi. Wien, den 17. Juli 1890.

51 SUTER 1930. 12.

52 Biographisches Handbuch des deutschen Auswärtigen Dienstes 1871–1945. (Hrsg.) vom Auswärtigen Amt – Historischer Dienst – von KEIPERT, Maria und GRUPP, Peter. Band. 2. G – K. Bearb. von KEIPER, Gerhard und KRÖGER, Martin. Paderborn – München – Wien – Zürich 2005. 447–448. Wilhelm Jordan (1827–1903) londoni főkonzul, akkoriban biztosi megbízatást töltött be a külügyminisztérium II. kereskedelmi osztályán 1890. július 1-jétől augusztus 22-ig.

53 LOTZ, Walther: Die Handelspolitik des Deutschen Reiches unter Graf Caprivi und Fürst Hohenlohe (1890–1900). In *Schriften des Vereins für Socialpolitik* 92. Beiträge zur neuesten Handelspolitik Deutschlands. Dritter Band. Leipzig 1901. 73.

54 RAUSCHER, Walter: *Die fragile Großmacht. Die Donaumonarchie und die europäische Staatenwelt 1866–1914*. Teil 1. Frankfurt am Main – Wien 2014. 449.

55 SUTER 1930. 13.

a vám- és kereskedelmi szerződés előkészületeit felerősítik. Erre azért is volt szüksége a német kormánynak, mivel az Amerikai Egyesült Államokban hamarosan bevezetésre került William McKinley protekcionista tarifája.

A TÁRGYALÁSOK ELŐKÉSZÍTÉSE

Baross kereskedelemügyi miniszter arról tájékoztatta a magyar kormányt az 1890. október 10-én tartott minisztertanácson, hogy a német kormány hajlandó kereskedelmi tarifaszerződés megkötésére.⁵⁶ Ennek következtében Kálnoky utasítást adott a bizalmas előkészítő adatgyűjtésre. Így a korábban felállított vámtanácsot a kereskedelemügyi miniszter összehívta.

A vámtanács 1890 júliusára összeállt, a földművelésügyi minisztérium Liphay István minisztertanácsost, Fiáth Miklós báró osztálytanácsost, a pénzügyminisztérium Andreánszky István minisztertanácsost és Turóczy Adolf osztálytanácsos fővámigazgatót delegálta. A kereskedelemügyi minisztériumból pedig Lukács Béla államtitkár – aki egyébként a tanács elnökhelyettese is volt –, Kilényi Hugó és Mihalovics János minisztertanácsosok kaptak helyet. A különböző szektorokat Dessewffy Aurél gróf, az OMGE elnöke, Mudrony Soma, az Országos Iparegyesület elnöke, György Endre és Tisza István országgyűlési képviselők, Weiss Manfréd és Mechwart András gyárosok képviselték. A tanács első ülését 1890. október 26-án tartotta, amelynek napirendi pontját a Németországgal tervezett kereskedelmi szerződéssel kapcsolatos tárgyalások képezték.

Ezt követően a birodalmi belügyminisztériumban zajlott a kormánybiztosainak tanácskozása 1890. október 18. és 31. között Berlinben.⁵⁷ Itt a porosz pénzügy-, földművelésügyi, kereskedelmi minisztérium képviselői mellett jelen voltak Bajorország, Szászország, Württemberg, Baden és Elzász-Lotaringia, valamint a birodalmi külügyminisztérium, a belügyminisztérium és a kincstár küldöttei is. Lucius ismételten kinyilatkoztatta ellenvéleményét az agrárvámok mérséklése ellen.

A konferenciáról elmondható, hogy a küldöttek megállapodtak a részletekről, valamint a Monarchiával való tárgyalások megkezdéséről. Az előirányzott kedvezményeket kielégítőnek ítélték, amivel később majd megkezdhetik a tárgyalásokat Romániával és Svájjal is.

Az agráriusok már ekkor hevesen tiltakoztak a gabonavámok csökkentése ellen, ami Lucius visszalépéséhez vezetett. Caprivi a konzervatív porosz miniszter helyére a leggazdagabb pomerániai földbirtokost nevezte ki Wilhelm von Heyden-Cadow személyében.⁵⁸ Heyden-Cadow kinevezése pillanatnyilag megnyugtatta az agráriusokat, akik már semmilyen fordulatot nem vártak a kormánytól.

56 MNL OL K 27. MTJK 1890. október 10. 3. pont.

57 WUTTKE, Robert: Der deutsch-österreichische Handelsvertrag vom 6. Dez. 1891. In *Verhandlungen des Vereins für Socialpolitik über die Wohnungsfrage und die Handelspolitik*. Band 98. (Hrsg.) Verein für Sozialpolitik. Leipzig 1902. 430.

58 RÖHL, John C. G.: *Deutschland ohne Bismarck. Die Regierungskrise im 2. Kaiserreich 1890–1900*. Tübingen 1969. 63.

A hosszas vitát követően megállapodtak az agrárvámok 30%-os csökkentésében, amelyért cserébe az osztrák ipari vámok 1882 előtti szintjére történő mérséklését várták el. Mindenekelőtt a szövet, vas, gépek, papír, tüveg, bőr és a vegyipar termékeire, valamint ehhez társult a nemesítési forgalom⁵⁹ vámmentességének a helyreállítását.⁶⁰ Karl Heinrich von Boetticher, a birodalmi belügyminisztérium államtitkára jegyezte meg a tárgyalásokat követően, hogy „barátokkal csak tárgyalni, de nem alkudozni akar”.⁶¹

November elején Reuss nagykövet tájékoztatta Szögyény-Marich László külügyminisztériumi osztályfőnököt, hogy Németország kész megadni az agrárkedvezményeket „engedélyezett határon belül, míg a saját mezőgazdaságunkat károsodás nem éri”.⁶² Ekkor Kálnoky volt az, aki a tárgyalásokat késleltette.

Caprivi 1890. november 7. és 8. között Milánóban egyeztetett szövetségesével, Francesco Crispi olasz miniszterelnökkel a vám- és kereskedelmi szerződéssel kapcsolatban.⁶³ A kancellár sikra szállt annak érdekében, hogy Olaszország a hármasszövetség érdekkörébe vonja Portugáliát. Caprivi az olasz miniszterelnökkel folytatott megbeszéléseken a hármasszövetséget mint kereskedelmi ligát vetítette előre, amely a tagállamoknak közös piacot biztosít, s Franciaország ellen irányul.⁶⁴ Crispi az egyeztetések során az osztrák vezetés ellen egy lépéssel tovább ment. Ugyanis azt javasolta, hogy a hármasszövetség bilaterális kiegészítő egyezményét egységesítsék, vagyis egyedüli szerződösszevet fogalmazzanak meg, amely azonos feltételeket tartalmaz a tagállamok számára. Crispi úgy gondolta, hogy ezáltal Németország azonos feltételeket biztosít majd Olaszországnak is a Monarchia mellett.⁶⁵ Ezt Caprivi is támogatta.

A magyar és természetesen az osztrák érdekek összehangolására egy közös vámértekezletet terveztek Bécsbe, amely 1890. november 15-én kezdi meg működését.⁶⁶ Baross összegezte azokat a tényeket, amelyek leginkább indokolták tették a meg egyezést az osztrák kormánnyal annak érdekében, hogy a később megrendezésre kerülő német–osztrák–magyar vámkonferencián összhangban léphessenek fel a német érdekekkel szemben.

1890. október 1-jén lépett életbe az Amerikai Egyesült Államokban a William McKinley republikánus képviselő által beterjesztett protekcionista vámtarifa. Ezzel összefüggésben Baross tájékozódott, hogy más külföldi országok nem terveztek válsztlépést tenni. Így a magyar kormány a kivárás álláspontjára helyezkedett: amint

59 A nemesítési forgalom olyan vámeljárás, amely során a nyersanyagokat egy gazdasági térségből exportálják annak érdekében, hogy továbbfejlesszék, „finomítsák” a külföldi gazdasági térségben, majd újra behozzák az eredeti gazdasági területre.

60 SUTER 1930. 13.

61 SUTER 1930. 14.

62 BA R 901/10059. Handelsvertrag zwischen Deutschland und Österreich-Ungarn. Leo von Caprivi an – Heinrich VII. Prinz Reuss. Berlin, den 5. November 1890.

63 CANIS, Konrad: *Von Bismarck zur Weltpolitik. Deutsche Außenpolitik 1890 bis 1902*. Berlin 1999. 78.

64 RAUSCHER, Walter: *Zwischen Berlin und St. Petersburg. Die österreichisch-ungarische Aussenpolitik unter Gustav Graf Kálnoky 1881–1895*. Wien – Köln – Weimar 1993. 172.

65 RICH, Norman: *Friedrich von Holstein. Politics and diplomacy in the era of Bismarck and Wilhelm II*. Volume 1. Cambridge 1965. 333.

66 MNL OL K 27. MTJK 1890. november 9. 1. pont.

más országok fellépnek a protekcionista vámok ellen, úgy az Osztrák–Magyar Monarchia is csatlakozik ahhoz. Baross a montsi javaslatban szereplő részt a német kormánnyal – nevezetesen az 1892-ben lejáró szerződéseket csak Németország beleegyezésével lehet megújítani – tisztázni szeretné. Amennyiben ebben a pontban nem kerülnek egységes álláspontra, úgy a magyar kormány a fa-, gabona-, liszt- és állatvámok mérséklését és az állategészségügyi egyezmény megkötését követeli Németországtól, valamint a korábban említett tételekre a Monarchia felé speciális vámtételeket állapítsanak meg. A magyar kormány a bőr, vas, zsiradékok, vegyszerek, különböző gépek és mozdonyok vámtarifáját nem csökkenti. A vas vámjának tekintetében a magyar kormány hajlandó a mérséklésre, amennyiben a németek a nyerstermékek, különösen az élő állatok vámját enyhítik. A magyarok hajlandók Szerbiával és Romániával a vámszerződés megkötésére az állategészségügyi szempontok megtartásával, azonban azokat meg kell, hogy előzze a németekkel való szerződéskötés.

VÁMKONFERENCIA BÉCSBEN

Az osztrák és magyar kormányok 1890. november 15–17. között vámertekezletet tartottak Bécsben. Ennek eredményeiről a következőket foglalhatjuk össze. Baross a minisztertanácsnak jelentést tett, amelyben előadta, hogy az osztrák kormány a szövőipar vámai tekintetében nem hajlandó engedményt adni.⁶⁷ A vas vámjával kapcsolatban átengedték a javaslatot a magyar kormánynak. A gabonavámot illetően a németektől a 3 márkára történő leszállítást várták. Az előkészítés egyik legfontosabb pontját az élőállatokkal kapcsolatos kérdések képezték. Itt nem annyira a vámtételek csökkentésére összpontosítottak, hanem állategészségügyi egyezmény megkötésére helyezték a hangsúlyt. Felmerült a magyar kormány részéről Olaszország bevonásának igénye a tárgyalássorozatba, azonban ezt a montsi indítvány miatt elvetették. Az osztrák kormány nem kívánt a francia kormány ellen szankcióval élni. Minthogy az osztrák kormány Monts javaslatához már hozzájárult, a tárgyalásokon az osztrák képviselők az ellen már nem gördítettek akadályt. Ennek szellemében abban állapodtak meg, hogy a tárgyalások megindítása végett 1890. december 2-ra meghívják a német kormányt Bécsbe.

A német kormány 1890. november 23-án megadta az instrukciókat a tárgyaló feleknek, amelyek alapját a berlini október második felében tartott előzetes megbeszélés határozatai képezték.⁶⁸ A kormány célja a végleges állapot beállítása, vagyis a nemesítési forgalom helyreállítása, a határforgalom megkönnyítése, valamint az ipari vámok 1881. évi szintre történő mérséklése.

Baross tájékoztatta a minisztertanácsot arról, hogy Bacquehem kívánsága szerint a német kormánnyal folytatott tárgyalásokkal párhuzamosan kezdjék meg az egyeztetéseket a keleti országokkal is.⁶⁹ Az osztrák kormány kiváltképpen Romániára he-

67 MNL OL K 27. MTJK 1890. november 19. 2. pont.

68 BA R 901/10060. Handelsvertrag zwischen Deutschland und Österreich-Ungarn. Instruktion. Berlin, den 23. November 1890.

69 MNL OL K 27. MTJK 1890. november 26. 2. pont.

lyezte a hangsúlyt. Baross azonban ragaszkodott a magyar kormány álláspontjához, amely a Monarchia közös érdekében is állt, valamint a német tárgyalófeleket már december 2-ra meghívták Bécsbe.

VÁMTÁRGYALÁSOK A NÉMET BIRODALOM ÉS AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA KÖZÖTT

A két birodalom közötti vámértékeztet 1890. december 2-án vette kezdetét a közös külügyminisztériumban. A német delegációt Wilhelm Jordan komisszárius vezette, akit útjára Otto von Huber és más tárgyalófelek is elkísértek. Az osztrák–magyar delegáció elnöki tisztét Szögyény-Marich László külügyminisztériumi osztályfőnök látta el. A tárgyalások első szakasza 1890. december 2. és 22. között zajlott. Már a kezdetekben – 1890. december 3-án – komoly nézetkülönbségek alakultak ki, ugyanis a német delegáció a kikészítési forgalom 1878. évi mértékű alkalmazását kívánta.⁷⁰ Az osztrákok ezt azonnal visszautasították, és kevésen múlt, hogy a tárgyalások nem szakadtak meg. Ezt természetesen egyik fél érdekei sem kívánták, sőt a két birodalom közötti baráti viszony fenntartása végett a német delegációt Ferenc József egy fogadáson látta vendégül.

A magyar minisztertanács jóvoltából 1890. december 7-én Baross nyomására a bécsi külkereskedelmi tárgyalásokon részt vevő magyar tárgyalódelegáltaknak új instrukciókat adtak.⁷¹ Ekkor többek között megállapodtak abban, hogy a Monarchia és a Német Birodalom harmadik állammal szemben együttes vám- és kereskedelempolitikát kövessen. A keleti országokkal kötendő szerződések esetén a két birodalom biztosítja a másikat, hogy egymás rovására semmilyen előnyt nem adnak a harmadik félnek.

Hamar kiderült, hogy Ausztria és Magyarország belső érdekei mennyire távol állnak egymástól. Ezáltal a Monarchia cselekvőképessége Németország ellen meggyengült. Emiatt Szögyény máris kettős nyomás alatt állt. A magyar agráriusok az osztrák iparosokat lépésenként hozták azzal, hogy vámjaikat mérsékeljék, aminek következtében Berlint rábírhatták arra, hogy agrárvámjait csökkentse. Hiszen az iparnak nemcsak a belföldi piac német konkurenciájára kellett ügyelnie, hanem elmentben a németektől a textilárak vámjának csökkentését követelték, mivel azt Németországban kívánták értékesíteni. Berlin azonban Bécshez fordult, hogy az ipari vámját az 1881. vámtételek mértékére csökkentse, így tehát a kérdés a magyar agrárkörök előterébe került. A németek az erőteljes porosz agrárlobbi miatt nyomás alá kerültek, mivel nem akarták gabonavámjaikat a várt mértékben csökkenteni. Ekkor a német delegáció tárgyalói 5-ről 4 márkára történő mérséklést láttak realizálhatónak. Ez természetesen a magyaroknak nem nyerte el a tetszését. Reuss nagykövet jelentésében a tárgyaló felek változékony hangulatáról számolt be: „majdnem re-

70 Kikészítési forgalom: színnyomtatás, festés és fehérités céljából külföldre kivitt és onnan színezve, festve és fehéritve visszaérkező árucikkek határon történő átmenetelét jelenti meghatározott vámtarifá szerinti.

71 MNL OL K 27. MTJK 1890. december 7. 2. pont

ménytjelések, majdnem szkeptikusak, attól függően, hogy az elkövetkező napokban milyen indítványok érkeznek”.⁷²

A második tárgyalássorozat megkezdése előtt Berlinben ismét ülést rendeztek a birodalmi belügyminisztériumban 1891. január 2. és 7. között. Elhatározták, hogy a német tárgyaló felek támogatják az osztrák–magyar vámokat, amennyiben néhány esetben kedvezményt adnak a német ipari vámokra. Az állategészségügyi egyezményt elismerték. Az ülésen határoztak arról is, hogy az egyezményben a gabonára eltörlik az azonossági bizonylattételi kötelezettséget. A megkülönböztető vámtételeket az agrártermékekre, amelyek a Monarchia érdekében álltak, Németország elfogadhatatlannak tartotta. Tehát a német kormány az agrárvámok további csökkentését nem tervezte.

1891. január 3-án a magyar kormány újabb minisztertanácsot tartott, ahol a Németországgal kötendő kereskedelmi szerződésről is szóltak.⁷³ Itt újra megfogalmazták, hogy a kabinet a gabonára és a fára differenciálvámot, amennyiben ez nem lehetséges, úgy nagyobb mértékű vámcsökkentést várt el a németektől. Néhány nappal később Baross elnöklete alatt Bécsben egy meghallgatást tartottak, ahol az egyesületek adták elő igényeiket az új helyi vasúti díjszabással kapcsolatban.⁷⁴

A vámkonferencia második szakasza 1891. január 12. és 26. között ülésezett. A megbeszéléseket a német vámtételek vitájával folytatták. Az osztrákok és magyarok előnyt kívántak kiharcolni a Szerbiával és Romániával kötendő szerződéskötések alkalmára. A német delegáltak nemesítési forgalmi igényeit visszautasították. A szerződés tárgyalása során az osztrákok és a magyarok között kisebb viszály alakult ki, ugyanis az osztrákok nyomást gyakoroltak a magyarokra, mivel Baross 1891. január 1-jén új helyi vasúti díjszabást vezetett be.

AZ ÚJ HELYI VASÚTI DÍJSZABÁS

Baross nézetei szerint a tarifapolitikát alá kellett rendelni a gazdaságpolitikának, még a közös vámterület esetén is. Az új vasúti díjszabásban a tételeket a távolsági övezetenként állapították meg.⁷⁵ Így a hazai forgalmat átlagosan 10% mérséklés segítette, míg az Ausztriából vagy Németországból érkező behozatalt nem támogatta. Az új díjszabás 78 iparcikkre iránytarifát állapított meg, amely így kizárta, hogy külföldi gyárak kedvezményt vehessenek igénybe, 11 cikknél pedig előírás volt a magyar eredet. Baross visszautasította Bacquehem kifogásait.

Így a kereskedelmi tárgyalásokon az osztrákok visszavonták a korábban támogatott ipari vámkedvezményt. Ekkor Berlin nyomást gyakorolt, hogy Ausztria és Magyarország egyezzen meg az ipari vámok és a fuvardíjtétel kérdésében.⁷⁶ A tárgya-

72 BA R 901/10061. Handelsvertrag zwischen Deutschland und Österreich-Ungarn. Kaiserlich Deutsche Botschaft in Wien. Heinrich VII. Prinz Reuss an – Leo von Caprivi. Wien, den 13. Dezember 1890.

73 MNL OL K 27. MTJK 1891. január 3. 8. pont

74 *Pester Lloyd* 1891. 9.

75 GYÖMREI Sándor – VÉRTESY Miklós: *Baross Gábor*. Budapest 1937. 117–118.

76 BA R 901/10061. Handelsvertrag zwischen Deutschland und Österreich-Ungarn. Kaiserlich Deutsche Botschaft in Wien. Heinrich VII. Prinz Reuss an – Leo von Caprivi. Wien, den 2. Februar 1891.

lássorozat azonban nem hozta meg a kívánt végeredményt, sok vámtétel tisztázatlan maradt. Vagyis a vasúti díjszabásból eredő konfliktus tovább bonyolódott, ugyanis Taaffe 1891. február 6-án jegyzéket intézett Szapáryhoz.⁷⁷ Ebben utalt Bacquehemnek a megegyezésre tett kísérletére, amelyre azonban Baross nem volt fogékony. Taaffe a jegyzékében szolt arról is, hogy az új magyar tarifa nincs összhangban a kiegyezésben foglalt egyenlőtlen elbánás tilalmával. Az osztrák kormány tarthatatlannak ítélte a re-expedíciós⁷⁸ kedvezményt. Taaffe nem kívánta a magyar kormány önrendelkezését érinteni a tarifapolitikában, csak az osztrák termékek kedvezményből való kizárását sérelmezte. Az osztrák miniszterelnök nyomást gyakorolt Szapáryra, amennyiben a díjszabáson nem változtatnak, úgy az osztrák kormány szankciókat helyez kilátásba.

Különben a kifogásolt tételekhez hasonló tarifák szerepelnek az osztrák díjszabásban is. A kedélyek megnyugtatósára Szögyény Budapestre utazott. Szapáry a vámháború elkerülése érdekében Baross Bécsbe küldte, ahol a német kormány képviselőjével 1891. február 8. és 10. között tárgyalt. Itt kísérletet tett álláspontjának védelmére, végül engednie kellett, és bizonyos ellenszolgáltatások fejében szavatolta az egyoldalú díjszabás megszüntetését. Baross – akit Monts egyik jelentésében mint „magyar péket” jellemzett – előmozdította a megakadt tárgyalások folytatását.⁷⁹ Reuss 1891. február 12-én egy megbeszélésen Kálnoky előtt szóba hozta a magyar díjkedvezmények ügyét. Kálnoky emiatt Bécsbe kérte Baross, s biztosítékot kért tőle a refakciák⁸⁰ összhangba hozatalára a német–osztrák–magyar kereskedelmi szerződéssel kapcsolatban.⁸¹ Ennek nyomán Baross kénytelen volt megállapodni Bacquehemmel.

A VÁMTÁRGYALÁSOK FOLYTATÁSA

Jordan 1891. február 15-én azt jelentette a német külügyminisztériumnak, hogy a vámkérdés nagy része elintéződött, valamint megegyeztek egyoldalú vagy kölcsönös kedvezményekben.⁸² Egyéb kérdésekben, például a bőr, a cement, a gépek, a precíziós eszközök, a cérna- és a vászonkendő tekintetében még nem sikerült megállapodni, vagyis ezen a téren még vita várható. A kérdések tisztázására Berlinben ismét tanácskozást hívtak össze a birodalmi belügyminisztériumba 1891. február 21. és 25. között. Itt megegyeztek abban, hogy Németország bizonyos kedvezményigényeiben – bőr, vas, vasárú, réz, gépek és pamut – fenntartja az álláspontját. Továbbá a német kormány az agrárvámok vonatkozásában keményen ellenáll a Monarchia igényeinek, vagyis 4 márka értékű vám fogadható el búza és rozs esetében. A tanács a lovakkal kapcsolatos vámok mérséklésétől elzárkózott.

77 GYÖMRI-VÉRTESY 1937. 122.

78 Reexpedíció: a fuvarlevél szerinti rendeltetési állomásra megérkezett küldeményt új fuvarozási szerződéssel továbbítják vámkülföldre.

79 WEITOWITZ 1978. 75.

80 Refakcia: a vasút fuvarozási teljesítménye ellenértékeként kapott fuvardíj egy részét elengedi bizonyos körülmények miatt és feltételek mellett oly mértékben, hogy gazdálkodása eredményes maradjon.

81 GYÖMRI-VÉRTESY 1937. 123.

82 WEITOWITZ 1978. 75.

A német birodalmi gyűlésben összecsaptak Caprivi kereskedelempolitikáját támogató és ellenző politikai erők, a szabad és védővámot, valamint az ipart és a mezőgazdaságot patronálók.⁸³ Ennek nyomán a kormány csak a mezőgazdasági vámok csekély mértékű csökkentését támogatta, amennyiben a Monarchia is kész bizonyos kedvezmények megtételére.

Így Marschall államtitkár felhívta Reuss nagykövet figyelmét arra, hogy szükség esetén Németország csak csekélyebb értékű vám- és kereskedelmi szerződést tud kötni a Monarchiával.⁸⁴ Heyden-Cadow megírta a külügyminisztériumnak, hogy a 4 márka értékű vámtétel a legvégső kedvezmény, amit Németország adhat Ausztria–Magyarországnak.

Kálnoky ekkor biztosította a német kormányt arról, hogy a tárgyalásokat befejezik, mivel ellene volt egy silányabb érvényű szerződésnek. Az együttműködést csak a legvégső esetben fogják feladni. Kálnoky belpolitikai nehézségekre (az osztrák parlamenti választások, valamint Julian von Dunajewski osztrák pénzügyminiszter menesztése) hivatkozott. Dunajewski ismert volt németellenes kirohanásairól, így eltávolítása az osztrák kormányból a tárgyalások szempontjából előnyössé vált.⁸⁵ A vám- és kereskedelmi szerződés szoros összefüggésben állt az elavult ezüstalapú pénzrendszer megreformálásával. Ugyanis az ezüst világpiaci árának csökkenése megnehezítette nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi kereskedelmet is. Így a Monarchiának a Német Birodalomhoz hasonlatosan a stabilitást biztosító aranyhoz kellett igazítani valutáját.⁸⁶

Kálnoky megjegyezte Reussnak, amennyiben a német kormány visszaveszi a kiállításba helyezett agrárkedvezményeket, úgy Magyarországnak kevésbé lesz érdekében egy kereskedelmi szerződés.⁸⁷ Huber, aki ekkor tért vissza a bécsi tárgyalásokról Berlinbe, nyugtalan volt az agrárvámokat illetően. Úgy látta, hogy a tárgyalások emiatt rekedhetnek meg. Így rábeszélte Caprivit, hogy nyerjék meg az ellenzékét az agrárvámok 3,50 márkára való csökkentésére.⁸⁸

Ekkor Bécsben a harmadik tárgyalássorozat alatt a német tárgyaló felek előírnyozták a legvégső német engedményt az agrárvámokra, amely 3,50 márka volt, de a kedvezmény csak a tárgyalások eredményes lefolyása esetén aktiválódott.

Karl Goering, a birodalmi kancellária főnöke emlékiratot írt alá 1891. március 12-én, amelyben hangsúlyozta Németország ipari országgá történt fejlődését, és ne-

83 ANDERSON, Margaret Lavinia: *Lehrjahre der Demokratie. Wahlen und politische Kultur im Deutschen Kaiserreich*. Stuttgart 2009. 242. A német agráriusok között terjedtek a populista nézetek, és a Caprivi-kormány kereskedelmi szerződéseit következtében csökkent a gabonaexport, a gazdákat pedig a szárazság, a száj- és körömfájás és a csökkenő termelői árak is sújtották.

84 SUTER 1930. 31.

85 PAAA R 8782. Kaiserlich Deutsche Botschaft in Wien. No.: 34. Heinrich VII. Prinz Reuss an – Leo von Caprivi. Wien, den 4. Februar 1891.

86 HEMETSBERGER-KOLLER, Hildegard: Emil Steinbach und die Valutareform. In *Glanz und Elend der altösterreichischen Bürokratie. Emil Steinbach in seiner Zeit*. (Hrsg.) FRITZ, Wolfgang. Wien – Berlin 2008. 66–67.

87 BA R 901/10065. Handelsvertrag zwischen Deutschland und Österreich-Ungarn. Kaiserlich Deutsche Botschaft in Wien. Heinrich VII. Prinz Reuss an – Leo von Caprivi. Wien, den 3. März 1891.

88 WERMUTH 1922. 197.

hezményezte, hogy a fennálló külföldi szerződések hamarosan lejárnak és az ipari termékek számára nem biztosított a piac.⁸⁹ A német agrárkörök vámigényeit elfogadhatatlannak tartotta. Ez volt az a pont, amely biztosította a megegyezést Németország és a Monarchia között.

Kálnoky 1891. március 15-re már kételkedett abban, vajon a vámtárgyalások megszakadnak-e. Mindeközben a bécsi Kereskedelmi Kamara szerint teljesíthetők a német ipari vámigények, így előirányozta az ipari és agrárvámok kérdésének megoldását.

A német tárgyaló felek a bécsi tárgyalásokat kielégítőnek tartották, semmiképpen csüggesztőnek. Az aggályok ellenére Ausztria–Magyarország 1891. március 19-én további 31 tétel esetében engedményt adott, például olajra, textíliákra, ónedényre és ónhuzalra. A német tárgyaló felek a további kérdésekben bizakodóak voltak.

A birodalmi belügyminisztériumban a kérdések egyeztetésére tanácskozást hívtak össze 1891. március 24-re és 25-re. A tárgyalások gyors befejezéséhez Németország további ipari vámkedvezményeket kért gépekre, nádra és evőeszközre. A legnehezebb az agrárvámok kérdése volt. Friedrich von Holstein írta levelében Reussnak, hogy Johannes von Miquel porosz pénzügyminiszter nem kívánt 4 márka alá menni. A szakértők véleménye szerint azonban kénytelen lesz.⁹⁰ A tárgyalások végén pedig felhatalmazták a tárgyalókat arra, hogy a búza és a rozs esetében a 3,50 márka értékű vámot biztosítsák.⁹¹ A tárgyalásokat 1891. április 1-én Bécsben újraindították. Ekkor a német külügyminisztérium és Kálnoky is optimisták voltak a megállapodást illetően.

A német tárgyaló félnek további kedvezményeket sikerült elérnie a Monarchia delegáltjainál. Ausztria–Magyarország csökkentette vámtételeit maláta, fa, bútor és óra esetében. A bécsi kormány elfogadta, hogy a tengeri import esetében a Trieszten és Fiumén keresztül érkező árukra preferenciális vámot alkalmaznak, amelyet a jövőben egy német–osztrák–magyar bizottság állapít majd meg. A Monarchia újból visszatámasztotta a német delegáltak úgynevezett nemesítési forgalmi igényeit.

A TÁRGYALÁSOK BEFEJEZÉSE

1891. május 3-ra a kereskedelmi szerződés tervezete elkészült, a Német Császárság és az Osztrák–Magyar Monarchia képviselői parafálták azt.⁹² Három nappal később a hármasszövetség hatályának meghosszabbítása is aláírásra került Bécsben.⁹³ Az engedmények ugyan nem voltak jelentős mértékűek, de összességében előnyösek voltak a két állam számára. Két partnernek bizonyosan: a magyar agrárköröknek és a német iparosoknak az osztrák–magyar piac miatt. A németek elkerülték az osztrák

89 CANIS 1999. 80.

90 Friedrich von Holstein an – Heinrich VII. Prinz Reuß. Berlin, den 25. März 1891. In STONE, James – BAUMGART, Winfried (Hrsg.): *Heinrich VII. Prinz Reuß. Botschafter unter Bismarck und Caprivi. Briefwechsel 1871–1894*. Paderborn 2015. 510–511.

91 WEITOWITZ 1978. 81.

92 GUTMANN 2003. 305.

93 PRIBRAM, Alfred Francis: *Die politischen Geheimverträge Österreich-Ungarns 1879–1914*. Wien 1920. 224.

oldalról kért elköteleződést a balkáni államok felé. Németország és Ausztria–Magyarország ekkor megkezdte a tárgyalásokat más európai országokkal, nevezetesen Olaszországgal, Svájjal és Belgiummal.

ÁKOS KÁRBIN

**AGRARIAN LOBBYING IN HUNGARY WITHIN
THE DUAL MONARCHY.
NEGOTIATIONS OF THE GERMAN EMPIRE WITH
AUSTRIA-HUNGARY IN RELATION TO THE CUSTOMS
AND TRADE TREATY OF 1891**

ABSTRACT

In the final decades of the 19th century a change in international free trade policies resulted in nation states attempting to defend their economy with protective tariffs. The dismissal of Otto von Bismarck provided an opportunity to re-evaluate previous trading principles. This was particularly convenient for the Dual Monarchy, and gave the potential to overwhelmingly agrarian Hungary to improve its defenceless position. However, Hungarian and Austrian interests were quite difficult to harmonize, not to mention the opposing objectives of the two empires. It transpires that the German chancellor Leo von Caprivi attempted to further cement the Dual Alliance beyond trade interests.

This paper provides a novel approach to the analysis of the negotiations based primarily on sources in the Berlin archives, and to a lesser extent on material in Budapest archives. There is particular focus on the conduct of the latest customs and trade negotiations between Germany and Austria-Hungary. Who were the chief actors? What demands were the main organizing principles? How and to what extent (if at all) could the opposing interests of Austria and Hungary be accommodated and channelled into a united front against the Germans?

FEHÉR GYÖRGY

KÁROLYI SÁNDOR SZÖVETKEZETI ESZMÉJE. ELMÉLET ÉS GYAKORLAT

Az egyik legnagyobb tekintélyű arisztokrata családban született Károlyi Sándor, aki a magyar politikai és gazdasági élet különböző területein bizonyította tehetségét, valamint elkötelezettségét az általa képviselt eszmerendszer szolgálatában. Neokonzeratívnek mondott filozófiájának egyik hangsúlyos eleme a kapitalista társadalom esélyegyenlőtlenséget okozó – általa fontosnak vélt – tényezőinek kiiktatása, illetve az esélyegyenlőség lehetőségének megteremtése volt. Ennek eszközeként a társadalom: „Védekezzék a túlzások ellen minden irányban. Védekeznie kell a kapitalizmus túlkapásai ellen ép annyira, mint a szocialisztikus akció ellen.”¹ A liberalizmus szellemében ajánlotta a „közgazdasági szervezkedés” lehetőségét, hogy a gyengébb sikeresen ellenálljon az erősebbel szemben. Ennek szervezeti formát kellett adni, ő ezt a szövetkezetekben vélte megtalálni. „De annak vezérének kell lenni és a vezér még nincs meg” – állapította meg egyik parlamenti beszédében.² Ő és eszmetársai jelentkeztek be erre a „vezéri” szerepre. A cél elérése érdekében különösen fontosnak tartotta a népesség általános műveltségi szintjének emelését, a magyarság szupremáciájának megőrzése mellett az önkormányzatiság kiszélesítését, és az öngondoskodás, az „önsegély” képességére történő nevelést, ez utóbbit „a liberalizmus alapján”.³ Károlyi ugyanis nem utasította el a liberalizmus eszméjét, elismerte annak általános értékeit: „a liberalizmus eszközei jók, azokhoz ragaszkodunk”.⁴ Ezzel szemben egyértelműen elvetette az államszocializmust, az állami beavatkozás minden formáját, mert abban „az abszolút hatalom egyik formáját” ismerte fel.⁵ Javasolta a tőkés gazdaságban és társadalomban tapasztalt anomáliák kiiktatását, illetve mérséklését. Terveiben elsősorban a mezőgazdaságot, az agrártermelőket hátrányosan érintő jelenségek megszüntetése kapott kiemelt figyelmet, többek között a hitelkérdés megoldása, a birtokpolitika, a kereskedelemben pedig az értékesítés számukra kedvezőbb rendszerének kialakítása. Történetírásunk és a korabeli közéleti szereplők ezt a társadalom- és gazdaságpolitikai víziót az agrárius névvel illetett nyomásgyakorló poli-

1 Képviselőházi napló [a továbbiakban: KN] 18996–1901. 553. [ü]lés. 1900. március 19. XXVIII. [k]ötet 12.

2 KN 18996–1901. 553. ü. 1900. március 19. XXVIII. k. 13.

3 *Szövetkezés* 1895. október 15. 424.

4 STEUER György: Megemlékezés Károlyi Sándor grófról. Budapest 1937. 5. In KÁROLYI Sándor: *Néhány szó a magyar munkáskérdésről*. Budapest 1895. (Újraközlés).

5 KÁROLYI: *Néhány szó...* 5. és 24.

तिकai és érdekképviselési csoporthoz kötötték, amelynek vezéregyénisége kétségtől Károlyi Sándor gróf volt. Ő és munkatársai a szövetkezeteknek kezdettől fogva önmagukon túlmutató jelentőséget tulajdonítottak.⁶ Hittek az eszmében, annak hosszú távon ható erejében: „A szövetkezetek nem csak segítenek a bajban, hanem jobb erkölcsökre is nevelik a népet” – vallották szilárd meggyőződéssel.⁷ Az igen sokszínű összetételű és bizonyos kérdésekben eltérő álláspontot képviselő agráriusok abban egyetértettek, hogy az összefogás, a szolidaritás eszméje mentén szerveződő szövetkezetek, a szövetkezeti szervezeti forma az az eszköz, amivel relatíve a leggyorsabban megvalósítható a kívánt gazdasági és társadalmi reform.

Nem célunk a szövetkezeti eszme és az egyes szövetkezetek magyarországi alapításának és elterjedésének részletes vizsgálata, figyelmünket elsősorban Károlyi Sándor ilyen tartalmú elméleti megnyilatkozásaira és gyakorlati tevékenységére fordítjuk. A hazai mozgalom történetével foglalkozó, meglehetősen kis számban rendelkezésünkre álló munkákból kitűnik, hogy a kiegyezés után a szövetkezeti eszme főként a nemzeti arisztokráciához tartozó Andrássy Géza, Széchényi Imre, Apponyi Albert, Károlyi Sándor révén került a köztudatba. Ők német, francia, esetenként amerikai elméleti és gyakorlati tapasztalatokat szerezve hirdették tanaikat. A szakirodalom szerint Károlyi Sándorra a német szövetkezeti korifeusok mellett különösen a francia empirikus szociológia konzervatív katolikus irányzatát képviselő Le Play nézetei álltak közel, akivel párizsi emigrációja során személyesen is találkozott. A német hitelszövetkezeti mozgalmat pedig egy rajnai útja alkalmával tanulmányozta.⁸ Aktivizálódása a hazai szövetkezetek fejlődésében döntő változást hozott, és 1906-ban bekövetkezett haláláig meghatározó személyisége lett a mozgalom első világháború előtti történetének.

Visszatérve témánk 1867 utáni eseményéhez, az első fontos fejlemény az 1879. évi agrárius zászlóbontáshoz, a székesfehérvári gazdakongresszushoz köthető, ahol a mezőgazdasági hitelkérdés megoldásának erőteljes követelése is felmerült. Az OMGE különböző szakmai tanácskozásokon tartotta napirenden a témát, mígnem 1880-ban Lederer Sándor vezetésével egy külön szakosztály jött létre a különböző típusú szövetkezetek mintaalapszabályainak kidolgozására. Ebből a kezdeményből nőtt ki, majd alakult meg 1881-ben a Gazdakör. Somssich Pál elnökle alatt és az ötletadó Károlyi Sándor alelnökségével működő körben tartották napirenden a hitelezés kérdését. Gaál Jenő és György Endre aktív közreműködésével még külön

6 VÁRI András: A magyarországi hitelszövetkezeti mozgalom megalapítása 1896–1894. *Századok* 2008. 3. 656. és VÁRI András: *Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon 1821–1898*. Budapest 2009. 251.

7 *Szövetkezés* 1890. január 15. 2.

8 SZABÓ Miklós: *Az újkonzervatizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Budapest 2003. 126.; GYIMESI Sándor: A parasztság és a szövetkezeti mozgalmak. II. k. 627. In *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. I–II. k. Szerk. SZABÓ István. Budapest 1972. Le Play egyébként 1848 előtt járt Magyarországon, ahol Károlyi Sándor apja, Károlyi István látta vendégül.

bankbizottságot is létrehozta.⁹ Károlyi nemcsak elméletben, hanem a gyakorlatban is foglalkozott a szövetkezeti kérdéssel, kezdetben a hitelszövetkezetekkel összefüggő ügyekben nyilvánult meg, tett konkrét javaslatokat. Ennek fóruma a magánlevelezésen és a sajtón túl az említett Gazdakör és a képviselőház volt, amelynek padsorában 1881-ban szabadelvű párti mandátummal foglalt helyet. 1883 januárjában az uzsoráról és a káros hitelügyletekről szóló törvényjavaslat vitájában felszólalva egyebek között a kocsmai hitel maximalizálásáról és ezzel összefüggésben a regálé megváltásról értekezett. Mondanivalójának fontos tételeként szólt a vidéki hitelellátásról, az itt lévő pénzüzetek állapotáról. Sokak által osztott véleménye szerint meg kell reformálni ezeket a hitelintézeteket, mert a központoktól távolabb eső településeken nem lehet kölcsönhöz jutni. „A vidéki hitel előmozdítása céljából óhajtanám azt, hogy létesítsenekon mielőbb vidéki hitelegyletek, hitelszövetkezetek. (...) Óhajtanám ezen hitelegyleteknek legnagyobb mérvben ezer számmal való terjesztését.” Meglátása szerint első körben olyan vidékeken kell ezeket megszervezni, ahol „a nép értelmiségének foka már ma is oly magas”, hogy ez már kivitelezhető. Víziója szerint tíz év alatt fel lehetne építeni az egész hálózatot, de az ehhez szükséges, meg nem nevezett összegű induló tőkét az államtól várja, amit a megerősödő intézetek visszafizetnének, s azt újabbak alapításába lehetne visszaforgatni. Ekkor még úgy képzelte, hogy az alakuló vidéki hitelszövetkezetek szoros kapcsolatban állnának a Kisbirtokosok Országos Hitelintézetével. Az egész akció fontosságát a vasútépítéséhez hasonlította, ezért kérte a költségvetési támogatást, amelynek nagysága azonban nem terhelné túlságosan az éves büdzsét.¹⁰

A történet ezzel nem ért véget, mert a képviselőházi vita folyományaként gróf Széchenyi Pál földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszternek – „Kedves Pál” megszólítással – címzett magánlevélben, a miniszter kérdéseire válaszolva, felvázolta hitelszövetkezet-szervezési elképzelését. Tervét szövetkezésnek, illetve egy lépéssel többnek, az állam által is szervezett és támogatott „concurrentiának” tartotta, és ennek felvállalására biztatta a minisztert, még akkor is, ha emiatt a jövőben támadások érik.¹¹ Károlyi már az elején felismerte, és ez idézett levelének lényege, hogy a mezőgazdaságba külső tőkét kell befektetni. A kulskérdés: honnan származzon ez a forrás? Erre nyilván messze nem elégséges az egyébként is kevés tőkével rendelkező leendő tagok megtakarítása és befizetése. Külső forrásként első lépésben a külföldi (német, francia) példákbl ismert posta-takarékpénztárat említette. Hozzá kell tenünk, hogy ekkor a nevezett intézmény még nem létezett, ezt majd az 1885:IX. tc. elfogadása után alapítják. A többlépcsős hitelközvetítés országos központjaként a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetét, annak takarékpénztári osztályát nevezte meg, és legalul állnának az egyes hitelszövetkezetek. Elképzelésének ebben a korai

9 (CSEPREGI) HORVÁTH János: *A magyar szövetkezeti intézmény története*. Budapest 1926. 100–101.; BERNÁT Gyula: *Az új Magyarország agrárpolitikája 1867–1914*. Pécs, 1938. 223–224.; VÁRI 2009. 246.

10 KN 1881–1884. IX. k. 173 ü., 1883. január 24. 206–208.

11 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [továbbiakban: MNL OL] P 389-5/c-N°3. A levelet majdnem teljes terjedelemben közli Vári András, amit „az első ilyen jellegű magyarországi tervzetnek tart”. Lásd VÁRI 2009. 349–350.

szakaszában nem számolt – ezzel nem volt egyedül – a „helyi intelligencia” kezdeményező és önszervező képességével. A felügyelet tekintetében kulcsszerepet szánt volna az államnak, a megyénként eltérő kamatszint megállapítását közvetlenül a kormányra bízta volna. A miniszter figyelmébe ajánlotta, hogy mindenütt olyan kedvező kamatszintet kell megállapítani, ami minden konkurenciával – legyen az helyi uzsorás, vagy más pénzintézet – szemben versenyképes, hiszen le kell győzni az alakuló intézetek egyik legnagyobb ellenségét: a bizalmatlanságot. A versenyképesség növelése érdekében felvetette az adómentesség ötletét is.¹² Jóllehet Széchenyi 1889-ig ült a miniszteri székhelyen, az ügyben tett érdemi intézkedéséről, javaslatáról nincs tudomásunk.

Ugyanígy passzivitás jellemezte a kormányt a szövetkezeti kérdés kezelését illetően. Mindez közrejátszhatott abban, hogy az ügyben elkötelezett Károlynak elfogyott a türelme és a „kíváncsalmaknak megvalósítását oly mérvben, oly általános irányban (...) a kormány részéről nem tudtam bevárni, azért t. ház, léptem ki a kormánypárt sorából és foglaltam helyet e padokban” – indokolta képviselőtársainak a Mérsékelt Pártba történő 1884-es átülését.¹³ Így a következő parlamenti ciklusban már az ellenzéki párt eszterházai (Sopron vármegye) képviselőjeként szónokolt, és beszédeiben nemcsak pártpolitikai, de a szövetkezetépítési témában is kampányolt. Ebben a szűk merítésű helyi értelmiségre próbált támaszkodni, legalábbis erre a következtetésre jutunk Dominkovich Péter kapuvári plébános Károlyihoz írt leveléből. Ebben a lelkész ismertetést kért a hitelszövetkezeti szervezkedés tudnivalóiról, majd ígéretet tett: „Az eszmének ezután széles körben fogok tölem kitelhetőleg programot csinálni, különösen paptársaimat ennek felkarolására felkérni.”¹⁴ A szövetkezeti mozgalom mindvégig, de különösen a kezdetekkor nagy káderhiányban szenvedett. Egy, az 1880-as évek végén megjelent cikk hiányolta a helyi intelligencia (virilisták, papok, tanítók) kezdeményezőkézségét, akik addig erős passzivitást mutattak. A szerző külön kiemelte a községi jegyzőket, akiket egyben aktív szerepvállalásra biztatott.¹⁵ A későbbiekben, az 1890-es évek elején a szövetkezeti célok terjesztésére hivatott, és Károlyi által alapított *Szövetkezés* című hetilap első száma egyikében meg is nevezte a helyben élő papságot – „legyenek azok bármily felekezet tanainak hirdetői” –, akik tudatos támogatásukkal, részvételükkel segíthetik az ügyet, hiszen „a népnek vezetőre van szüksége”. Ugyanakkor „Nem szabad engednünk, hogy e vezetés hivatlan kezekbe kerüljön, mert ezzel a nép fölötti hatalom jár” – szólt a figyelmeztetés.¹⁶

Károlyi és munkatársai valószínűleg a kezdetektől tisztában voltak azzal, hogy a szövetkezeti mozgalom megszervezésével, az irányítás kézben tartásával erős társadalmi befolyásra tehetnek szert, mégpedig nem a hagyományos politikai pártstruktú-

12 Ugyanis az 1875. évi XXIV. tv. alapján a szövetkezetnek az üzleti nyeresége után 10% adót kellett fizetni.

13 KN 1884–1887. II. k. 45. ü., 1885. január 12. 327.

14 MNL OL P 389-5-8/a. Dominkovich Péter Károlyi Sándornak, Kapuvár, 1884. július 11.

15 *Magyar Közigazgatás* 1886. május 6. 9.; uo. 1888. február 23. 6.; uo. 1892. május 22. 9.

16 *Szövetkezés* 1890. április 15. 53–54. Darányi egy 1900. tavaszi képviselőházi felszólalásában maga is úgy vélte: „A néptanítók volnának leginkább hivatva, hogy a szövetkezeti eszmét propagálják.” KN 18996–1901. 553. ü. 1900. március 19. XXVIII. k. 31.

ra eszközrendszerével, hanem egy látszólag politikamentes, helyi kezdeményezésre épülő gazdasági szervezetek hálózatának segítségével!

Károlyi továbbra is több fronton próbálkozott, hogy kikényszerítse a kormányzati szerepvállalást. 1885 januárjában a kereskedelmi tárca költségvetési tárgyalásakor – immár ellenzéki képviselőként – éles kritikát fogalmazott meg a váltó mögé bújó uzsoratevékenység ellen. A probléma megértéséhez tudnunk kell, hogy az országban óriási számban állítottak ki 100 forint érték alatti váltókat olyan személyek számára, akik analfabéták voltak, s nem tudták „felfogni annak horderejét”. Ők kellő iskolázottság híján teljesen ki voltak szolgáltatva a „lelketlen” hitelezőknek. Károlyi ilyen esetekre is hivatkozva tartotta szükségesnek a lakosság műveltségi szintjének növelését. Visszatérve képviselői felszólalásához, elégedetlenségének adott hangot a vidéki takarékpénztárak szakmai munkáját illetően. „A hitelszövetkezetek sokszor említett ideája volna az, mely radikálisan meggyógyíthatná a bajokat, nem egyszerre, hanem lassú átalakulás folytán.”¹⁷ Érvelése szerint a hitelszövetkezeteknek a meglévő pénzintézetek alacsony kamatra adjanak hitelforrást, hogy ők azt a rászorulóknak szintén olcsó hitel formájában továbbadják. Az egész hitelezési rendszert hasonlóképpen vázolta fel, mint azt Széchenyi Pálnak írt és korábban idézett levelében tette. Felszólalásában ismételten követelte a kormányzati szerepvállalást: „Mindez t. ház oly feladat, mely csakis a kormány kezdeményezésével vihető nagyban keresztül; mert ha a kormány a morális támogatást és a kezdeményező intézkedést nem fogja megtenni, a dolog nem fog sikerülni.” Nem tudja elképzelni, folytatta érvelését, hogy Magyarországon ne legyenek olyan pénzintézetek, „melyek az állam felszólítására ily szövetkezetek létesítésére ne vállalkoznának”.¹⁸ Mint látni fogjuk, ilyenek egyelőre valóban nem voltak. Egyébként az állami beavatkozás ilyen mértékű követelése igen messze esett a klasszikus szövetkezeti elvektől, és a későbbiekben maga Károlyi többször is revideálta ezen álláspontját, amire dolgozatunk későbbi részében még visszatérünk.

Maradva továbbra Károlyinak a hazai szövetkezeti mozgalom érdekében kifejtett tevékenységénél, megállapíthatjuk, hogy nagy szükség volt ötletre, erőre, kitartásra, mert a szövetkezetszervezés területén a várt állami, kormányzati bátorító kezdeményezés, támogatás egyre késett. Ezért legközelebbi bizalmasaival együtt fontos döntést hoztak, stratégiaváltásra határozták el magukat. Ezt követően már nem az egész országra kiterjedő mozgalom építése, hanem egyetlen megyére koncentráló szövetkezetszervezés lett a cél. Az új koncepció, az új szövetkezeti modell lényege: kevesebb állami támogatási igény, a hiányzó tőke pótlását a megyei, községi virilisták anyagi szubvenciója váltja ki.¹⁹ Ilyen feltételek közepette alakult meg 1886. december 19-én tartandó közgyűlésén a fővárosban székelő Pestmegyei Hitelszövetkezet, amelynek igazgatóságába bekerültek a megye legjelentősebb politikai és gazdasági szereplői, közöttük természetesen Károlyi Sándor is, aki saját vagyonából jelentős

17 KN 1884–1887. II. k. 45. ü., 1885. január 12. 325.

18 KN 1884–1887. II. k. 45. ü., 1885. január 12. 326.

19 VÁRI 2009. 352.

összeggel járult hozzá az alaptőkéhez.²⁰ Ez azonban az igazi áttöréshez még kevés volt. A kulcskérdés továbbra sem változott: hogyan lehetne jelentősen növelni a szövetkezetbe bevitt tőkét, ha az állam ettől elzárkózik, nem úgy, mint akár a tőlünk keletre eső Romániában. 1888 elején, a költségvetés képviselőházi vitájakor, Károlyi felhívásában a hazai pénzügyi helyzetet érintve erről tájékoztatta hallgatóságát. Az első helyi hitelszövetkezet még 1886 végén Mácsán szerveződött,²¹ és – tudomása szerint – közel egy év alatt 17 falusi szövetkezet alapítására került sor. Tényszerűen alapította meg, hogy ezek alapításakor nem részesültek állami segélyben. Ha már ez elmaradt, a kormány erkölcsi támogatását kéri, és javasolja a Pest megyei gyakorlat követését, azaz a megyék alapítványok létrehozásával vagy megyei pótdadó kivetésével szerezzék meg a szükséges induló alaptőkét. Ugyanakkor felhívta hallgatósága figyelmét, hogy hitelszövetkezetek létrehozására csak ott vállalkozzanak, ahol „értelmes nép van”.²² Károlyi egyébként a Németországban elterjedt Raiffeisen-féle hitelszövetkezetek alapítását szorgalmazta, de a hazai viszonyok figyelembevételével, azaz a tagok egymás hiteleiért csak korlátozott felelősséget vállalnak. „A hitelszövetkezeteknek azonban tulajdonképpen nemcsak az a feladatuk, hogy kisembereknek hitelt szerezzenek, hanem hogy azokat összehozva és szervezve, értelmileg is vezessék s úgyszólván szellemi fejlődésüket előmozdítsák, amit önszegély útján lehet a leginkább elérni” – mutatott rá a szövetkezetekben az egyszerű hitelszerzésen túlmutató lehetőségekre.²³

Az indulás első két évében a sikeres kezdéshez szükséges tőkeinjekciót a Pest megyei szövetkezet alapításában fontos szerepet vállaló id. Hajós József közbenjárására az Első Magyar Biztosító Társaság nyújtotta. Ezt a 600 000 koronás hitelt, ugyanilyen összegben, az 1889–1890 közötti időszakban a Magyar Országos Központi Takarékpénztár adta. Vári szerint ehhez kellett egy kis kormányzati segítség is,²⁴ de Károlyiék joggal számítottak ennél sokkal többre. Az 1888. évi XXXVI. tc. 26.§-a ugyanis kimondta: „Utasíttatik a pénzügyi és belügyminiszter, hogy amennyiben ezt az erre vonatkozó összes viszonyok tanulmányozása után lehetségesnek találják, egy év leforgása alatt a törvényhozás elé terjesztendő törvényjavaslattal állapítsák meg a módozatokat, melyek mellett a községek a kártalanítási összegek erejéig a nekik jutó kötvényeket olyan hitelszövetkezetek alaptőkéjére fordíthatják”, amelyek megfelelnek bizonyos feltételeknek.²⁵ Két évvel később Károlyi a Pestmegyei Hitelszövetkezet 1890. évi

20 Károlyi a megyében közel 10 000 kataszteri rendkívül értékes földvagyonának – köztük fővárosi ingatlanok, az agglomerációhoz tartozó Újpest, Rákospalota, Káposztásmegyer és a családi központ, Fót – köszönhetően a megye legnagyobb birtokosai közé tartozott, aki évi 13 000 forintot meghaladó adót fizetett. Az alapítás részleteiről lásd többek között: (CSEPREGI) HORVÁTH János: *Gr. Károlyi Sándor és vezérkara*. Budapest 1916. 34.; BERNÁT 1938. 259.; VÁRI 2009. 352–356.

21 Az első helyi hitelszövetkezet még 1886 végén Mácsán szerveződött. *Szövetkezés* 1890. január 15. 5. 1899 végére a szövetkezetek száma elérte a 48-at.

22 KN 1887–1892. II. k. 53. ü., 1888. január 31. 351–352.

23 KN 1887–1892. II. k. 53. ü., 1888. január 31. 353.

24 CSEPREGI HORVÁTH 1916. 35.; VÁRI 2009. 358.

25 Az 1888:XXXVI. tv. „Az állami italmérési jövedékről szóló XXXV. törvénycikk folytán adandó kártalanításról”. Magyar Törvénytar. Budapest, 1897. 404. Lásd még SZABAD György: *A hitelviszonyok*. II. k. 227. In *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. I–II. k. Szerk. SZABÓ István. Budapest 1972. Vári számításai szerint az állami italmérési monopólium bevezetése után járó kártalanítási kötvények értéke 160 millió korona volt. VÁRI 2009. 363.

közgyűlésén elmondott beszédében is erőteljesen bízott abban, hogy ez a forrás rendelkezésre fog állni, és így létrejöhet a falusi gazdákból, iparosokból állók elitje, amely köré csoportosulva a jövőben magját alkothatják a különböző célból (hitel, beszerzés, fogyasztás, biztosítás) alakuló falusi szövetkezeteknek.²⁶

A szövetkezetalapítóknek mélységesen csalódnuk kellett, hiszen a többszöri ígéret ellenére a magyar törvényhozás nem alkotta meg a regálé kárpótlás szövetkezeti felhasználását engedélyező jogszabályt, és ebben Wekerlének pénzügyminiszterként, később pedig miniszterelnökként nagy szerepe volt.²⁷ A gyors növekedés miatt hitel-szűkébe került Pestmegyei Hitelszövetkezet tehát nem számíthatott erre a forrásra és nem tudta megszerezni a nagyobb pénzügyi mozgásteret biztosító kötvénykibocsátás jogát sem. Pedig ekkor Károlyiék már a bővítésen gondolkodtak: ki akartak lépni a megyei körből és az „országosítás” ambiciózus álmát szövögették, sőt 1891-től más megyékben el is kezdték a tagszövetkezetek szervezését. Károlyi Sándor 1893 áprilisában a pesti Köztelken megtartott ülésen nagy nyilvánosság előtt jelentette ki, hogy a mozgalmat tovább éltetik, és szükségességének gazdasági-társadalmi indokait is megnevezte. Előadásában megnyugtatta hallgatóságát, hogy az általa vezetett mozgalom nem a tőke, hanem annak túlkapásai ellen irányul, ez utóbbi táptalaját szolgálhat a baloldali eszméknek, amit ő szocializmusnak nevezett. A fennálló problémák megoldására javasolta „a nép gazdasági irányú nevelését, intézkedéseket az iszákosság elterjedése ellen, a nép munkájának öntudatos irányítását, amelyre egyik leghatalmasabb eszköz a szövetkezetek terjesztése”.²⁸ Egyúttal kérte a gazdasági egyesületeket, hogy támogassák erőfeszítéseit, mert a már létező és önerejéből jelentős sikereket elérő megyei hitelszövetkezet szubvencionálása továbbra is váratott magára, miként a régóta ígért szövetkezeti törvény benyújtása is csak ígéret maradt.

A Károlyi-féle szövetkezetek kiépülése az állami szubvenció és a törvényi támogatás hiánya ellenére figyelemre méltó eredményt ért el. 1893 végére a mérlegben országosan 158 helyi szövetkezet és 26 572 tag neve szerepelt, ebből Pest megyére 88 fiók jutott, a fennmaradó egységeken főleg Erdély, továbbá Borsod és Komárom megye osztozott.²⁹ 1894 tavaszán mégis elkezdődhetett Károlyiék ambiciózus bővítési tervének megvalósítása, ugyanis Wekerle pénzügyminiszter végre rábólintott a Pestmegyei Hitelszövetkezet és a Pesti Hazai Első Takarékpénztár együttműködésére, aminek eredményeként 1894. május 24-én létrejött a Hazai Szövetkezetek Központi Hitelintézete, mint Szövetkezet [továbbiakban: Szövetkezet]. A szervezet Károlyit választotta elnökévé. A szerződés értelmében a korábbiakhoz képest jelentős forrásbővülés következett be. A Takarékpénztár egymillió koronára emelte a Szövetkezet alaptőkéjét, és ezen felül 6 millió korona visszleszámlítási hitelt nyújtott. Ennek azonban ára volt, az újonnan alakult Szövetkezet vezetőségének felét a Takarékpénztár delegálta. Jóllehet megtörtént ugyan a régóta áhított hitelbővülés, igaz, nem a regálékötvények és a kötvénykibocsátási jog megszerzése árán, ugyanakkor

26 *Szövetkezet* 1890. május 15. 71–74.

27 Ezt a tényt a két háború között megjelenő szövetkezettörténeti munkák hangsúlyosan nem említik, annál inkább Vári András. VÁRI 2008. 659–660.

28 *Köztelek* 1893. április 15. 11.

29 VÁRI 2008 663.; CSEPREGI HORVÁTH 1916. 112.

ennek áráként a másik oldalon sérült a klasszikus szövetkezeti modell autonómiája.³⁰ Ezt a változást azonban elfedte, némileg enyhítette az a tény, hogy 1898-ig a Károlyi-féle szövetkezetek száma elérte a 468-at.³¹ Károlyi az eredményekkel nem volt maradéktalanul elégedett, minden követ megmozgatott a mozgalom bővítéséért, az új helyzetet kezelő szervezeti rendszer kialakításáért.

1895. szeptember végén a hazai szövetkezés egyik fellegvárában, Marosvásárhelyen több megye küldöttei előtt szólt az aktuális feladatokról. Beszédében elhangzott néhány jól ismert gondolat: fellépés az uzsora ellen, a társadalomban érzékelt gazdasági versenyben nagy segítséget jelent a „gyengébbek szövetkezése”. Hallgatóságának a hitelforrások halaszthatatlanul szükséges növelésével indokolta az előző évben alakult Szövetkezet létrejöttét. A közeljövő feladataként jelölte meg további vidéki központok alapítását, de óva intett attól, hogy azokba részvényes pénzintézeteket fogadjanak be.³² A Szövetkezet mint országos központ és az ebbe tömörülő vidéki hitelszövetkezetek fölé létrehozta egy új szervezetet Hazai Szövetkezetek Központja néven, ennek célja az általános szövetkezeti érdekvédelem hatékonyságának növelése volt.³³

Károlyi nemcsak gyakorlatban volt igen aktív, hanem szociálpolitikai és közgazdasági témában írásban is kifejtette véleményét. 1895-ben jelent meg egy közel harmincoldalas dolgozata „Néhány szó a magyar munkáskérdésről” címmel. Itt nem célunk a szerző igen figyelemreméltó – gyakorlati tennivalókat és elméleti kérdéseket felvető – gondolatainak részletes ismertetése, ehelyett csupán témánk szempontjából fontos mondanivalójára összpontosítunk. Károlyi azt vallotta, hogy a szövetkezeteknek a tagság szellemi és erkölcsi fejlesztése, nevelése mellett az érintettek anyagi érdekeit is figyelembe kell venniük. Ez utóbbira tekintettel már az 1894. decemberi képviselőházi felszólalásában szorgalmazta a Magyarországon több mint egy évtizede pusztító filoxéra elleni védekezés és új szőlőültetvények telepítésének erkölcsi és anyagi támogatását, méghozzá nagy állami részvétel mellett.³⁴ Ezt az elképzelését megismételte a néhány hónappal később kiadott dolgozatában. Nem igazán kierielt ötletének lényege, hogy ebből a célból hozzanak létre szövetkezeteket – hogy kik kezdeményezzék azt, az nincs egyértelműen kifejtve –, és a károsultak ezekbe tömörülve hosszú futamidőre biztosított állami támogatásból és kormányzati felügyelettel megújítják a szőlőültetvényeket. „A szövetkezet működésére a kormány ügyel fel” – áll a javaslatban.³⁵ Úgy látszik, hogy ebben az esetben Károlyi elfogadta az állami kontrollt, és nem kiáltott államszocializmust. A képviselőház

30 *Magyar Gazdák Szemléje* 1896. január (I. füzet) 41.; VÁRI 2009. 383–385.

31 SZABAD 1972. II. k. 228.

32 *Szövetkezés* 1895. október 15. 418–423.

33 Ennek tagjai a Károlyi-féle szövetkezetek mellett a Magyar Mezőgazdák Szövetkezete és a Gazdák Biztosító Szövetkezete. Vári 2009. 385.

34 KN 1892–1897. 397. ü. 1894. XII. 6. XXI. k. 224–225.

35 KÁROLYI: Néhány szó...12.

ugyan megalkotta ezt a törvényt, de a végrehajtás során teljes mértékben figyelmen kívül hagyták Károlyi javaslatát.³⁶

Károlyi írásának terjedelmes része a szövetkezés társadalompolitikai következményeivel foglalkozott. Bizonyos eseteket leszámítva – erre tettünk is utalást –, az állami szerepvállalást egyértelműen elutasította, míg a német kormány sikeres szociális intézkedései esetében is államszocializmusról beszélt. Ezzel állítja szembe az általa pártfogolt önszegély elvét, amit a népnevelés leglényegesebb eszközének nevezett és a szövetkezeti nevelés alapjának tekintett. Hangsúlyozta az iskolai oktatás fontosságát, de ugyanilyen jelentőséget tulajdonított a kulturális és gazdasági tartalmú nevelésnek.³⁷ Az általa kulcsfontosságúnak tartott önszegély képességével rendelkező egyének (az alsóbb társadalmi osztályokban munkások és kisemberek, azaz törpebirtokosok)³⁸ számára német mintára egyletek alapítását ajánlotta. Ez a szervezeti forma jelenti az első lépést a társadalom apró sejtjeinek tekinthető közösségekben, hogy az egyének képesek legyenek a hatékony érdekvédelemre. Több egylet összefogása révén lehetővé válik fizetett szakértők alkalmazása, akik a legkülönbözőbb területeken (jog, adó, közigazgatás, oktatás stb.) felmerülő kérdésekben, vitás esetekben tanáccsal láthatják el az egyes egyleti tagokat.³⁹ Néhány évvel később született és írásos formában is megjelent előadásában még részletesebben szólt erről. Itt már egyletek helyett a szövetkezetek iránymutatásáról beszélt, ahol az állampolgárok egymás közötti, valamint a közigazgatási szervekkel folytatott vita esetén ingyenes tanácsot, jogorvoslatot kaphatnak. A szövetkezetek feladata lenne ilyen szakértőket találni, és ebből akár a „békebírók” intézménye is kialakulhatna.⁴⁰ Károlyi ennek megvalósulását egy hosszan tartó folyamat eredményeként képzelte el. Egyébként is több vasat tartott a tűzben, erre példaként hozzuk fel a kezdeményezésére 1896 januárjában megalakult Magyar Gazdaszövetséget, amelyben 1904-ig elnöki tisztséget töltött be.

Ellenzéki képviselőként szövetkezeti ügyben is hallatta hangját. Az 1897. évi költségvetési vitában már sokadik alkalommal bírálta a kormányzati magatartást. „Évek óta koldulok a t. pénzügyminiszter úrnál, hogy csináljon valamit a hitelszövetkezetek dolgában, nyolc esztendő óta kibeszéltem a tudómet a többi pénzügyminiszter uraknál is, de ők mindig féltek, hogy ez veszedelmes verseny volna a takarékpénztárnak és bankoknak és talán azt gondolták, hogy mert az oppozíció kezében van a dolog, ezeknek a frátereknek nem csináljuk. Így aztán a hitelszövetkezetek áldozatává lettek ennek a két dolognak.”⁴¹ Felszólalásának későbbi részében, a jelen nem lévő pénzügyminiszterhez intézve szavait, törvényi szabályozást kért, hogy egy országos hitelszövetkezeti központ nagy összegű tőkéhez jusson, amit a vidéki szövetkezeteknek igény szerint továbbít, segítve azok konszolidálását. Hiába vártak már

36 1896.V. tc. „A phylloxera által elpusztított szőlők felújításának előmozdítása tárgyában. Magyar Törvénytar Budapest, 1897. 6–13.

37 KÁROLYI: Néhány szó... 19–20. és 24.

38 Uo., 22.

39 Uo., 21.

40 KÁROLYI Sándor: *Szervezkedés és szövetkezés*. Budapest 1899. 4–5. (A nyitrai agrárgyűlésen 1899. május 30-án tartott előadása.)

41 KN 1896–1901. 53. ü. 1897. február 19. IV. k. 103.

évek óta arra a jogszabályra, amelyik megengedné községi alapítványi és regálépények becsatornázását a szövetkezetek alaptőkéjébe. „Évek óta vagyok bátor már ezeket elmondani a miniszter uraknak, mindegyik megígéri, de egyik sem teszi meg.”⁴² Az általa adott leírással és következtetéseivel történeti távlatból visszatekintve lényegében egyetérthetünk. Annál is inkább tehetjük ezt, mert a következő év szövetkezetekkel kapcsolatos történései őt igazolták.

Legalább egy évtizedes várakozás után, 1898 tavaszán elkezdődött a szövetkezeti törvény képviselőházi tárgyalása, ezen és az ezt megelőző hosszas egyeztető tárgyalásokon Károlyi Sándor – betegségére hivatkozva – nem vett részt. Mi lehetett távolmaradásának oka? Az egyik verzió szerint, amit a „hivatalos” szövetkezeti szakirodalom terjesztett: betegségének külföldi kezelése. Igen erősen élhetünk a gyanúperrel, hogy a távolmaradás valódi oka a törvényjavaslat elleni tiltakozás volt. Jóllehet erre vonatkozó levelezéssel nem találkoztunk, de az események logikai láncolatából erre következtethetünk. Károlyi a törvényjavaslat benyújtása előtt felismerte, hogy az általa megálmodott hitelszövetkezeti modell nem fog megvalósulni, azt a kormányzat nem támogatja. Ha már a neve, azaz szövetkezete nem kellett, arcát sem adta a törvényhozási procedúrához, de bizalmi emberei közül is többen feladták, nem vállalták a további harcot. Dessewffy Aurél április végén írott levelében tájékoztatta Károlyit, hogy szerinte a törvény következményeként „egy állami intézmény lesz egészen” az új hitelszövetkezeti rendszer, ezért ő nem vesz részt a vitában, de Bernát István sem lesz jelen. Dessewffy írásából arra következtethetünk, hogy Károlyiék között is vita lehetett a hitelintézetek fejlesztéséhez szükséges újabb hitelszükséglet megszerzésének mikéntjéről. Az ekkor már kormánytag Darányi kölcsönből teremtette volna elő a szükséges összeget, míg mások kötvénykibocsátás jogát szerették volna megszerezni.⁴³ Az említett levélváltásból kitűnik továbbá, hogy Károlyi és köre még az utolsó pillanatban is próbálkozott a tervezet számukra valamelyest kedvező változtatának elfogadtatására, jóllehet nyilvánvalóvá vált, hogy a kormány a megszülető törvényben adandó támogatás fejében ellenőrizni akarja a szövetkezeteket, azok vezetőinek kiválasztásába bele kíván szólni. Dessewffy Aurél a képviselőházi vita napjaiban Károlyihoz írott levelében ezt a szándékot „állam-szocialisztikus iránynak” nevezte, és a vita alakulását látva arra a véleményre jutott, hogy a kormányt képviselő Lukács pénzügyminiszter az új szervezetet a Károlyi hitelintézetekre kívánja építeni („a te központod legyen a magva az ő általa contemp-lált központnak”), és ezt a levélíró szerint „nem fog lehetni megakadályozni”.⁴⁴ A történeti irodalom szerint a törvényjavaslat előkészítésétől és vitájától távol maradván, az események befolyásolásával nem ő, hanem elsősorban ifj. Hajós József és Apponyi Albert próbálkoztak, sikertelenül.⁴⁵

Ezt bizonyítja „A gazdasági és ipari hitelszövetkezetekről” szóló 1898:XXIII. tc. elfogadása, amelynek 48.§-a rendelkezett az Országos Központi Hitelszövetkezet

42 KN 1896–1901. 53. ü. 1897. február 19. IV. k. 106.

43 MNL OL P 389-3-4-N°8. Dessewffy Aurél Károlyi Sándornak. Bp. 1898. április 25.

44 MNL OL P 389-3-4-N°8. Dessewffy Aurél Károlyi Sándornak. Bp. 1898. május 13.

45 VÁRI 2009. 511.

(OKH) létrehozásáról és a szervezet működéséről.⁴⁶ Közvetlen munkatársai későbbi visszaemlékezéseikben az eseményeket kissé finomítva úgy számolnak be, mintha azok végső soron Károlyi elképzeléseivel összhangban alakultak volna.⁴⁷ Az ehhez a körhöz tartozó Buday Barna úgy emlékezett vissza, hogy Károlyi „mellőzése miatt minden panasz és keserűség nélkül, szerényen félreállt a hitelszövetkezeti mozgalom éléről”.⁴⁸ Az igazsághoz inkább közelebb állt a *Budapesti Hírlap* állítása, miszerint „a kormány Károlyi Sándor grófot a magyar szövetkezeti ügy vezérét (...) politikai okokból nem akarja”.⁴⁹ A Károlyi-féle hitelszövetkezeti mozgalom lezárásaként elmondható, hogy az ide tartozó 470 szövetkezet feloszlatta magát, majd ezt követően – talán egy tucat kivételével – csatlakoztak az OKH-hoz.⁵⁰ A történethez hozzátartozik, hogy Károlyi a későbbiekben sem vállalt semmilyen szerepet az új apparátusban, „emberei” közül többen, így ifj. Hajós József, György Endre és mások, bekerültek az OKH központi vezetőségébe, és rajtuk keresztül azért még egészen biztosan maradt informális befolyása a szervezetre.⁵¹ Ennek bizonyítéka, hogy az első üzleti év után az OKH-ba belépett „Károlyi-szövetkezetek” után is kellett tagokat választani az igazgatóságba, és a választott hat igazgatósági tagból négy közvetlenül kötődött Károlyihoz.⁵² A későbbiekben a mozgalomban vezető szerepet játszó Balogh Elemér szerint Károlyi, bár nem értett egyet az új szervezeti rendszerrel, mert az a szövetkezetek „függetlenségének rovására megy”, ugyanakkor 10 000 korona üzletrész jegyzésével mégiscsak gyarapította annak tőkéjét.⁵³ Továbbra is úgy ítélte meg, hogy az általa is képviselt gazdasági és társadalompolitikai célok eléréséhez szükséges a „hitelszövetkezetek intézménye, a fogyasztási és értékesítési szövetkezetek tömeges alakítása”.⁵⁴ Mindenesetre az 1898:XXIII. tc. életbelépése után Károlyi retorikájában hangsúlyosabbá vált a kormányzat esetleges államszocialista beavatkozásával történő fenyegetés, ez a hangnem és félelem 1903 után vált erőteljessé.

Nem tudni, hogy Károlyit mennyiben vigasztalta az a tény, hogy az OKH működése a hétköznapiakban lényegében nem tért el az általa elképzelt modelltől. Mondhatnánk: Károlyi-szövetkezet, Károlyi nélkül. Ez a helyzet azonban nem elégítette ki őt, ezért a Magyar Gazdaszövetség égisze alatt elindította új mozgalmát, amely a fogyasztási szövetkezetek szervezésére koncentrált. Ennek köszönhetően 1898 elején bontott zászlót a Magyar Gazdaszövetség Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezete, közismert nevén a Hangya. Károlyi és hívei elképzelése szerint a budapesti központú szövetkezet a jövőben a vidéken kiépítendő fiókszövetkezetek révén csakhamar hálózattá alakul, azok üzletei a vidéki lakosságot látnák el versenyképes termékekkel. Arra is vállalkoznak, hogy a kisebb termelők produktumait kedvező feltételek

46 Magyar Törvénytár. Budapest, 1899. 126–127.

47 BALOGH Elemér: *Emlékeim. A negyvenéves „Hangya” és a Közgazdasági Egyetem története*. Budapest 1938. 28. 1938.]

48 BUDAY Barna: Károlyi emléklapok. Budapest 1908. 12.

49 *Budapesti Hírlap* 1898. október 28. 2.

50 Budapest Főváros Levéltára [a továbbiakban: BFL] VII. e. (T. 8. kötet okmánytár 316.)

51 CSEPREGI HORVÁTH 1926. 226.;

52 VÁRI 2009. 512.

53 BALOGH 1938. 28.

54 KÁROLYI 1899. 3.

mellett értékesítsék. A sokat betegeskedő Károlyi ebbe a programba már nem tudott annyi energiát fektetni, mint a hitelszövetkezetek ügyébe. A vállalkozás megindításához szükséges anyagi források tekintetében most is bőkezű volt, hiszen az alakuló szövetkezetnek kezdetben saját Zöldfa utcai ingatlanában adott helyet, 50 000 koronával pedig az alaptőkét gazdagította.⁵⁵ A vezetést először Balogh Elemér ügyvezető elnökre és régi kipróbált emberére, Ivánka Oszkára bízta. 1900-tól Pallavicini Ede örgróf, a Magyar Általános Hitelbank korábbi alelnöke került a Hangya élére és szilárdította meg annak pénzügyi helyzetét.⁵⁶ 1901-ben a Hangya második kongresszusán elmondott beszédében Károlyi örömmel tájékoztatta hallgatóságát az elért eredményekről. Eszerint a központ létrehozásának néhány esztendeje alatt 150 szövetkezet létesült, ennek is köszönhetően ezekben a községekben érezhetően visszaesett az áruuzsora mértéke.⁵⁷

A századforduló tájékától Károlyi fizikai aktivitását már nagyon akadályozta tüdőbetegsége, egyre gyakrabban és egyre hosszabb ideig volt kénytelen kezelések miatt a napi rutinmunkát kihagyni, a képviselőházi ülésekről és egyéb rendezvényről távol maradni. Politikai életében annyi változás állott be, hogy pártfűziónak köszönhetően ismét kormánypárti képviselő lett, de már nem elnökölt a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei Gazdasági Egyesületben. Maradt neki így is elég feladat: a Magyar Gazdaszövetség irányítása, és ahogyan egészsége engedte, a fogyasztási és értékesítési szövetkezetek szervezése. Hivatalos fellépésein egyre többször foglalkozott ez utóbbi kérdéssel. 1902 tavaszán képviselőházi felszólalásaiban általánosságban beszélt az ilyen típusú szövetkezetekről, ideértve a tej, a gabona és más termékek (szőlő, bor) értékesítésére szakosodott szervezeteket. Károlyi azt kérte a kormányzattól, hogy az értékesítési és fogyasztási szövetkezetek is kapják meg azokat a lehetőségeket, amelyeket az 1898:XXIII. tc. alapján a hitelszövetkezetek már élveznek.⁵⁸ Itt elsősorban az országos vagy nagy vidéki központtal rendelkező és hálózatépítésbe kezdő szövetkezetek számára szeretné elérni – de csak abban az esetben, „ha azok a szövetkezetek számadásaikat revízió alá adták” –, hogy a hitelezők és köztük keletkező pénzügyi probléma esetén rájuk is a fentiekben említett törvény hitelszövetkezetekre érvényes paragrafusai vonatkozzék. Eddig ugyanis a vitás ügyeket a kereskedelmi törvény vonatkozó passzusai alapján rendezték, ami jelentős hátrányt okozott az ilyen típusú szövetkezeteknek.⁵⁹ Említett parlamenti szereplése alkalmából tett felszólalásának volt egy nagyon figyelemreméltó gondolata, amely szerint „a fogyasztási szövetkezetek (...) némely körökben kellemetlen impressziót” keltenek, utalt a szövetkezeti mozgalom egészét merkantilista oldalról ért támadásokra. A „fo-

55 VÁRI 2009. 514.

56 OSZAMU Ieda: Központ és községi szövetkezetek a Hangya szövetkezeti mozgalomban az első világháborúig. *Agrártörténeti Szemle*, 1990. 1–4. 161.

57 *Szövetkezés* 1901. június 12. 1. 1913-ban több mint 1200 fiókot tartottak nyilván, a szövetkezeti tagok létszáma elérte a kétszázezretet, az utolsó békeév forgalma pedig a 28 millió koronát. Lásd FEHÉR György: Szakismeret és szakigazgatás. 246. In Magyarország agrártörténete. Szerk.: OROSZ István – FÜR Lajos – ROMÁNY Pál. Budapest 1996.

58 KN 1901–1906. 72. ü. 1902. március 13. IV. k. 239.

59 KN 1901–1906. 77. ü. 1902. március 20. IV. k. 407.

gyasztási szövetkezeteknek nem az a feladata, hogy a kereskedelmet tönkre tegye, hanem az, hogy a kereskedelem túlkapásait az *illetékes mértékre* [kiemelés – F. Gy.] szorítsa vissza. És mihelyt a kereskedelem olyan helyzetbe jut, hogy azon illetékes mértéket megtartja, azonnal elesik a fogyasztási szövetkezeteknek szüksége, az nem fog tovább működni, bezárja a boltot. Ámde arra igenis nagy szükség van, hogy interveniáljon, hogy versenyt csináljon (...).⁶⁰ Az idézett mondatok értelmezéséből több következtetés is levonható: Károlyi továbbra is osztotta az alapvető szövetkezeti eszmét, miszerint szövetkezésnek egyrészt morális, másrészt pedig gazdasági téren kell kifejteni hatását. Jelen esetben a kereskedelemben keletkezett „túlkapások” ellen meg kell védeni a vásárlót. De ki mondja meg, hogy hol van „az illetékes mérték” határa? Erre a kérdésre nem kapunk választ. Mit kezdjünk azzal a gondolatával, miszerint, ha majd az agrárius elvárások szerint etikus lesz a kereskedelmi verseny, akkor megszűnnek az ilyen profilú szövetkezetek? Megválaszolandó kérdés, hogy ez a merkantilistákkal rokonszenvezőknek szóló üzenet volt, vagy hitt is ennek megvalósulásában.

Élete utolsó éveinek sikerei között tartható számon – egyben elismerés neki és a hazai szövetkezeti mozgalomnak – az 1904 szeptemberében Budapesten megrendezett VI. Nemzetközi Szövetkezeti Kongresszus, amelynek szervezésében óriási szerepet vállalt. Károlyi elnöki megnyitó beszédét meghallgatta többek között Tisza István miniszterelnök, számos kormánytag és a nemzetközi szövetkezeti élet több mint kétszáz küldöttje. Előadását szövetkezetpolitikai eszmerendszere szintézisének is tekinthetjük. Felszólalásában kitért a hazai mozgalom történetére, az elkövetkező időszak tennivalóira, és hosszasan értekezett a szövetkezeti mozgalom ideológiai, társadalmi feladatairól. Kifejtette, hogy Magyarországon a szövetkezés részben a középosztály hiányát hivatott pótolni és egyben eszköz az arra rászorultak irányítására, befolyásolására. Ennek során a társadalmi ismeretek, a szövetkezeti eszmék el-sajátítására olvasóköroket, falusi gazdaszövetségeket kell alakítani, ahol a végső cél a lakosság erkölcsi és műveltségi színvonalának emelése.⁶¹ Felhívta a figyelmet – a korabeli szóhasználatból élve – az állami szocializmus egyéni szabadságot korlátozó veszélyeire, mert az véleménye szerint nem ösztönzi az egyént „a segíts magadon” szemlélet elsajátítására. Ugyanakkor elismerte, hogy az olyan fejlettségű országokban, mint Magyarország, szükség van az állami segítségre. Ennek mértéke és eszköze pontosan nem vagy csak igen nehezen meghatározható, ennek következtében az agráriusok körében is élénk viták folytak erről. Mint már erre többször utaltunk, e tekintetben maga Károlyi sem volt mindig következetes. Az általánosan elfogadott elv szerint az állam nagyon indokolt esetekben segítse a magánkezdeményezést, majd annak sikere esetén vonuljon vissza, ne avatkozzék bele a folyamatokba. Ismételtén megfogalmazza a szövetkezetek kettős feladatát: „Az egyik gazdasági jellegű, míg a másik a szövetkezők társadalmi és erkölcsi színvonalának emelkedésében nyilvánul meg.” Az állam a társadalom felé irányuló segítségét, „beavatkozását” a szövetkezeteken keresztül gyakorolja, és „elsősorban azokat a szövetkezeteket segít-

60 KN 1901–1906. 72. ü. 1902. március 13. IV. k. 238.

61 *Köztelek* 1904. szeptember 7. 1488.

se, amelyek tagjaik érdekeit a fent jelzett mindkét irányban felkarolják”.⁶² Erre konkrét példa a már korábban említett szőlőrekonstrukciós törvény, amikor Károlyi arra kérte a kormányt, hogy annak végrehajtását bizzák a szövetkezetekre. Beszédének utolsó részében a szövetkezetek társadalompolitikai feladatáról is említést tett: „A szövetkezés középút a tőkések uralma és a szocializmus között. A kapitalizmus által követelt, csaknem korlát nélküli szabadság és a szocializmus által kívánt túlságosan sok békó és a belőle eredő szabadság hiánya között igyekszik a haladás útját okosan biztosítani. Szembeszáll a kapitalizmus túlzó önzésével és a szocializmus túlzásaival.”⁶³ Károlyi rendszerében így válik a szövetkezési eszme, a szövetkezetek együttese a társadalmi béke és harmónia megteremtőjévé, ami igazságosabb társadalmat hozhat létre.

Ez utóbbi gondolathoz kapcsolódva osztotta meg a közönséggel a szövetkezetek politikai szerepéről vallott vízióját, és ennek ismeretében már jobban érthetővé válik, hogy a merkantilisták az agráriusok szövetkezeti eszméjét miért tartották számukra nagy konkurenciát jelentő veszélyes versenytársnak. Károlyi előadása szerint a szövetkezetekben felnevelt „szövetkezők” lesznek majd támaszai „a föllendülő falusi demokráciának”, ezáltal „a szövetkezésnek nagy társadalmi hordereje van”, ő azt „a demokrácia eszközének” tartja.⁶⁴ Az ünnepi szónok nem fejtette ki demokráciafelfogását, ami jelentős mértékben eltért a baloldali pártok értelmezésétől. Ugyanakkor érzékeltette, hogy a szövetkezeti tagság akár középtávon is új politikai erővé nőheti ki magát és még a rendkívül szűk választójoggal bíró Magyarországon is óriási befolyásra tehet szert.

Károlyi már a szeptemberi nemzetközi szövetkezeti kongresszuson is utalt a hazai szövetkezetek által létesítendő központi szervezet létrehozásának tervére. Két hónappal később, 1904. november elején tizennyolc szövetkezeti központ csatlakozásával elfogadták az alapszabályt, és elhatározták a Magyarországi Szövetkezetek Szövetsége megalakítását.⁶⁵ A novemberi ülést megelőzően bizalmi emberének, Ivánka Oszkár képviselőnek küldött leveléből megismerhetjük a szövetség alapítása mögött meghúzódó igen szövevényes, láthatóan átgondolt szándékot. Ebből kitűnik, hogy Károlyi szerint a szövetséget alkotó különböző szövetkezetek sokszínűsége, akár „szocialisztikusak, kurucok vagy labancok, nemzetiségiek és keresztények vagy zsidók”, egyáltalán nem akadályozza a megalakulást és az esetleges későbbi sikernek, mert a szervezet valódi célja a csatlakozó tagszövetkezeti központok feletti irányítás, vagy legalábbis a minél nagyobb befolyásolás lehetőségének megszerzése! „A szövetkezetek szövetségének értéke és súlya akkor lesz, ha abba a legerősebb szövetkezeti embereket fogjuk beválasztani.” A beválasztott vezetőknek „a liberális demokrácia alapján kell állniuk”. Ezek közé nem sorolja a papokat, a nemzetiségieket és a szocialistákat, akiket mint „másodrangú embereket fel fogunk a liberális

62 *Uo.*, 1489.

63 *Uo.*, 1490.

64 *Uo.*

65 *Hazánk* 1904. november 8. 2. Tekintettel a 1905. év elején esedékes képviselőházi választásokra, a Szövetség tényleges megalakítását taktikai okok miatt késleltették. Erre vonatkozóan lásd MNL MOL P 2023-B-6-e/1-N°1. (11) Károlyi Sándor Bernát Istvánnak. Menton, 1905. január 9.

demokrácia szövetségi mozgalmának érdekében használni. Csak ha kiváló emberek lesznek a vezetők és egységes szociálpolitikai alapon állanak, fogják befolyásolni kellően a szövetségi mozgalmakat.” Az idézett terv lényegében megmutatja, hogy mit jelentett Károlyi értelmezésében a szövetségi demokrácia: egy, a központi akaratától függő és általa kinevezett, ellenőrzött irányítás, amely befolyását kiterjesztené a tagságra. A mozgalom nem titkolt célja a közvélemény, a kormány és a törvényhozás befolyásolása. Levelében még azzal a szokatlan javaslattal is élt, hogy a Szövetség megalakulását követően a parlamentben alakuljon egy pártdelegáltakból álló bizottság, amely felkarolná a törvényhozásban a szövetségi mozgalom ügyét. Az általa vallott szövetségi demokrácia jegyében kérte Ivánkát, hogy a bizottság személyi összetételére tegyen javaslatot, és lehetőleg minden parlamenti párt képviseltesse magát.⁶⁶

Károlyi életének utolsó, főként a parlamenti alkotmányos válságra eső 1904–1905-ös években betegsége akadályozta mozgásában, ezért a munkatársaival és politikai társaival folytatott levelezésben fejtette ki véleményét a hazai politikai és gazdasági élet számos kérdésében. Különösen Darányival volt gyakori a levélváltás. A levelekben megtárgyalták az aktuális közéleti híreket, kicserélték és egyeztetették taktikai lépéseiket. Károlyi 1904 márciusában még elfogadhatónak ítélte Tisza István kormányát, de ennek egyik kritériumává tette a szövetségi mozgalom támogatását.⁶⁷ E háttéralku felmondása, a belpolitikai vihart kirobbantó „zsebkendőszavazás” ténye együttesen szolgálhattak Darányi és Károlyi számára okot, hogy 1904. november 18-án mindketten kilépjenek a Szabadelvű Pártból. Azzal a különbséggel, hogy Darányi a disszidensekhez csatlakozott, Károlyi pedig függetlenül folytatta a politizálást.

Károlyi 1905 végén, mentoni gyógykezélése idején úgy vélte, hogy a szövetségi mozgalomra a korábban a polgári oldalról érkező kritikák is enyhültek, hiszen az ellenállás egyik eszköze a szövetségi mozgalom, „mely mentsvára lesz a liberalizmusnak”.⁶⁸ A Fejérváry kormány regnálása idején kialakult helyzetben néhány ponton revideálta az alkotmányos és társadalmi berendezkedésre vonatkozó nézeteit. A közelmúlt eseményeinek hatására úgy vélte, hogy a liberalizmus talaján fejlődő társadalomra a jövőben nem az individuumok, hanem az érdekcsoportok küzdelme lesz a jellemző.⁶⁹ Ilyen érdekcsoportnak tekintette az agrárusokat, akik a szövetségi eszmék hű pártolói.⁷⁰ „A szövetségi eszmével jobban orvosoljuk a társadalmi bajokat, mert az öntevékenységre utalva mellőzzük az államszocializmus zsidbasztó hatását.” Az elkövetkező időszak kormányozhatóságát illetően kétféle „receptet” ajánlott: „Az értelmes népeknek, a magyaroknak és németeknek a szövetségi eszmével kell segítségökre lenni. A szabadságra és az önkormányzatra kell őket buzdítani. (...) Másrészt pedig tótokkal és oláhokkal ugyanoda kell jutnunk egykor. De addig is az államszocializmus segélyével kell számukra előkészíteni a szabadság és önkormányzat korszakát.” Bizonyos esetben tehát Károlyi el tudta fogadni

66 MNL OL P 389-4.-19.-N°7. Károlyi Sándor Ivánka Oszkárnak. Radvány, 1904. október 7.

67 MNL OL P 2023-B-6-e/2-N°1. (4) Károlyi Sándor Buday Barnának. 1904. március 3.

68 MNL OL P 1441-III.-15.-298.-N°19. Károlyi Sándor Darányi Ignácnak. Menton, 1905. december 6.

69 MNL OL P 1441-III.-15.-298.-N°18. Károlyi Sándor Darányi Ignácnak. Menton, 1905. december 21.

70 Gróf KÁROLYI Sándor – GYÖRGY Endre – DARÁNYI Ignác: *Három beszéd*. Budapest 1904. 2.

az állami beavatkozást, igaz csak ideiglenesen, amit a sajátos történeti körülményekkel indokolt.⁷¹

1906 áprilisában bekövetkezett halálával lezárult a hazai szövetkezeti mozgalom legsikeresebb korszaka, amelyre minden kétséget kizáróan döntő hatással volt Károlyi Sándor gróf elméleti és gyakorlati tevékenysége, nem utolsósorban anyagi támogatása. Magát liberálisnak, ugyanakkor agráriusnak is tartotta, aki nem a korban szokásos pártpolitikai keretekben gondolkodva, hanem annál szélesebb társadalmi bázisra építkező érdekcsoportok akaratát artikulálva építette fel a hazai szövetkezeti mozgalmat. Ennek szervezeti hálóját nemcsak a gazdaság fejlesztésének szolgálatára, hanem a társadalom jobbítására is alkalmas eszköznek tekintette. Károlyi a nemzeti arisztokrácia azon tagjai közé tartozott, aki örökölt tulajdonát, kapcsolati tőkéjét nemcsak saját, hanem a társadalom különböző vagyoni helyzetű rétegei (birtokos, földmunkás, kisiparos) vélt és valós érdekeinek figyelembevételével kamatoztatta.

GYÖRGY FEHÉR

**THE CO-OPERATIVE IDEA
OF COUNT SÁNDOR KÁROLYI.
THEORY AND PRACTICE**

ABSTRACT

As a member of the Hungarian aristocracy who took an active role in the forming of social policy, Count Sándor Károlyi (1831–1906) was not only a leading personality of the agrarian movement, but his name was also associated with the propagation of the co-operative idea. His efforts originally concentrated on the creation of a credit co-operative network, and the so-called Károlyi Co-operatives were sufficient to satisfy the needs of rural creditors across most of the country. In 1898 these co-operatives were incorporated into the structure of the National Central Credit Co-operative. From that year Károlyi with his partners organized under the helm of the Hungarian Farmers Association the network of consumers and retailers co-operatives, which became widely known as the Hangya (Ant) co-operative, and its shops formed a network covering villages and rural towns.

71 MNL MOL P 1441-III.-15.-298.-N°18. Károlyi Sándor Darányi Ignácnak. Menton, 1905. december 21.

NIGEL SWAIN

A POSZTSZOCIALISTA MEZŐGAZDASÁG KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN

A tanulmány Lengyelország, a Cseh Köztársaság, Magyarország, Szlovákia, Románia és Bulgária példáján vizsgálja a mezőgazdaságban a rendszerváltás óta eltelt közel három évtized alatt lezajlott változások jellegzetességeit. Az első rész fókuszában a kárpótlás és a szövetkezeti átalakulás áll, míg a második rész a gazdasági és társadalmi következményeket elemzi. A tanulmány nagymértékben támaszkodik egy – az 1990-es évek első felében végzett – kutatási projekt eredményeire, amely a térség 54 faluját érintette.¹ Az uniós csatlakozás utáni időszak bemutatásához az európai és országos statisztikák szolgálnak alapul.

ALAPELVEK ÉS ELJÁRÁSOK

Kárpótlás

A cseh értelmiség számára ez a kérdés 1989 végére került az érdeklődés előterébe. Csehszlovákiában a kárpótlásra vonatkozó politika fő elemét, még a két állam szétválása előtt, az az érzés uralta, hogy a szocialista éra negyven, teljes mértékben elvesztegetett évet jelentett. Olyan döntés született, hogy a vagyontárgyakat vissza kell adni korábbi tulajdonosaiknak. A kárpótlási politika „teljes, közvetlen és specifikus” politikaként jellemezhető,² amely azon az elven alapult, hogy a vagyontárgyak teljes értéke (bizonyos esetekben a szocialista fejlesztések levonása utáni nettó érték) kerüljön vissza a tulajdonoshoz. Továbbá magukat a vagyontárgyakat, és nem valamiféle pénzben kifejezett egyenértéket adtak vissza, és a visszaadott vagyontárgyak természete aszerint változott, hogy mit vettek el: ha például a tulajdonostól (vagy jogelődeitől) egy fűrészmalmot vettek el, akkor fűrészmalmot kapott vissza, ha földet vettek el, földet kapott vissza.

1 Ezt a nagyszabású kutatást az 1971 óta létező európai kutatási együttműködési alap, a COST (European Cooperation in Science and Technology) finanszírozta. A kutatást részletesen ismerteti: SWAIN, Nigel: *Green Barons, Force-of-Circumstance Entrepreneurs, Impotent Mayors: Rural Change in the Early Years of Post-Socialist Capitalist Democracy*. Budapest – New York 2013. 1–17.

2 SWAIN, Nigel: *Agricultural Restitution and Co-operative Transformation in the Czech Republic, Hungary and Slovakia. Europe-Asia Studies* 1999. 7. 119–121.

Magyarországon, ahol a gazdasági intézményrendszer reformjának már húszéves hagyománya volt, a radikális, fundamentális változás iránti igény sokkal visszafogottabban jelentkezett. Habár Magyarország elutasította a „kuponos privatizációt”, egy más típusú állampapír, a kárpótlási jegy lett központi elem a magyar kárpótlási politikában, amely a csehszlováknak mintegy a tükörképe volt.

A magyar Alkotmánybírósághoz benyújtott két beadványt³ követően Magyarország a kárpótlás kérdésében a „részleges, közvetett és egyöntetű” kifejezésekkel jellemezhető megközelítési módot dolgozott ki. Nem térítették vissza az elvett vagyon teljes értékét, csak bizonyos mértékű pénzügyi kártalanítás formájában nyújtottak kárpótlást. Úgy rendelkeztek, hogy minden kedvezményezett ugyanazon a módon kapjon kárpótlást, bármi volt is az elvett vagyontárgy.⁴ Semmit sem adtak vissza fizikai valójában, a jogosultak csak „kárpótlási jegyet” kaptak, aminek az értékét olyan degresszív formula alapján számították ki, amely ténylegesen megsabta a bárki által kapható felső határösszeget. Ugyanilyen elven mindenki, aki kárpótlási jegyet kapott, ugyanazon a módon használhatta azokat, tekintet nélkül arra, hogy milyen természetű volt az elvett vagyona: licitálhattak vele földárveréseken, fizetési eszközként használhatták állami vagy önkormányzati tulajdonú lakások vásárlásánál stb. Olyan vagyontárgy volt, amit névértékén vettek figyelembe, amikor privatizációs vagy üzleti fejlesztési hitelért folyamodott valaki, vagy kiegészítő nyugdíjbiztosítást vásárolt rajta.⁵

A kárpótlással és a privatizációval kapcsolatos lengyel hozzáállást az különbözteti meg a többitől, hogy egészen az 1990-es évek végéig nem volt erre vonatkozó kezdeményezés. Úgy tűnik, ez a széles körben elterjedt hittel volt összefüggésben, hogy – legalábbis a mezőgazdaságban – kárpótlásra nincs szükség, hiszen Lengyelország a paraszti kisgazdaságok országa maradt a szocializmusban is. A kollektivizálást itt is megindították, de sosem fejezték be. Ezzel a sajátos előtörténettel magyarázható, hogy 1992 körül már több mint 100 000 kárpótlási igényt itt is benyújtottak.⁶

Romániát is az általános kárpótlási politika hiánya jellemezte, amennyiben semmiféle általános intézkedésre nem került sor ebben a kérdésben, kivéve a földért járó

3 SWAIN, Nigel: The Smallholders Party versus the Green Barons: Class Relations in the Restructuring of Hungarian Agriculture. In *Rural Transition Series Working Paper 8*, Centre for Central and Eastern European Studies, University of Liverpool 1993.; VARGA Zsuzsanna: *Mezőgazdasági szövetkezetek Magyarországon a rendszerváltás után*. Budapest 2004. 40–45.

4 Valójában az „egyöntetűség” alapelvétől kis mértékben eltértek, amikor „hitelre igénybe vehető kárpótlási jegy” formájában kismértékű specifikus kedvezményben részesültek azok, akikről földet vettek el.

5 SWAIN, Nigel: The Legislative Framework for Agricultural Transition in Hungary. In *Rural Transition Series Working Paper 25*, Centre for Central and Eastern European Studies, University of Liverpool 1994. 5.

6 FRYDMAN, Roman – RAPACZYNSKI, Andrzej – EARLE, John S. et al.: *The Privatization Process in Central Europe*. Budapest – London – New York 1993. 202–203.

részleges kárpótlás alábbiakban ismertetett esetét.⁷ Bulgária is külön kezelte a földért járó kárpótlást.

A kárpótlási folyamat sajátosságainak bemutatása előtt érdemes feleleveníteni, milyen tulajdonviszonyok jellemezték a térség országait a rendszerváltást megelőzően. Fontos hangsúlyozni, hogy a Szovjetuniótól eltérően a kelet-európai rezsimek nem államosították a földeket a kollektivizálás során. Így az általunk vizsgált országokban, Magyarország kivételével, a föld formailag általában magántulajdonban maradt. A gyakorlatban viszont a tulajdonosi jogokat olyannyira korlátozták, hogy a tulajdonos semmit se tudott kezdeni a szövetkezetbe bevitt földjével. Olyan országokban, ahol az aprólékos jogi részletekkel is törődtek, mint például Csehszlovákiában, jogszabályban rögzítették a szövetkezet használati jogának elsőbbségét a tagok tulajdonjogával szemben,⁸ de a legtöbb országban egyszerűen *de facto* megtagadták a tulajdonosi jogokat. Magyarországon az 1967-ben elfogadott földtörvényt (1967: IV. tc.) követően a kollektív formában megművelt földek egyre nagyobb arányban kerültek a szövetkezetek tulajdonába.⁹ Ennek – Magyarországon kívül – minden országban az lett a következménye, hogy a föld általában nem képezte kárpótlás tárgyát. *De facto* ténylegesen vissza kellett adni a *de jure* tulajdonosnak. A kárpótlás általában csak olyan esetekben érintette a föld kérdését, amikor egykori kulákok (módos gazdák) földjét kobozták el az 1950-es évek elején zajló osztályharc idején.

A szövetkezetek átszervezése

Lengyelországban a szövetkezetek átalakítását, hasonlóan a kárpótláshoz, nem tekintették sürgető kérdésnek. Csehszlovákiában a kollektivizált mezőgazdaság felszámolására kidolgozott politika eleinte eléggé ellentmondásosan alakult. Annak ellenére, hogy a hangsúlyt a „teljes, közvetlen és specifikus” kárpótlásra helyezték, nem ragaszkodtak ahhoz, hogy azok, akik el akarják hagyni a szövetkezetet és önállóan akarnak gazdálkodni, a földjüket „eredeti” formájában kapják vissza. Helyette egyenértékű földdel lehetett őket kárpótolni. Mindazonáltal a szövetkezetek átalakulására vonatkozó jogi szabályozás a fizikai értelemben vett vagyontárgyakra összpontosított, kedvezett a korábbi tulajdonosoknak, és pénzügyi szempontból bizonyos

7 Uo.

8 KARLÍK, Jiří: *Questions of Ownership and Use of Land and Other Agricultural Means*. Prague 1991. 9–10.

9 Az 1967. évi IV. törvény kimondta, hogy szövetkezeti használatban levő földet csak tsz-tag örökölhet. A szövetkezettel tagsági viszonyban nem álló személyek, azaz kívülállók (például kilépettek, örökösök) kénytelenek voltak földtulajdonukról a tsz javára lemondani, amennyiben bizonyos határidőn belül nem léptek be a tsz-be. A tsz fizetett nekik egy csekély, ötévi földjáradéknak megfelelő megváltási összeget. A szövetkezeti földtulajdon új rendszere ugyanakkor meghagyta a földtulajdonos tsz-tagok elvi tulajdonjogát, amit a tsz földjáradék fizetésével ismert el a továbbiakban is. VARGA Zsuzsanna: *Földtulajdon és földhasználat Magyarországon a rendszerváltás után*. In *20. századi magyar gazdaság és társadalom*. Szerk. HONVÁRI János. Győr 2008. 224–237.

fokig kidolgozatlan volt.¹⁰ Az eljárás során prioritást kapott az, hogy minden ingó és ingatlan tulajdont, amit annak idején a szövetkezetbe annak alakulásakor bevitték, az eredeti tulajdonos vagy örökösei kapjanak vissza. A fennmaradó szövetkezeti vagyongból három szempont szerint részesedhetek az arra jogosult személyek: 50% arányban a szövetkezetbe bevitt föld nagysága szerint, 30% arányban a szövetkezetbe bevitt tőke szerint, és 20% arányban a szövetkezetben ledolgozott évek száma szerint. Azok a jogosult személyek, akik nem döntötték el, hogy akár azonnal, akár hét éven belül kiveszik-e részesedésüket és egyéni gazdálkodóként regisztrálnak, a szövetkezet átalakulása után hét évvel jogosultak voltak részesedésük teljes értékének megfelelő készpénz felvételére. Összességében tehát megállapítható, hogy ez a folyamat így nagymértékben kedvezett a korábbi tulajdonosoknak.¹¹

Magyarországon az 1967. évi földtörvény nyomán a kollektíven megművelt földterületnek csak 35%-a maradt magánkézben, 61% volt a szövetkezetek tulajdonában, a többi pedig állami tulajdonban.¹² Akiknek a még mindig magántulajdonban lévő földre vonatkozóan volt kárpótlási igényük, „arányos földrészesedést” kaptak egy külön szövetkezeti földalapból, az eredetileg bevitt föld helyett.¹³ A szövetkezeti tulajdonú földek ügyét a rendszerváltás után alkotmányellenesnek minősítették, hiszen az 1967. évi földtörvény egy kényszermegváltást rendelt el, így a szövetkezetek tulajdonában lévő földekre a kárpótlási jogszabályok vonatkoztak. Ha a tagok földet akartak visszakapni, a kárpótlási jegyeiket használhatták a földárveréseken, pontosan úgy, mint akárki más, akinek kárpótlási jegye volt. Ennek az árveréses rendszernek, és talán még inkább az árveréseket gyakran megelőző, nem hivatalos megállapodásoknak (amelyeknek a célja az volt, hogy alacsony szinten tartsák az árakat, illetve kizárják a kívülről jelentkezőket) az lett a következménye, hogy a „mindenkinek kell kapnia valamit” elv érvényesült az „én kapjam vissza az enyémet” elv helyett.¹⁴

A magyarországi szövetkezeti átalakulás jogi szabályozása alapkoncepciójában hasonló volt a csehszlovák eljárásokhoz annyiban, miszerint szintén törekedett arra, hogy a valódi tulajdonosoknak vagyontárgyakat ítéljen oda „vagyonnevesítési eljárás” keretében.¹⁵ Részleteiben azonban a magyar szabályozás különbözött a csehszlováktól. Magyarországon az eredeti tulajdonosok kevésbé voltak a figyelem kö-

10 A törvény tartalmát ismerteti: STRYJAN, Yohanan: Czechoslovak Agricultural Co-operation: the Vagaries of Institutional Transformation. *Berliner Heft zum Internationalen Genossenschaftswesen* 5, Institut für Genossenschaftswesen an der Humboldt Universität zu Berlin. Berlin 1994. 17–18.

11 Uo. 16.

12 HARCSA, Iván: Privatisation and Reprivatisation in Hungarian Agriculture. *Acta Oeconomica* 1991. 43. 3–4. 321–348.

13 SWAIN 1994. 20.

14 A magyar földárverésekről lásd: SWAIN, Nigel: Getting Land in Central Europe. In *After Socialism: Land Reform and Social Change in Eastern Europe*. Ed. Ray ABRAHAMS. Providence and Oxford 1996. 204–215.

15 A vagyonnevesítésről bővebben lásd: SWAIN, Nigel – ANDOR, Mihály – KUCZI, Tibor: The Privatization of Hungarian Collective Farms. *Eastern European Countryside*, 1995. 1. 69–80.

zépontjában. A szövetkezeti vagyon megosztása úgy alakult, hogy 20% arányban vették figyelembe az eredetileg bevitt földet és egyéb tulajdont, 40%-ban a teljesített szolgáltatást (munkát), a fennmaradó részből a gazdaságok dönthettek. Chris Hann beszámol arról, hogy Tázláron a falusiak arról panaszkodtak, hogy az a hányad, amit a fizetések alapján határoztak meg, túl magas volt, ennek folytán a vezetők lettek a fő részvényesek.¹⁶ A Cseh Köztársaságban viszont sokan azt sérelmezték, hogy a korábbi földtulajdont vették túlzottan figyelembe. Egy másik különbség a csehszlovák eljáráshoz képest az volt, hogy Magyarországon nem volt hétéves gondolkodási idő, 1992 a „mindent, vagy semmit” éve volt. Továbbá az is eltérés, hogy a szövetkezeti részesedést nem fizikai vagyontárgyak képezték, hanem pénzügyi kötvények, amelyeket vagyontárgyra lehetett cserélni (ha a tag ki akart lépni és egyénileg akart gazdálkodni), vagy kereskedni lehetett velük. Rövidesen tulajdonost is cseréltek, a névértékük körülbelül 20%-áért. A magyar rendszer, a románhoz hasonlóan, azt is biztosította, hogy azok, akik nem vittek be földet a szövetkezetbe, kaphattak kisebb földterületet a szövetkezettől, nagyjából olyan méretűt, mint amekkora a szocializmusban a háztáji gazdaság volt.¹⁷

A szövetkezetek átalakítása Bulgáriában erősen átpolitizált folyamattá vált, amelyben azonban sem a Magyarországon alkalmazott aprólékos pénzügyi szabályozásnak, sem a Csehszlovákiára jellemző pragmatizmusnak nem találjuk nyomát. Az 1991. február–április folyamán életbe lépett, a „Mezőgazdasági földek használatáról és tulajdonjogáról” szóló törvény visszaállította a tulajdon mértékének felső határát megszabó 1946. évi szabályozást (maximum 30 hektár Dobrudzsában, maximum 20 hektár másutt). Ahelyett azonban, hogy visszaadta volna a földet annak a tulajdonosnak, akitől elvették azt, Csehszlovákiához hasonlóan megengedte az alternatív, „egyenlő értékű” földdel történő kárpótlást. Az 1991 augusztusában elfogadott, szövetkezetekről szóló törvény hasonlóan visszafogott volt, megengedve, hogy a létező szövetkezetek ténylegesen megújíthassák státusukat. Így azok új szövetkezetként regisztrálva csak annyiban különböztek a szocialista működési formától, hogy a tagság önkéntes volt, a tagok bérleti díjat kaptak a földjükért, s a szövetkezet profitjából osztalékot kaphattak. 1992 márciusában azonban az új, határozottan szocialistaellenes kormány módosította a földtörvényt, és a szövetkezetekre vonatkozóan sokkal radikálisabb szabályozást vezetett be. Az új szemlélet jegyében, ahol csak lehetséges volt, a föld „eredeti területét” kellett visszaadni. Így rendelkeztek annak ellenére, hogy a Mezőgazdasági Minisztérium 1992-ben végzett felmérése szerint országosan a földek mindössze 12%-a volt erre alkalmas.¹⁸ A szövetkezetek esetében a szabályozás középpontjába az „átalakulás” helyére a „felszámolás” került, ha-

16 HANN, Chris: *“Not the Horse we Wanted!” Postsocialism, Neoliberalism, and Eurasia.* Münster 2006. 59.

17 KOVÁCS, Katalin: Strengths, Controversies and a Show-Case of Failure in Hungarian Agricultural Restructuring: The Case of the Hollóföldje Co-operative. *Replika* 1998 (Special issue). 176.

18 CREED, Gerald W.: *Domesticating Revolution: From Socialist Reform to Ambivalent Transition in a Bulgarian Village.* University Park, PA. 1998. 232.

bár a „felszámolás” csak a végeredmény tekintetében különbözött az „átalakulástól”: a végső pont itt a teljes felszámolás volt. Az egyéni tagok számára megállapított részvények kiosztása hasonlóan történt, mint a magyar és cseh esetben, azaz a gazdaságba bevitt föld nagysága, az ott teljesített munkanapok száma, valamint a gazdaságba bevitt egyéb vagyontárgyak alapján határozták meg.¹⁹

A végrehajtáshoz a megyei kormányzók olyan eligazítást kaptak, hogy minden körzetben állítsanak fel „felszámolási bizottságokat” azzal az ellentmondásos feladattal, hogy irányítsák a szövetkezeti gazdaságban folyó termelést, s egyúttal végezzék el a vagyon felszámolását. A korábbi szabályozás értelmében létrehozott új szövetkezeteket fel kellett számolni, és senki nem csatlakozhatott egy új szövetkezethez. Hacsak nem volt teljes körű jogcíme az egykori szövetkezetbe ténylegesen bevitt földre vonatkozóan, a korábban kollektivizált földdel kapcsolatos „eszmei” részesedés ténye nem volt elegendő. A korlátozásokon enyhítettek ennek a kormánynak a bukása után, és a szocialisták 1994. decemberi visszatérését követően a kormány a szövetkezetek védelmét célozta meg az 1995 májusában elfogadott intézkedésekkel. Ezek értelmében felfüggesztették a felszámolási bizottságokat, helyüket a szövetkezeti tagok által választott testületek vették át, továbbá lehetővé tették, hogy a szövetkezetek „kollektíve” földet vegyenek át a tulajdonosoktól, vagyis nem kellett a teljes körű jogcímre várni.²⁰ Az új jelszó – „új, tényleges határokat” – azt fejezte ki, hogy a földet egyetlen összefüggő darabban kívánták visszaadni, de úgy, hogy a föld odaítélése inkább a történelmi tulajdonjog figyelembevételével történjék, semmint hogy egyszerűen felajánljanak egy részt a kollektíven megművelt földből.²¹ Barbara Cellarius által közreadott 2001-es adatok azt mutatják, hogy végeredményben a földeknek mindössze 26,5%-át adták vissza az eredeti határvonalak alapulvételével.²²

Romániában a vidéki térség mezőgazdasági átszervezése négy kulcsfontosságú jogszabály – az 1991. évi 1., 18., és 36. törvény, valamint az 1994. évi 16. törvény – alapján történt.²³ A földállományról szóló 1991. évi 18. törvény létrehozta a meglévő szövetkezetek felszámolásának és a vagyonukra jogosult személyek és utódszervezetek közötti felosztásának a jogi kereteit. Továbbá engedélyezte családonként maximum 10 hektár föld visszaadását, a kollektivizálás erkölcsi igazságtalanságának

19 Uo. 225.

20 CREED 1998. 225–226.

21 KOSTOVA, Dobrinka – GIORDANO, Christian: The Agrarian Elite in Bulgaria – Adaptation to the Transformation. In *Rural Potentials for a Global Tomorrow: 9th World Congress of Rural Sociology*. Ed. KOZHUHAROVA, Veska. Sofia 1996. 56–57.

22 CELLARIUS, Barbara: Property Restitution and Natural Resource Use in the Rhodope Mountains, Bulgaria. In *The Postsocialist Agrarian Question. Property Relations and the Rural Condition*. Ed. HANN, Chris. Münster 2003. 196.

23 A román mezőgazdasági átszervezéssel kapcsolatos teljes joganyag részletes ismertetésére lásd: SARRIS, Alexander H. – GAVRILESCU, Dinu: Restructuring of Farms and Agricultural Systems in Romania. In *Agricultural Privatisation, Land Reform and Farm Restructuring in Central and Eastern Europe*. Ed. SWINNEN, Johan F. M. – BUCKWELL, Allan – MATHIJS, Erik. Aldershot 1997. 189–228.

részleges jóvátételeképpen. A földet természetbeni formájában adták vissza minden jogosult személynek vagy örökösének, függetlenül attól, hogy dolgoztak-e a mezőgazdaságban. Ezen túlmenően az 1990. évi 42. rendelet a személyes használatú telkek méretét 0,5 hektárra emelte, s lehetővé tette a szövetkezetek számára, hogy mezőgazdasági mérnököknek és a szövetkezettel kapcsolatban álló más személyeknek jutassanak ilyen telkeket.²⁴ Az 1991. évi 1. törvény annyiban érintette a mezőgazdaság átszervezését, hogy úgy rendelkezett: azok a személyek, akiknek a családja két hektár termőföldet birtokolt a síkvidéki területeken, vagy négy hektárt a hegyvidéken, mezőgazdasági termelőknek minősülnek, ennél fogva nem jogosultak munkanélküli segélyre. Ilyen módon a munkanélküliség a mezőgazdaság problémája lett. Az 1991. évi 36. törvény a mezőgazdasági vállalatokra és a mezőgazdaságban aktív egyéb szervezetekre vonatkozott, az 1994. évi 16. törvény a földbérletet szabályozta.

Annak ellenére, hogy a kollektivizált mezőgazdaság felszámolásával kapcsolatban Romániában zajló viták nagy része arról szólt, hogy meg kell kísérelni az eredeti telekhatárok visszaállítását, az 1991. évi 18. törvény nem ragaszkodott az eredeti határokhoz. Éppen ellenkezőleg, az elvárás láthatólag az volt, hogy a szövetkezetek szinte észrevehetetlenül, problémamentesen alakuljanak át cégekké vagy társaságokká.²⁵ Az eredeti határok visszaállítását szorgalmazó nyomás alulról, a társadalom részéről jelentkezett. Az állampolgárok láthatólag mindent elutasítottak, aminek köze volt a szocializmushoz, és mindent újra akartak kezdeni, habár ez az érzés talán erősebb volt a hegyvidékeken, például Erdélyben, mint a Regát alföldi részein.

Bulgáriához hasonlóan felszámolási bizottságokat hoztak létre, hogy felügyeljék a szövetkezeti vagyon szétosztását. Jelentős eltérés adódott azonban abból, hogy a román szövetkezeti gazdaságok tulajdonában általában nem voltak gépek,²⁶ így a felszámolás során elsősorban állatállományhoz, istállókhöz és más gazdasági épületekhez lehetett jutni. Miután a kimagaslóan magas adósságokat számításba vették, a fennmaradó tulajdont felosztották a tagok és azok között, akik annak idején hozzájárultak a közös gazdaság létrehozásához. Ez a megosztás olyan arányban zajlott, hogy 60%-kal vették számításba a szövetkezetnél elvégzett munkát és 40%-kal a bevitt föld nagyságát. Ha a gazdaságnak nem volt jogutódja, akkor a tagok a részesedésüket fizikai vagyontárgyak formájában vették ki a tulajdoni hányaduk értékéig, anélkül, hogy bármilyen árverésre szükség lett volna. Ha egyetlen, szövetkezeti formában létező jogutód jelentkezett, ez a testület vette át a szövetkezet vagyonát és adósságait is. Másrészt, ha egynél több jogutódszervezet jelentkezett, akkor árverésen

24 CARTWRIGHT, Andrew L.: *The Return of the Peasant. Land Reform in Post-Communist Romania*. Aldershot – Burlington, VT. 2001. 108.; VERDERY, Katherine: *The Vanishing Hectare: Property and Value in Postsocialist Transylvania*. Ithaca, NY. 2003. 96.

25 CARTWRIGHT 2001. 155–156.

26 Az ilyen típusú szolgáltatásokat az állami tulajdonban lévő Gép- és Traktorállomások hálózata, az Agromecs biztosította. A Gép- és Traktorállomások kezdetben állami kézben maradtak. A privatizáció 1993-ban kezdődött, amikor az 521-ből 90-et privatizáltak. Ezekben az esetekben a kedvelt privatizációs mód az volt, hogy a menedzserek/alkalmazottak kivásárolták. A privatizáció csak 1996-ban gyorsult fel, és az általunk felmért falvakban a legtöbb gép még mindig állami kézben volt.

kellett dönteni arról, hogy melyik utód kapja meg a szövetkezet értékesebb vagyontárgyait. Valójában azonban olyan helyzet alakult ki, hogy már mielőtt ezek a bizottságok egyáltalán összeültek volna, az állatállományt és minden mást, ami könnyen mozgatható volt, széthordták. Az üresen tátongó szövetkezeti épületeket egy kisgazdaságokra alapozott mezőgazdaságban nem sokra lehetett használni. A szövetkezetek jogutódszervezetei általában vagy „családi partnerség” (avagy „családi társulás”) vagy „mezőgazdasági vállalat” (más néven „mezőgazdasági társaság”) formájában működtek. Az előbbi forma gazdálkodó családok laza partnersége volt, amit bejegyeztettek az illetékes hatóságnál, de nem minősült jogi személynek. Az utóbbiak korporatív, vállalati formában működtek, önálló jogi személyek voltak, és általában a korábbi szövetkezeti menedzsment gyakorlatát folytatták, azt a szövetkezeti alapelvet követve, hogy tagonként egy szavazat volt érvényes. Emellett más vállalatokhoz hasonlóan miniszteri engedély nélkül ezek sem birtokolhattak földet saját jogon.

II. KÖVETKEZMÉNYEK

Nehéz megkérdőjelezni annak a jogosságát és igazságosságát, hogy a földtulajdonnal járó jogokat visszaszolgáltassák azoknak, akiktől azt *de facto* elvették, még akkor is, ha a tulajdontól való megfosztás *de jure* nem is történt meg. Ahogy már volt róla szó, a kollektivizálás Közép- és Kelet-Európában – eltérően a szovjet gyakorlattól – sehol sem járt együtt a föld nacionalizálásával. Amikor a rendszerváltó kormányok mégis napirendre tűzték a tulajdoni sérelmek orvoslását, a kárpótlást, nem vettek figyelembe két olyan folyamatot, amelyek a korábbi évtizedek alatt mentek végbe, s hatással voltak a földkárpótlásra. Az egyik lényege az volt, hogy egyre kevesebb ember kereste megélhetését a mezőgazdaságban, s egyre többen költöztek a városokba. A posztoszocialista mezőgazdaságra nézve ez azzal a következménnyel járt, hogy sok mezőgazdasági föld került olyan emberek tulajdonába, akik már régen nem éltek abban a faluban, ahol a földjük volt. Őket a kárpótlás során „kivülálló tulajdonosoknak” nevezték.²⁷ A másik folyamat azzal függött össze, amely a mezőgazdaság modernizációja kapcsán világszerte végbement a 20. század második felében. A birtokkoncentráció annyira előrehaladt, hogy egy 1945-ben virágzó gazdaság mérete túl kicsi volt ahhoz, hogy versenyképes legyen manapság.²⁸ Ezek a mezőgazdasági termelés gazdasági helyzetét alapvetően meghatározó tényezők nem változtathatók meg a régi helyzet visszaállításával, kárpótlással, bármennyire is jó szándék vezeti a

27 A kivülálló tulajdonosok magyar átalakulásban játszott jelentős szerepének elemzését lásd: KOVÁCS, Katalin: *The Transition in Hungarian Agriculture 1990–1993. General Tendencies, Background Factors and the Case of the ‘Golden Age’*. In *After Socialism: Land Reform and Social Change in Eastern Europe*. Ed. ABRAHAMS, Ray. Providence – Oxford 1996. 51–84. A csehszlovákiai helyzetről lásd: HUDEČKOVÁ, Helena – LOŠTÁK, Michal – RIKOON, Sandie: *Reflections of ‘Late Modernity’ in Land Ownership in the Czech Republic*. *Eastern European Countryside* 2000. 6. 93–110.

28 Kivételt a csehszlovák esetben visszaigényelt „maradványbirtokok” jelentettek, mert ezek mérete a 100 hektárt is meghaladhatta. Erről a tanulmányban később még lesz szó.

döntéshozókat. Ezért a legtöbb kedvezményezett számára, és nem csupán a „kívülálló tulajdonosok”, de a faluban lakók számára sem volt reális esélye annak, hogy vállalkozóként kezdjenek bele a mezőgazdasági termelésbe. A hirtelen az emberek ölébe hullott földekkel kapcsolatban a legkönnyebb megoldás az volt, hogy a föld egy részét megtartották önellátást nyújtó gazdálkodás céljára, a többit pedig bérbe adták valamilyen nagyobb – a szövetkezeti átalakulás folyamatából kibontakozó – gazdálkodó szervezetnek.

Mindennek következménye egy történelmi szempontból egyedülálló struktúra lett. Az általánosan elterjedt, töredezett, tulajdonból és bérletből álló földbirtoklásmódellet sajátos módon a hagyományos struktúrák tükrképének is tekinthető. A posztszocialista mezőgazdaságra olyan rendszer lett jellemző, amelyben sokan voltak földtulajdonosok, de csak nagyon kevesen béreltek földet, szöges ellentétben a hagyományos földhasználati mintával, amikor a kevesekből álló elit birtokában voltak óriási földterületek, amelyeken nagyszámú bérlő gazdálkodott. Nyugat-európai farmerek körében nem szokatlan, hogy földet bérelnek a tulajdonukban lévő föld kiegészítéseként. A posztszocialista Kelet-Európában kialakult helyzet, nevezetesen az a mérték, amelyben a kicsiny földdel rendelkező tulajdonosoktól bérelnek földet, precedens nélküli. Egy-egy utódszövetkezetnek akár kétezer bérleti szerződése is lehet a földtulajdonosokkal, aminek csak a nyilvántartása is óriási a bürokráciát igényel, ráadásul többletköltséget is jelent.

A földtulajdonnak ez a „fordított piramisa” (sok tulajdonos, kevés bérlő)²⁹ továbbbi következményekkel is járt. A posztszocialista időszakban szinte mindenkinek lett földje, de csak kevés, és azzal nem tudott mit kezdeni. Ahogy Chris Hann megfogalmazta, a föld „kétes értékű vagyon” lett.³⁰ A siker meghatározó tényezőjének a tőke és a mezőgazdasági gépek számítottak, mert ezek nélkül a föld nem volt megművelhető. Az egyetlen részleges kivétel az volt, amikor a szocialista éra valamenynyí vagyontárgya eltűnt, ahogy ez néhány román faluban történt. Ezekben az esetekben, amikor egyetlen újonnan létrejött gazdaság sem közelítette meg a szocialista idősorokban ismert nagyságrendet, a szocializmust megelőző korszak földbirtokainak nagysága sokkal nagyobb jelentőséggel határozta meg az új helyzetet: a középparasztság és a nagygazdák gyermekei könnyebben boldogultak. Ezzel kapcsolatban azt is meg kell jegyezni, hogy a gépek nem voltak könnyen elérhetők sem Romániában (az állami tulajdonú gép- és traktorállomások fennmaradása miatt), sem Bulgáriában (ahol a komplexebb felszerelési tárgyak újbóli centralizációja együtt járt az agráripari komplexumok létrehozásával). Ebben a két országban a szocialista örökségnek a sikerhez vezető ugródeszkaként való felhasználása még korlátozottabb volt.

Ha figyelembe vesszük a földparcelláknak a posztszocialista átalakulás nyomán létrejött kis méretét és szétszórtságát, valamint a földbérletek ezzel együtt járó gyakoriságát, felmerül a kérdés, milyen jellegű volt a posztszocialista, nagyüzemi utódgazdaságok és az azokat uraló réteg társadalmi háttere. A szövetkezetek átalakulásának

29 Katherine Verdery és jómagam – úgy tűnik – egymástól függetlenül jellemeztük így ezt a helyzetet. Verdery az alábbi cikkben használta a kifejezést: VERDERY 2003. 364.

30 HANN 2006. 86.

egyik legtisztábban látható társadalmi következménye (ami általánosságban a privatizáció alakulásában is tükröződik) az volt, hogy a korábbi szövetkezeti menedzsment, vagy inkább annak egyes részei, győztesként kerültek ki a folyamatból. Őket nevezeték „zöldbároknak”. Ez aligha volt meglepő, hiszen ők rendelkeztek a szükséges emberi, társadalmi és kulturális erőforrásokkal ahhoz, hogy tőkét kovácsoljanak az új lehetőségekből.

Hadd említsünk néhány példát. Magyarországon az 1970-es évek óta törvény írta elő, hogy milyen felsőfokú végzettséggel kell rendelkezni ahhoz, hogy a szövetkezet egy adott vezető posztját valaki betölthesse.³¹ A szövetkezeti menedzsment minden vezető beosztású tagjának megvolt a humán erőforrások terén az az előnye, hogy egyetemi kvalifikációval rendelkezett. Hozzá kell azt is tenni, hogy nem mindegyiküknek jutott ugyanakkora előny a társadalmi tőke területén, de azért ez igen jelentős lehetett.

A COST-projekt keretében lefolytatott kutatás nemcsak a magyar esetben, de Csehország és Bulgária vonatkozásában is megerősítette a társadalmi tőke fontosságát például a hitelekhez való hozzájutás vagy éppen a szakemberek és munkások toborzása terén.³² Mindkét tényező kulcsfontosságú a nagyobb méretű mezőgazdasági vállalkozások indítása során. A szocialista menedzserek az egyszerű tagokhoz képest a kulturális tőke előnyeit is élvezték. Ismerték a nagyüzemi gazdálkodás csínját-bínját, könnyedén irányították mások munkáját és nyugodtan vállaltak adósságot. Ahogy a pakucsi szövetkezet egykori elnöke megfogalmazta: „... mi, akik az elmúlt rendszerben is az agrárágazatban és vezető poszton dolgoztunk, megszoktuk, hogy milliókban gondolkozzunk, hogy hitelt veszünk föl, és most a magánéletbe is átvisszszük ezt, és könnyebben tudjuk átvészelni a dolgokat, mint egy egyszerű ember, aki azt mondja, hogy nem veszek föl hitelt, mert az anyám így tanított.”³³

Ilyenformán a „zöldbárok” általában győztesként kerültek ki, de ez országonként kissé eltérő módokon történt. Ahol a szövetkezetek együtt maradtak, mint ahogyan a Cseh Köztársaságban, és különösen Szlovákiában, a menedzsment a helyén maradt. Habár volt rá példa, hogy a régi rezsimmel túl szoros kapcsolatban állókat elmozdították. Ahol a felszámolás volt az elsődleges cél – lett légyen az Bulgária formálisan, politikai megfontolásokból vezérelt felszámolási gyakorlata vagy a gyűlölt rendszer elleni spontán reakció, mint Romániában –, ott a korábbi vezetők voltak azok, akik létrehozták az utód-szövetkezeteket vagy társaságokat, ha azok egyáltalán létrejöttek. Őket találjuk az átalakult szövetkezetekkel versenyző magánszervezetek vezetésében is, még akkor is, ha – mint Bulgária esetében a „kék szövetkezetek” – megtartották a „szövetkezet” elnevezést. Magyarországon gyakoribb volt, hogy a szövetkezetek

31 SWAIN 1985. 114–129.

32 GIORDANO, Christian – KOSTOVA, Dobrinka: Social Production of Mistrust. In *Post-socialism: Ideals and Practices in Eurasia*. Szerk. HANN, Chris. London – New York. 2002. 85., KOVELA, Galina: How to be an Entrepreneur in a Village. *Eastern European Countryside* 2001. 7. 91–100.

33 SWAIN 2013. 75–76.

több új egységre bomlottak, de a korábbi vezetők kerültek ezek élére.³⁴ Még Lengyelországban is, ahol a szocialista nagyüzemi mezőgazdaságot állami gazdaságok képviselték, általában az állami gazdaságok korábbi menedzsmentje vette át az utódszervezeteket.

A szocialista nagyüzemi mezőgazdaság jövőjére vonatkozó viták, a szövetkezeti vagy állami forma közötti konfliktus eldöntése során igencsak nehéz volt az egyszerű tagoknak szembeállítani a felső vezetés átalakításra vonatkozó javaslataival. Az utóbbi rendelkezett a gazdaság helyzetére vonatkozó információk virtuális monopóliumával. Emellett a felső vezetés nem érezte kötelességének, hogy a tagságot részletesen tájékoztassa az adott ország vonatkozó törvényeinek a rendelkezéseiről, amelyek esetenként az ő érdekeikkel ellentétesek voltak.³⁵

Szlovákiában a COST-kutatás eredményei kilenc falu vizsgálata alapján azt mutatták, hogy a szövetkezetek mindenütt folytatták tevékenységüket, ráadásul a korábbi vezetők irányítása alatt. Egy esetben volt egy szakadár szövetkezet, amelyet szintén a korábbi menedzser hozott létre. Párhuzamos kutatások a szövetkezetek szétesésének más példáit is feltárták, de az utódszervezeteket minden esetben a korábbi vezetők irányították, és mindegyikük „szövetkezetként” minősítette magát.³⁶ A helyzet a Cseh Köztársaságban is nagyjából hasonló volt. A szövetkezetek öt faluban fennmaradtak (kettő közülük a korábbi szövetkezet formájában); egy másik faluban a szövetkezet teljes mértékben megszűnt, két további faluban pedig a szövetkezetek szétestek, belőlük a szocialista éra menedzsereinek vezetése alatt egyéni vállalkozások jöttek létre.

Ennél valamivel nagyobb változatosságot mutatott a tsz-vezetők „hatalomátvétele” a kilenc magyar faluban. Három gazdaság esetében a szövetkezet számos egyéni vállalkozásra esett szét, mindegyikük a korábbi menedzsment képviselőjének a vezetése alatt. Egy másik faluban hasonlóan oszlott fel a szövetkezet, de az új vezetés domináns alakjává egyrészt egy alacsonyabb szintű korábbi vezető, másrészt a gazdaság elnökére befolyással bíró kívülállók váltak. Két szövetkezet érintetlen maradt, változatlanul a régi vezetés alatt. Egy esetben a gazdaság szétesett, de a korábbi elnök egy meglehetősen sikeres, nem mezőgazdasági jellegű vállalkozás tulajdonosa lett. Két kedvezőtlen mezőgazdasági adottságú és a szövetkezet központjától nagyon messze eső faluban a szövetkezeti gazdálkodást egyszerűen feladták. A Noble Grape szövetkezetnél párhuzamosan folytatott vizsgálat egy komplex korporatív (konszern) struktúrát tárt fel, amely párhuzamosan működött a szövetkezettel, de minden leányvállalatot a korábbi menedzsment tagjai irányítottak.³⁷

A COST-kutatás keretében vizsgált öt lengyel község esetében, az állami gazdaságokat vagy más állami tulajdonú gazdálkodó egységeket a korábbi menedzserek

34 SWAIN, Nigel: From Kolkhoz to Holding Company: a Hungarian Agricultural Producer Co-operative in Transition. *Journal of Historical Sociology*, 2000. 2. 142–171.

35 Uo.

36 NÁMEROVÁ, Iveta – SWAIN, Nigel: Co-operative Transformation and Co-operative Survival in Slovakia. *Replika* 1998 (Special issue). 207–221.

37 SWAIN 2000.

sikeresen privatizálták. Ugyanez történt egy másik lengyel faluban, amit egy párhuzamos kutatás keretében vizsgáltak. Egy másik község esetében az állami gazdaság még mindig az Államkincstár felügyelete alatt állt, azaz még mindig a régi menedzsment irányította. Két községben egyáltalán nem is volt állami gazdaság, míg egy harmadik község esetében az állami gazdaság egy másik, a kutatásban egyébként részt vevő faluban működött. Másrészt viszont, a mezőgazdasági termelésben működő nem túl sok szövetkezet³⁸ többsége megszűnt működni az átalakulás első éveiben.

Romániában az egyik községben egy nagyüzemi méretű magángazdaság képezte az egyetlen utódgazdaságot, amely a korábbi szövetkezeti elnök vezetése alatt állt. Katherine Verdery ezeket a gazdákat „szuperbérloknak” nevezi.³⁹ Nyolc olyan román község közül, ahol korábban voltak termelőszövetkezeti gazdaságok (az egyik községben kollektivizálásra soha nem került sor), négyben különböző nagyságú posztiszocialista társaságok alakultak, valamennyi a korábbi kollektív gazdaság menedzsmentjének irányítása alatt; két esetben azonban ezek a cégek végül megbuktak, egyébként pedig mindegyik kisebb volumenű volt, mint szocialista elődeik. Romániában minden mezőgazdasági vállalkozás küszködött azzal, hogy a gépek a szocializmus idején az Agromecs felügyelete alatt voltak, és ott is maradtak (legalábbis jogilag), ahelyett, hogy szétosztották volna a gépeket az új termelők között. Az utód-szervezetek csődje Bulgáriában kevésbé volt gyakori. A „vörös” (azaz utód-) szövetkezetek a felszámolás után újraéledtek a kilenc falu közül hétben, de szerényebb nagyságrendben működtek. E falvak közül négyben új vagy alternatív „kék” szövetkezetek alakultak (teljesen újak, amelyek sokkal nagyobb mértékben jutalmazták a bevitt földet és tőkét), habár az egyik végül megbukott. Két községben nem volt olyan közös szervezet, amely túlélte volna a felszámolást. De ahol a nagyüzemi gazdálkodás fennmaradt, ott azt a szocialista éra menedzserei uralták.

Az általunk vizsgált bolgár falvakban nem volt olyan eset, hogy a szocialista éra menedzserei úgy vették át korábbi szövetkezetek vezetését, hogy a szocialista korszak gazdaságaival egyenértékű nagyságrendben hoztak létre nagyüzemi magángazdaságokat. A bolgár szakirodalom említ ilyen eseteket, ahol az új gazdákat általában az „*arendatori*” kifejezéssel illetik.⁴⁰

A COST keretében a falvakban készült interjúkban is gyakoriak voltak a nagy gazdaságokat irányító, a korábbi *nómenklatúrához* tartozó személyekről szóló törté-

38 A lengyel esetben a szövetkezeteken vagy azokat értjük, amelyek 1956 után is fennmaradtak, vagy a Mezőgazdasági Körök Szövetkezetei közül azokat, amelyek az 1970-es években kapcsolódtak be a termelésbe.

39 VERDERY 2003. 310–345. Nem vettem át a terminológiáját, habár megvan az az előnye, hogy hangsúlyozza: a megművelt földet bérlik, tehát nem a gazdálkodó tulajdona.

40 Az *arendatori* kérdéséről lásd: KOSTOVA, Dobrinka – GIORDANO, Christian: Reprivatization without Peasants. *Eastern European Countryside* 1995. 1. 99–112.; KOSTOVA–GIORDANO 1996; GIORDANO, Christian – KOSTOVA, Dobrinka: The Unexpected Effects of the Land Reform in Post-Socialist Bulgaria. *Eastern European Countryside* 1999. 7. 5–18; GIORDANO–KOSTOVA 2002; GIORDANO, Christian: Multiple Modernities in Bulgaria: Social Strategies of Capitalist Entrepreneurs in the Agrarian Sector. *Eastern European Countryside* 2010. 16. 5–24.

netek. Szembeszökő viszont a beszámolók pontatlansága. A történetek mindig kívülállókra, nem falubeliekre szólnak. Az interjúalanyok nem tudták azonban megnevezni ezeket az új mezőgazdasági nagyvállalkozókat. S arról se tudtak információt adni, hogy hol dolgoztak azelőtt és milyen manipulációk révén jutottak a nagyterületű gazdaságokhoz. Ennek talán részben az a magyarázata, hogy bizonyos fokig tartózkodtak attól, hogy egy olyan folyamatról beszéljenek, amely sokkal jobban átpolitizálódott Bulgáriában, mint másutt; de visszatükrözi ez Bulgária kései szocializmusra jellemző történelmét is. Giordano és Kostova a dolog lényegére tapintottak, amikor megjegyezték: „Ha a kutatás a vidéki és a helyi realitásokra koncentrált volna, Dobrudzsa egy vagy több falvát bevonva a vizsgálatba, a lakosság nagyrészt idős és/vagy alacsonyan képzett emberekre, azaz a mezőgazdasági ágazat statisztikailag kis hányadára korlátozódott volna. A jelenleg Dobrudzsa mezőgazdaságában tevékenykedő vállalkozóknak a többsége nem a falvakban található meg.”⁴¹

A COST-kutatás valóban kizárólag falvakra összpontosított az egykori Csehszlovákiában, Magyarországon, Romániában és Lengyelországban is, és sikeresen azonosította a kollektív és az állami gazdaságok privatizációjában kulcsszerepet játszó személyeket. Bulgáriában a szocializmus idején azonban olyan extrém nagyméretű nagyüzemek jöttek létre, hogy a falu valóban túl kicsi terep volt ahhoz, hogy ott a posztszocialista átalakulás minden tényezőjét vizsgálni lehetett volna.

A szövetkezetek átalakulási folyamatában domináló egykori vezető réteg feladata akkor volt a legkönnyebb, ha a szövetkezet az átalakulást megelőzően gazdasági értelemben sikeres volt. A sikeres gazdaságok vezetőinek volt elegendő tekintélye és presztízse ahhoz, hogy meggyőzzék és rávegyék a tagságot a javaslatuk elfogadására, függetlenül attól, hogy a javaslat közös vagyonú vállalatá történő radikális átszervezést vont maga után, vagy többé-kevésbé hagyományos módon megtartotta a szövetkezeti formát. A szövetkezetek sorsának alakulását befolyásoló további tényező volt a tagság társadalmi és demográfiai összetétele (általában az volt a helyzet, hogy az idősebb, többnyire nőkből álló tagság nagyobb valószínűséggel fogadta el a szövetkezeti vezetés terveit, különösen, ha azok nagyobb biztonságot ígértek). Az a körülmény is jelentőséggel bírt az átalakulás során, hogy az 1970-es években az egész térségben lezajlott tsz-összevonások után is az adott faluban maradt-e a szövetkezet központja. Ha a szövetkezeti központ elkerült a faluból, az iránta való érdeklődés és a rá vonatkozó ismeretek elkerülhetetlenül csökkentek. Az ilyen falvak lakói kedvezőtlenebb helyzetben voltak a menedzsment igényeinek ellensúlyozása vagy a szövetkezet vagyontárgyaihoz való hozzáférés tekintetében. Különösen ez volt a helyzet Bulgáriában, ahol a szocialista centralizáció sehol másutt nem tapasztalt méreteket öltött. Az, hogy a legfelső vezetők az egyéni gazdálkodás mellett döntöttek, vagy igyekeztek megtartani a szövetkezeti formát, részben attól függött, hogy a menedzsment milyen mértékben volt egzisztenciális értelemben a szövetkezethez kötve. Akiknek kínálkozott alternatíva akár a mezőgazdasági ágazaton kívül, akár egyéni gazdálkodóként, azok elvághatták a kapcsolatokat és elhagyták a szövetkezetet. Ezzel szemben azok a szövetkezeti vezetők, akik saját jogon a föld és a gépek

41 GIORDANO–KOSTOVA 2002. 77.

tekintetében gyenge pozíciókkal bírtak a kárpótlás során, nagyobb valószínűséggel inkább a szövetkezetben látták a jövőt, s nem egyéni gazdaként.

A szövetkezeti átalakulás legdrámaibb következménye az volt, hogy a legtöbb egyszerű tag elvesztette munkahelyét. Ennek ütemezése és intenzitása országonként különböző volt, de ahol a piacot szabályozó erők gyorsan működni kezdtek, mint Magyarországon és Lengyelországban, a munkaerő körülbelül 50-70%-át igen rövid idő alatt elbocsátották.⁴²

Amikor a rendszerváltás után a mezőgazdaság átalakulása megindult, a térség már harminc éve teljes mértékben kollektivizált volt, s az egyedüliek, akik visszaigényelhettek olyan földet, amit a múltban ténylegesen ők műveltek, ekkor már nyugdíjasok voltak. A többiek már elhunyt vagy idős rokonok iránti tiszteletből igényeltek vissza földet. Nehéz dolga volt ezeknek a nyugdíjasoknak és „nosztalgia-gazdáknak”, amikor a szocialista mezőgazdaságból érkező profi szakemberekkel kellett versenyezniük. Azok számára, akiknek sikerült kivenni a földjüket a szövetkezetből és egyéni gazdálkodásba kezdeni, igen nehéz volt sikert elérni annyi földdel és felszereléssel, ami rendelkezésükre állt. Hiányoztak az istállók és a gazdasági épületek is, hiszen a hetvenes-nyolcvanas években az igyekvő falusi családok a kistermelésből származó pluszbevételeiket lakóházépítésre és háztartásaik modernizálására fordították.

Természetesen voltak kivételek. Magyarországon, ahogy azt Szelényi Iván világosan kimutatja, növekedett a vidéken lakók száma, különösen azok révén, akik a kertészetre összpontosították figyelmüket, és akik az eredetileg a második gazdaságnak számító, azon belül specializálódó tevékenységüket az 1990-es évekre jól menő vállalkozásokká fejlesztették.⁴³ Voltak köztük olyanok, akik teljes munkaidőben gazdálkodó vállalkozókként versenyképesek tudtak lenni, mint ahogy sikerült ez néhány olyan gazdának az egykori Csehszlovákiában is, akik kedvezményezettjei voltak a posztszocialista éra első éveiben bevezetett családsegítő intézkedéseknek, és éltek azokkal az új hitellehetőségekkel, amelyek a már jelentősebb nagyságot elért, második gazdaságbeli vállalkozások számára megnyíltak. Romániában, ahol a posztszocialista utódgazdaságok között kisebb nagyságrendű családi társulások is voltak – ugyanakkor a felszerelések nagy részét, amelyeket csak nagyobb vállalkozások tudtak volna jól használni, előzőleg már vagy tönkretettek, vagy az Agromecs keretében maradtak elzárva –, a kisebb nagyságú egyéni gazdaságok érthető módon meglehetősen sikeresek tudtak lenni. Lengyelországban természetesen az 1970-es évek „specializálódott szakemberei” közül néhánynak már a nyugat-európai standard szerint is

42 Lengyelországi helyzetről lásd: PSYK-PIOTROWSKA, Elżbieta: State-Owned and Co-operative Farms in Poland during the Transformation Process. In *Rural Societies under Communism and Beyond: Hungarian and Polish Perspectives*. Ed. STAROSTA, Paweł – KOVÁCH, Imre – GORLACH, Krzysztof. Łódź 1999. 163.; BEZEMER, Dirk J.: Micro-Economic Institutions and the Transformation of Agribusiness: Evidence from the Czech Republic. *Eastern European Countryside* 1999. 5. 87.

43 SZELÉNYI Iván: *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest 1992.

életképes gazdasága volt, és ezek az állami gazdaságok privatizációját is előnyösen kihasználva tovább növelték gazdaságaikat.

Mind a cseh, mind a szlovák vidéki térségben egyedülálló sajátosság volt azoknak a mezőgazdasági vállalkozóknak az esete, akik elég szerencsések voltak, hogy kárpótlási igényük legyen egy „maradványbirtokra”. Ahogy korábban említettük ez a birtokforma az első világháborút követő földreform következményeként alakult ki. A földreform során kimaradt területekből az egykori udvarházak körül fekvő nagyobb birtokokat alakítottak ki, amelyeket vagy bizonyítottan jó gazdáknak, vagy olyanoknak juttatták, akik lojálisan szolgálták az első Csehszlovák Köztársaság létrehozását. Ezek az általában 100 hektárnál nagyobb gazdaságok a 20. század végén feltétlenül életképesnek bizonyultak; akik ilyen birtokot kaptak vissza, azok – egyedülálló módon – potenciálisan virágzó gazdasághoz jutottak.⁴⁴

További közös sajátossága volt a szövetkezeti átalakulás folyamatának, hogy a szövetkezeti átalakulás megindulásával 1992 a lehetőségek éve lett az egyéni családi gazdaságok létesítése szempontjából. Ez különösen igaz volt Magyarország esetében, ahol a jogi szabályozás ettől az időponttól kezdve lehetetlenné tette a vagyontárgyaknak a szövetkezetből való kivételét, de ez volt az egyértelmű norma a Cseh és a Szlovák Köztársaságban, valamint Romániában és Bulgáriában is. Valchovska tanulmánya feltárta, hogy tizennyolc, „a lehetőséget megragadó” mezőgazdasági vállalkozó közül mindössze kettő indította el vállalkozását később, az átalakulást közvetlenül követő évek után.⁴⁵ Verdery pedig megjegyzi, hogy „a korai indítás az alapvető infrastruktúra megszerzése szempontjából ... döntő jelentőségű volt.”⁴⁶ Nagyon kevesen kezdtek egyéni gazdálkodásba azután, hogy a szövetkezetek átalakulása és a felszámolási eljárások befejeződtek. Ha egy új egyéni családi gazdaság elszalasztotta a lehetőséget 1992-ben, később már túl késő volt.

A vidéki térség struktúrája az 1990-es évek közepén

A posztszocialista mezőgazdasági átalakulás eredménye – az 1990-es évek közepére – nem a családi gazdaságok nyugat-európai rendszere, hanem a mezőgazdaság kettős modellje lett. Ennek a kettősségnek kismértékben különböző mintái voltak az egyes országokban, ugyanakkor ez a kettősség különbözött a szocialista mezőgazdaságot annak idején jellemző kettős struktúrától is. Lengyelországban a gazdaságok átlagos nagysága valamelyest növekedett, az 1990-es 6,6 hektárról 1996-ban 7,9 hektárra.⁴⁷ Az állami gazdaságok ágazata 1990-ben 1658 gazdaságot számlált, ezek átlagos nagysága 1057 hektár volt, és a megművelhető földterület 18,7%-án működtek. Ez az ágazat az évtized közepére gyakorlatilag eltűnt, helyét 3000 gazdaság vette át,

44 Lásd még: SWAIN 2007. 12–19.

45 VALCHOVSKA 2010. 132.

46 VERDERY 2003. 341.

47 PILICHOWSKI, Andrzej: Land in the Polish Agrarian System. In *Rural Societies under Communism and Beyond: Hungarian and Polish Perspectives*. Ed. STAROSTA, Paweł – KOVÁCH, Imre – GORLACH, Krzysztof. Łódź 1999. 70.

melyek átlagos nagysága 523 hektár volt, és leggyakrabban az államtól lízingelték a földjüket.⁴⁸ Az évezred végére a gazdasági egységek 8,6%-a gazdálkodott a földterület 40%-án, és az össztermék 73,5%-át produkálta, míg a gazdaságok 56,4%-a öt hektárnál kisebb volt, ezek a földterület 19,5%-át tették ki, és a gazdaságok 70%-a mindössze az össztermék 4,7%-át adta.⁴⁹

1994-re a szövetkezetek a mezőgazdasági hasznosítású terület 47,7%-át művelték meg a Cseh Köztársaságban, míg ez a mutató 69,9% volt a Szlovák Köztársaságban. Más korporatív szervezetek (utódvállalatok és kollektív gazdaságok) a terület 25,7%-án, illetve 4,6%-án gazdálkodtak. Az egyéni gazdaságok a Cseh Köztársaságban az összes terület 23,2%-át művelték meg, ez az adat 5,2% volt Szlovákiában. A Cseh Köztársaságban az egyéni gazdaságok több mint 80%-a 10 hektárnál kisebb volt. Szlovákiában a kisebb számú egyéni gazdaság 76%-a volt 10 hektárnál kisebb.⁵⁰ Magyarországon 1994 végére a földterület 31,7%-án szövetkezetek, 35,9%-án magántulajdonú korporatív gazdaságok és 32,4%-án egyéni gazdaságok gazdálkodtak. Az egy hektárnál nagyobb egyéni gazdaságok 90,6%-a tíz hektárnál kisebb volt.⁵¹

Bulgáriában 1996-ra a megművelt földterület mintegy 66%-át 3500 nagyüzemi gazdaság művelte meg, míg a földterület 14,4%-án 1,5 millió kisgazdaság működött, amelyek 72%-a 0,5 hektárnál kisebb, 51,5%-a pedig 0,2 hektárnál is kisebb volt. 1995-ben, a felszámolás utáni szövetkezetek nagysága, akár a „vörös”, akár a „kék” kategóriába tartoztak, átlagosan a szocialista szövetkezetek nagyságának egyötöde volt, számuk három és félszer nagyobb lett, taglétszámuk átlaga 244 fő volt. Mindamellet a falvak 83%-ában csak egy szövetkezet működött.⁵²

1995 végére Romániában a mezőgazdasági társaságok a nem állami tulajdonú földek 15,2%-át művelték meg, az egyszerű társulások a föld 14,0%-án működtek, míg a fennmaradó 70,8%-on több mint 3,5 millió egyéni gazdaság gazdálkodott, átlagosan 2,2 hektár nagyságú területen. Ezek 31,3%-ának területe 0,5 és 1 hektár között volt, további 32,6%-nak a nagysága pedig egy és három hektár közé esett.⁵³

48 PSYK-PIOTROWSKA 1999. 156–160.

49 CARTWRIGHT, Andrew – SWAIN, Nigel: Finding Farmers in Eastern Europe: Some Issues. In *Rural Transition Series Working Paper 60*, Centre for Central and Eastern European Studies, University of Liverpool 2002. 22.

50 *Review of Agricultural Policies: Czech Republic*. Organisation of Economic Co-operation and Development (OECD), Paris 1995. 91; NÁMEROVÁ, Iveta: Private Farmers in Slovakia: Genesis, Composition, Conflict. *Eastern European Countryside* 1999. 5. 59–743; *Review of Agricultural Policies: Slovak Republic*. OECD Paris 1997. 71.

51 A magyar mezőgazdasági privatizáció ismertetésére lásd: SWAIN, Nigel: Agricultural Privatisation in Hungary. *Rural Transition Series Working Paper 32*, Centre for Central and Eastern European Studies, University of Liverpool 1994. A számadatok a KSH-tól származnak: *Az élelmiszer-gazdaság 1994. évi fejlődése*. Budapest 1995. 43., 47 és *A mezőgazdaság 1996. évi fejlődése*. Budapest 1997. 22.

52 *Privatisation, Land Reform and Farm Restructuring in Central and Eastern Europe*. Ed. SWINNEN, Johan F. M. – BUCKWELL, Allan – MATHIJS, Erik. Aldershot 1997. 23–62.

53 SARRIS-GAVRILESCU 1997. 191–193., 201; NEMÉNYI, Ágnes: *Erdélyi falvak – gazdasági, szociális struktúrák és folyamatok*. Kolozsvár 1997. 13.

A statisztikákból kirajzolódó struktúráknak négy kulcsfontosságú szereplője volt:

1. kisüzemi, sokféle tevékenységű, gyakran juttatásoktól függő (munkanélküli segély vagy öregségi nyugdíj), önellátásra törekvő termelők;
2. kis- és közepes méretű gazdaságokon működő egyéni családi gazdálkodók;
3. nagyüzemi, magántulajdonú korporatív gazdaságok, szocialista termelő szervezetek „utódgazdaságai”;
4. „szocialista típusú” posztszocialista, átalakított szövetkezetek.

Az 1990-es évek első felében mind a négy szereplő jelen volt az itt vizsgált országokban, és mindenütt az első csoportba tartoztak a legtöbben. A többi csoport részaránya országonként változott, a kollektivizált mezőgazdaság egykori struktúrájának tapasztalataitól és a szövetkezeti átalakulásra vonatkozó jogi szabályozásból fakadó tényezőktől függően, különösen attól, hogy milyen mértékben élvezett prioritást a felszámolás az átalakulással szemben, illetve, hogy a figyelem középpontjában milyen mértékben állt a múlt visszaállításának vagy a jövő számára új alap biztosításának a célja. Míg Közép-Európában az volt az általános kép, hogy a posztszocialista mezőgazdaságot a szocialista múltban elért eredményekre építik, addig Bulgáriában és Romániában a feladatot inkább abban látták, hogy a posztszocialista mezőgazdaságot a szocialista üzemek lebontásával építsék fel.

Az EU-csatlakozás és azon túl

A vidéki közösségekben az uniós csatlakozás várható hatásai miatti aggodalmak nem bizonyultak megalapozottnak. Ahogy azt Csáki Csaba és Jámbor Attila közös cikkükben 2012-ben megállapították: „az EU-hoz való csatlakozás alapvetően pozitív hatással volt az új tagállamok mezőgazdaságára, mert – főleg a mezőgazdasági támogatások következtében ... a termelők jövedelme nőtt...”.⁵⁴ 2003 és 2011 között a munkaerő-egységre eső, a mezőgazdaságból származó reáljövedelem kétszeresére-háromszorosára nőtt Litvániában, Magyarországon, a Cseh Köztársaságban, Lettországon, Lengyelországban és Észtországban, és körülbelül 50%-kal nőtt Szlovákiában, Szlovéniában és Bulgáriában. Románia volt a kivétel, ahol a jövedelmek stagnáltak, mint ahogy stagnáltak az EU27 és az EU15 országaiban is.⁵⁵ A túlnyomó többségben kisüzemi gazdálkodáson alapuló, nagy mezőgazdasági ágazattal rendelkező Lengyelországban különösen jól alakultak a dolgok. A csatlakozás után Lengyelország lett a KAP (Közös Agrárpolitika) egyik legnagyobb kedvezményezettje mind a termelési, mind a vidékfejlesztési támogatások szempontjából.⁵⁶ A csatlakozást

54 CSÁKI Csaba – JÁMBOR Attila: Az európai integráció hatása a közép-kelet-európai országok mezőgazdaságára. *Közgazdasági Szemle* 2012. 7–8. 59. 902–903.

55 Uo.

56 BAER-NAWROCKA, Agnieszka – POCZTA, Walenty: Transformation of agriculture. In *Rural Poland 2014: Rural Development Report*. Ed. WILKIN, Jerzy – NURZYŃSKA, Iwona. Warsaw 2014. 86.

megelőző utolsó évben, és a csatlakozás utáni első három évben, azaz 2003–2006 között a gazdálkodó családok jövedelme 45%-kal nőtt, és a csatlakozás utáni, 2013-ig tartó időszakban a mezőgazdasági termelők jövedelme 120%-kal nőtt.⁵⁷ Ugyanakkor lassú, de határozott elmozdulásra került sor a nagyobb gazdaságok irányába. 1988–2002 között az egy és két hektár közötti kategóriába tartozó gazdaságok aránya nőtt, ezt követően azonban csökkent. 2003 és 2010 között a zero és két hektár közötti kategóriába tartozó gazdaságok száma 60%-kal csökkent, míg 1996 és 2012 között a 20 és 50 hektár közötti kategóriába tartozó gazdaságok száma az összes gazdaság 14%-áról 22%-ára emelkedve 50%-kal nőtt, miközben az 50 hektáron felüliek száma az összes gazdaság 10%-áról 22%-ára emelkedve megkétszereződött, ami a földek 30%-át teszi ki. Mindazonáltal, a gazdaságoknak csak 5%-a felelt meg a 16 vagy annál magasabb EUMÉ-értéknek („ESU” = Európai Mértékegység, üzemméret kifejezése), amely értéket sokan az életképességhez szükséges minimumnak tartanak. Ugyanakkor ezek állítják elő az országos mezőgazdasági össztermék 63%-át.

Az 1990-es években lezajló átalakulás olyan kettős struktúrájú mezőgazdaságot eredményezett, amelyet részint kevés számú, nagyon nagy mennyiségben termelő gazdasági egység, részint pedig nagyon kis termelési kapacitású, apró gazdaság tömeges megléte jellemez. Ez a kettősség jelenleg is dominál, a helyzet mégsem tekinthető statikusnak. Ez különösen világosan látszik Magyarországon esetében.⁵⁸ 2000 és 2013 között az összes gazdaság és egyéni gazdaság együttes száma majdnem 50%-kal csökkent, az árutermelés/értékesítés céljából gazdálkodó gazdaságok száma ugyanakkor körülbelül 50%-kal nőtt. A 10 hektár alatti egyéni gazdaságok részaránya csökkent, mint ahogy csökkent a 10 és 50 hektár közöttieké is. A 300 hektár feletti gazdálkodó vállalatok részaránya csökkent, körülbelül 10%-kal. Az 50 hektár feletti egyéni gazdaságok részaránya viszont nőtt, és a 100 és 300 hektár közötti egyéni gazdaságok részaránya több mint megkétszereződött. 2000 és 2013 között drámai (négyeszeres) növekedés következett be az elsődlegesen a piac számára termelő egyéni gazdaságok számában, és kevésbé drámai csökkenés a saját fogyasztásra termelők (20%) és a csak a fölösleget értékesítő (40%) gazdaságok vonatkozásában.⁵⁹ A nagyok továbbra is domináltak, de már kisebbek lettek, miközben dinamikusan működő, piacorientált egyéni gazdaságok – amelyek a nyugati standard szerint nagynak számítanak, de az adott régióban szerény méretűek – léptek a színre. A KAP bevezetése megváltoztatta a mezőgazdasági termelés gazdasági helyzetét, és ezáltal a „lehetőségek ablaka”, amely 1992-ben kinyílt, majd bezárult, most újra kinyílt. Gazdálkodni olyan „szerény” nagyságrendben, amely ugyanakkor drámaian

57 WILKIN, Jerzy: The balance of the decade of Poland's membership in the European Union in terms of agriculture and the rural areas. In *Rural Poland 2014: Rural Development Report*. Ed. WILKIN, Jerzy – NURZYŃSKA, Iwona. Warsaw 2014. 13., 16., 19; CSÁKI – JÁMBOR 2012. 905.

58 *Földből élők: Polarizáció a magyar vidéken*. Szerk. KOVÁCS Katalin. Budapest 2016; KOVÁCH Imre: *Földek és emberek: Földhasználók és földhasználati módok Magyarországon*. Budapest – Debrecen 2016.

59 KOVÁCS 2016. 513–521.

meghaladja az EU 16,1 hektáros átlagát, lehetőség lett azok számára, akik most kívánták elkezdni a gazdálkodást.⁶⁰

Nyugat-Európában a KAP kritikusai már régóta panaszkodtak, hogy a támogatások 80%-át a 20%-ot kitevő legnagyobb gazdaságok kapták,⁶¹ és arra is rámutattak, hogy ezen alapvetően a Fischler-reformok sem változtattak.⁶² Ahogy a KAP-támogatások fokozatos bevezetése az új tagállamokban a végére ért, ez a már régen észrevételezett, a kicsikkel szemben a nagy gazdaságokat előnyben részesítő, visszaszétosztási gyakorlat a régió egészében jellemzővé vált, különösen a Cseh Köztársaságban és Szlovákiában, ahol a legnagyobb gazdaságok maradtak fenn. Mivel mindegyik új tagállam azt a megoldást választotta, hogy a közvetlen EU-támogatásokon felül a saját költségvetése terhére és a második pillér pénzügyi alapjaiból maximum az EU-szint 30%-áig terjedő nemzeti kiegészítő támogatást biztosít, a 2004-ben csatlakozott új tagállamokban a paritás elérésére kitűzött céldátum inkább 2010 volt, mint 2013. Az 1. táblázat adatai ilyen módon azt az első évet mutatják, amikor az új tagállamok már a teljes mértékű KAP-támogatásban részesültek. Mivel mindegyik 2004-ben csatlakozó állam a minimum egy hektárt választotta az egyébként megengedett 0,3 hektár helyett, ezek az adatok alábecsülik a szükségletre termelő gazdálkodás mértékét.⁶³

2010-re vonatkozóan világosan látszik a támogatások aránytalan megoszlása a nagy, posztszocialista gazdaságokkal rendelkező országok előnyére. A kedvezményezett legnagyobb kategóriájában, Németországban, a költségvetés 16,25%-át a gazdák 0,48%-a kapta; Magyarországon ez az arány 18,44% volt, amit 0,15% kapott; a Cseh Köztársaságban ezek a számok 33,48 és 1,59; Szlovákiában pedig 28,16 és 0,95. Az aránytalanság a leginkább szembeszökő mértéket a korábbi Csehszlovákia két felében mutatja. A Cseh Köztársaságban 2010-ben a költségvetés 68,72%-a ment a gazdák 6,18%-ához a két legnagyobb összegű (100 000 euró feletti) támogatási kategóriában; Szlovákiában ezek a mutatók 70,67% és 4,75%. Lengyelországban jóval kevesebb ilyen felső-kategóriás kedvezményezett volt, mindössze 0,04% a 100 000 euró feletti kategóriában, akik jóval kisebb, de még mindig aránytalanul nagy, 7,60%-ot kaptak. A spektrum másik, legalsó végén (1250 euró alatt) a költség-

60 Az EU-átlaghoz lásd: *Eurostat Statistics Explained – Farm Structure Statistics 2015*, http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Farm_structure_statistics (utolsó hozzáférés: 2017. május 31). Ilyen gazdákra hoz példákat: SWAIN 2016. 580–581.

61 Lásd például: CUNHA, Arlindo – SWINBANK, Alan: *An inside view of the CAP reform process: explaining the MacSharry, Agenda 2000, and Fischler reforms*. Oxford 2011. 6; GARZON, Isabelle.: *Reforming the Common Agricultural Policy: a history of paradigm change*. Basingstoke 2006. 55.

62 JÁMBOR, Attila – HARVEY, David R.: *Review of the challenges of CAP reform*. University of Newcastle upon Tyne, Centre for Rural Economy Discussion Paper Series 27. 2010. 5.

63 GORTON, Matthew – HUBBARD, Carmen – HUBBARD, Lionel: The folly of European Union policy transfer: why the Common Agricultural Policy (CAP) does not fit Central and Eastern Europe. *Regional Studies* 2009. 10. 1309., 1313.

1. TÁBLÁZAT

*Közvetlen kifizetések megoszlása támogatási kategóriák szerint
a teljes költségvetés (%bu) és a támogatottak számának (%be) százalékában,
euróban kifejezve*

Ország/év		<1 250	≥1 250 és < 5 000	≥5 000 és <10 000	≥10 000 és <20 000	≥20 000 és <50 000	≥50 000 és <100 000	≥100 000 és <300 000	≥300 000	Össze- sen
Németország	%bu	0,82	4,15	7,29	14,79	29,73	13,85	13,13	16,25	100,01
2010	%be	24,79	22,94	15,88	16,15	15,25	3,28	1,22	0,48	99,99
Franciaország	%bu	0,39	2,02	4,25	12,78	41,26	28,78	9,06	1,46	100,00
2010	%be	15,65	15,44	12,26	18,47	27,48	9,19	1,48	0,04	100,01
Egyesült Királyság	%bu	0,57	3,52	5,54	11,87	30,30	24,11	19,61	4,48	100,00
2010	%be	21,11	23,30	13,98	15,03	17,54	6,46	2,42	0,17	100,01
Cseh Köztársaság	%bu	0,88	3,66	3,69	4,74	8,41	9,89	35,24	33,48	99,99
2010	%be	33,24	31,69	11,91	7,72	6,10	3,17	4,59	1,59	100,01
Magyarország	%bu	6,72	14,03	8,95	10,47	18,04	7,24	16,12	18,44	100,01
2010	%be	61,42	25,87	5,75	3,35	2,55	0,48	0,42	0,15	99,99
Lengyelország	%bu	28,44	35,75	10,87	6,72	6,12	4,50	5,11	2,49	100,00
2010	%be	75,44	21,34	2,15	0,67	0,27	0,09	0,04	0,00	100,00
Szlovákia	%bu	1,80	2,59	2,22	3,42	7,89	11,42	42,51	28,16	100,01
2010	%be	63,90	16,30	4,89	3,81	3,87	2,47	3,80	0,95	99,99
Bulgária	%bu	7,57	8,74	6,62	8,15	16,99	20,88	25,42	5,62	99,99
2010	%be	79,08	12,17	3,26	2,00	1,83	1,04	0,58	0,04	100,00
Románia	%bu	37,01	8,80	6,21	8,86	15,94	11,13	8,17	3,88	100,00
2010	%be	96,65	2,08	0,49	0,35	0,29	0,09	0,03	0,00	99,98
EU27	%bu	4,96	10,11	10,08	15,20	27,45	15,98	10,61	5,61	100,00
2010	%be	60,94	20,19	7,24	5,45	4,54	1,21	0,36	0,05	99,98

Forrás: Európai Bizottság: Közvetlen mezőgazdasági támogatás megoszlása a 2010. költségvetési évben
Elérhető: http://ec.europa.eu/agriculture/funding/directaid/distribution_en.htm, last accessed 31 May 2017.

vetés 28,44%-át osztották ki a kedvezményezettek 75,44%-a között.⁶⁴ A KAP 2013-ban változott, de nem kielégítő mértékben ahhoz, hogy drámaian megváltoztassa ezeket az arányokat, mert azok nem képezték részét a reformot megalapozó elemző okfejtésnek.⁶⁵ Kovách Imre az EU által nyújtott egységes területalapú támogatások

64 Románia és Bulgária adatait nehezebb értelmezni, mivel nem annyira régen csatlakoztak, de szembeszökő, különösen Bulgáriában, hogy a költségvetés milyen nagy részét fordították a 100 000 euró felettiekre (31,04% Bulgáriában, 12,05% Romániában), a gazdáknak oly kicsi hányadára (0,62% Bulgáriában, 0,03% Romániában). Franciaországban csak a költségvetés 10,58%-a került a 100 000 euró vagy afelettiékhöz, ez a gazdák 1,52%-a.

65 CIAIAN, Pavel – KANES, D'Artis – SWINNEN, Johan: The Impact of the 2013 Reform of the Common Agricultural Policy on Land Capitalization in the European Union. *Applied Economic Perspectives and Policy*, 2014. 4647–648. Kötelező „zöld támogatásokat” vezettek be, de a támogatásnak a gazdaság nagyságán alapuló alapelve megmaradt, bár némi rugalmasságot hagyva a tagállamoknak, hogy megcélózassák a kisebb gazdaságokat, és a ráták országok közötti hosszú távon való kiegyenlítésének ígéretével. (http://ec.europa.eu/agriculture/sites/agriculture/files/policy-perspectives/policy-briefs/05_en.pdf).

(SAP) adatait használta fel, hogy nyomon kövesse a magyar mezőgazdaság nagy gazdálkodó egységekre történő koncentrálódását a 2010-es évek közepére vonatkozóan. Összekapcsolva az azonos címmel rendelkező gazdálkodó egységeket, 16,8%-kal nagyobb mértékű koncentrációra derített fényt, mint amennyit a statisztika akkor mutatott, amikor csak a kedvezményezettek nevét vizsgálták.⁶⁶ Azt is feltárta, hogy az 560 hektárnál nagyobb gazdaságok részesedése az összes földterületből 2014-ben kis mértékben magasabb volt (31,7%), mint 1935-ben (29,9%).⁶⁷

A támogatásoknak a nagy gazdaságok előnyét szolgáló torzulása a gazdagok részéről a mezőgazdasági vállalkozások iránti újonnan jelentkező érdeklődést keltett. Az Egyesült Királyságban a kritikusok már régen nehezményezték a királyi család, az arisztokrácia és az off-shore vállalatok számára juttatott támogatások nagyságát. Közép-Európában egy új, gazdag társadalmi osztály lépett be a küzdelembe. Az OTP Bank feje (2015-ben a leggazdagabb magyar) sokakat meglepett, amikor 2001-ben megvásárolt egy privatizált állami gazdaságot, majd az azt követő évtizedben drámai módon diverzifikálta az ott folyó mezőgazdasági termelést és feldolgozást. Mezőgazdasági érdekeltségeinek teljes körét Kovách Imre tárta fel. 2015 végére a 16. és a 23. leggazdagabb magyar is 50 000 hektáron gazdálkodott.⁶⁸ A mezőgazdaság iránti nagyvállalkozói érdeklődés nem volt egyedülállóan magyar jelenség. A Cseh Köztársaság jelenlegi miniszterelnöke, Andrej Babiš korábban egy konglomerátum vezetője volt, amelyhez az ország legnagyobb sertés- és baromfi feldolgozói, továbbá több mint 130 000 hektáron működő 70 gazdaság, valamint széles körű vertikum- és integrációs érdekeltségek tartoztak, amelyek még Magyarországra is kiterjedtek.⁶⁹ Lengyelországban számos, a Lengyel Parasztpárthoz közeli politikus szerzett mezőgazdasági vállalkozásokat és figyelemreméltó gazdaságokat, de inkább több száz, és nem több ezer hektár nagyságrendben, ilyen például Roman Jagieliński korábbi mezőgazdasági miniszter, és Krzysztof Borkowski, egy középszintű posztot betöltő politikus.⁷⁰

A KAP központi fontosságú jellemzője, hogy fókuszában a mezőgazdaság áll. Ez a vidéken élők mezőgazdasági tevékenységeihez nyújtott támogatást jelenti, de nem jelenti a vidéki közösségek, sőt még az egyébként gazdálkodást folytatók nem mezőgazdasági tevékenységeinek a támogatását sem. Ez alól az egyetlen, részleges kivétel a „második pillér”, a vidékfejlesztés. Gorton, Hubbard és Hubbard azonban arra hívta fel a figyelmet, hogy Közép- és Kelet-Európa mezőgazdasági minisztériumaiban a vidékfejlesztéssel foglalkozó részlegek másodrendű státust képviselnek, és a minisztériumok hajlamosak voltak a „termelők” előnyét szolgáló kedvezésre.

66 KOVÁCH 2016. 49–53.

67 Uo. 85.

68 Uo. 76.

69 Lásd: <https://www.agrofert.cz/en/agriculture> ; <http://ikragrar.hu/koszonto/>. (Utolsó hozzáférés: 2017. június 1.)

70 <http://www.roja.pl/index.php/o-grupie>; <http://www.ogrodinfo.pl/drzewa-owocowe/spotkanie-w-sadzie-1>; https://példáulwikipedia.org/wiki/Krzysztof_Borkowski ; <http://www.fakt.pl/wydarzenia/polityka/majatki-najbogatszych-poslow-wywodzacych-sie-ze-wsi/2dkcerb>. (Utolsó hozzáférés: 2017. június 1.)

A szerzők arról is beszámoltak, hogy az új tagállamokban a 2007–2013 közötti időszak „vidékfejlesztési célú” költségelőirányzata erőteljes részrehajlást mutatott olyan projektek irányában, amelyek kedvezményezettjei gazdálkodók voltak, azaz vissza nem térítendő tőke odaítéléséről volt szó a „mezőgazdaság és erdőgazdálkodás versenyképessége” címszó alatt.⁷¹ A „második pillér” 2013-as reformja folytatta ezt a trendet, a hat „vidékfejlesztési” prioritás közül mindössze egy olyan prioritás megjelölésével, amely nem kapcsolódott specifikusan a mezőgazdasághoz.⁷² Ez az inkább a mezőgazdaságra, mint a vidékfejlesztésre fókuszáló hozzáállás igencsak sokatmondó, hiszen a mezőgazdasági foglalkoztatottság még a vidéki lakosság körében is csökkenő tendenciát mutat.⁷³ A KAP bőkezű a gazdálkodókkal, különösen a nagy gazdálkodókkal, de keveset tesz a vidéki térségekben tapasztalható szegénység ellen. Kovács megállapította, hogy Magyarországon ezek a források nem a leginkább elszegényedett térségekbe kerültek,⁷⁴ és Wilkin ugyanezt találta Lengyelországban, ahol az EU-támogatások legnagyobb része jól fejlett mezőgazdasággal rendelkező térségeknek jutott.⁷⁵

A regionális fejlesztési trendek kiterjedt irodalmát áttekintve Blažek és Netrdová figyelt fel először a régióközpontok növekvő mértékű elsőbbségére, és arra, hogy „Közép-Kelet-Európában az 1989 utáni társadalmi-gazdasági fejlődés egyik leginkább szembeszökő sajátossága a regionális egyenlőtlenségek gyors növekedése volt, és ezek az egyenlőtlenségek nagyobbak, mint ami az EU15 legtöbb tagállamában tapasztalható”; ilyen jelenség a városi és vidéki területek közötti olló szélesebbre nyílása, és az egykori ipari régiók hanyatló teljesítménye.⁷⁶ Smeťkowski a Közép-Kelet Európában 2000 és 2008 között tapasztalható regionális egyenlőtlenségekről szóló tanulmányában arról számolt be, hogy míg 2000-ben 66 NUTS3 minősítésű, azaz olyan régió volt KKE országaiban, amelyek az adott ország fejlettségi szintjének 75%-ánál alacsonyabb szinten álltak, addig 2008-ra ezek száma majdnem 50%-kal emelkedve 90-re nőtt az összesen 211 NUTS3 régió közül.⁷⁷ Bock, Kovács és Shucksmith a 2009-es Eurostat-statisztikák alapján megállapították, hogy „a lakos-

71 GORTON–HUBBARD–HUBBARD 2009. 1310., 1314.

72 http://ec.europa.eu/agriculture/sites/agriculture/files/policy-perspectives/policy-briefs/05_en.pdf.

73 KOÓS Bálint: A földből élők – a mezőgazdaság foglalkoztatási funkciója. In KOVÁCS 2016. 75. Magyarországon 2010 és 2014 között a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma nőtt, de ez az idénymunka és közmunka drámai növekedésével volt összefüggésben. Lásd még: HAMAR Anna: Idénymunka a zöldség-gyümölcs ágazatban. In KOVÁCS 2016. 97–115.

74 KOVÁCS, Katalin: Social and administrative crises interlocking: the misery of rural peripheries in Hungary. *Eastern European Countryside* 2010. 16. 109.

75 WILKIN 2014. 17.

76 BLAŽEK, Jiri – NETRDOVÁ, Pavlína: Regional unemployment impacts of the global financial crisis in the new member states of the EU in Central and Eastern Europe. *European Urban and Regional Studies* 2011. 1. 45.

77 SMEŤKOWSKI, Maciej: Regional disparities in Central and Eastern European countries: trends, drivers and prospects. *Europe-Asia Studies* 2013. 8. 1537.

ságnak nagyobb hányada szembesül a szegénység kockázatával a ritkán lakott térségekben (21%), összehasonlítva a közepes (14%) és a nagy népsűrűségű (15%) térségekkel, és az anyagi nélkülözés kockázata ugyanezt a mintát követi. Ezek az értékek azonban rosszabbak voltak az új tagállamokban, különösen az utóbbi mutató esetében: „a ritkán lakott térségekben a nélkülözési ráta az új tagállamokban 23% volt, míg az EU15 országaiban ez az érték 5%.”⁷⁸ A kontinens keleti felén drámai módon felerősödött a vidéki szegénység, ami olyan súlyú probléma véleményünk szerint, hogy uniós szintű kezelést igényelne.

*

Összességében tehát megállapítható, hogy a „zöldbárók” győztesen kerültek ki a mezőgazdaság posztszocialista átszervezéséből, még olyan országokban is, ahol inkább a szocialista múlt „felszámolását” és nem átalakítását állították a középpontba. Ezek az emberek rendelkeztek a tudással és a kapcsolatokkal, a kulturális és társadalmi tőkével, amely szükséges volt olyan vállalkozások létrehozásához, amelyek képesek voltak aztán gazdasági tőkét generálni. Ahol a szocialista örökséget lerombolták, a folyamat hosszabb időt vett igénybe; ahol korábban nem volt kollektivizálás, a „nagy” gazdaságok kisebbek voltak és nagyobb lehetősége volt közepes méretű családi gazdaságok kialakulásának. Az EU-tagság révén a mezőgazdaság kétféle módon volt kedvezményezett. Az EU a nagy gazdaságokat részesítette előnyben (olyan mértékig, hogy gazdag kívülállókat is az ágazatba vonzott) és egy második „lehetőségek ablakát” is kinyitott a gazdálkodást kezdeni akarók számára: életképesek lettek a (nyugat-európai standard szerint nagy, de kelet-közép-európai viszonylatban szerény méretű) családi gazdaságok. De még ha a posztszocialista átszervezés és az EU-tagság kedvezett is a mezőgazdaságnak, egyik sem volt előnyös a vidéki térségeknek. A szocialista nagyüzemek átszervezése feleslegessé tette az addigi mezőgazdasági munkaerő jelentős részét, s aztán az új modern gazdálkodás nagyon kevés teljesidős munkahelyet biztosított. A KAP ennek ellenére csaknem kizárólag a főfoglalkozású gazdálkodókat támogatta. A szocialista „alulurbanizáció”, azaz „elmaradott városiasítás” folytán viszonylag nagyszámú vidéki lakosság maradt meg. A posztszocialista, üzleti célú mezőgazdaság nem tudja ezt a népességet eltartani, az EU fejlesztési politikája pedig csak a főfoglalkozású gazdálkodókat támogatja.

78 BOCK, Bettina – KOVÁCS, Katalin – SHUCKSMITH, Mark: Changing social characteristics, patterns of inequality and exclusion. In *Territorial Cohesion on Rural Europe: the Relational Turn in Rural Development*. Ed. COPUS, Andrew K. – LIMA, Philomena de. London – New York 2015. 203.

NIGEL SWAIN

**POST-SOCIALIST AGRICULTURE
IN EAST CENTRAL EUROPE****ABSTRACT**

The first part of this paper examines the processes of post-socialist agricultural restructuring in Poland, the Czech Republic, Hungary, Slovakia, Romania and Bulgaria on the basis of the findings of a research project) which was carried out in the early-to-mid 1990s. The second part summarizes, on the basis of European and national statistics, the later consequences for the same countries of European Union membership. The most important findings are the following: 'Green barons' won out in post-socialist agricultural restructuring, even in countries which focused on 'liquidating' the socialist past rather than transforming it. They had the knowledge and contacts, the cultural and social capital, to pull together businesses that could generate economic capital. Where the socialist legacy was destroyed, the process took rather longer; where there had been no collectivisation, 'big' farms were smaller and there was a larger core of potential medium-sized family farms. EU membership then benefitted agriculture in two ways. It privileged large farms (to such an extent that it attracted wealthy outsiders into the sector) and it opened a second 'window of opportunity' for entering farming: family farms, large by Western European standards, but modest by those of East Central Europe, became viable. But if post-socialist restructuring and EU membership benefitted agriculture, neither were good for the countryside. Restructuring decimated the agricultural labour force, and prosperous modern farming, which provided very few fulltime jobs, cut it further; yet the CAP is directed almost exclusively at farmers. Socialist 'underurbanisation' had preserved a relatively large rural population. Post-socialist, commercial agriculture cannot support it, but, in the countryside, EU policy supports only agriculture.

KÖZLEMÉNYEK

VERES TÜNDE

A REGÉCI URADALOM 1680. ÉVI URBÁRIUMÁNAK VIZSGÁLATA

A legnagyobbrészt az Abaúj megye területén fekvő regéci uradalom története egészen a 13. századig nyúlik vissza. Fennállása során többször gazdát cserélt, a tulajdonosok közt találjuk a Szapolyai, a Mágócsi, az Alaghy és az Esterházy családot is, azonban az emberek emlékeztében leginkább mint egykori Rákóczi-birtok él. Ennek oka több tényezőre vezethető vissza, melyek közül az egyik, hogy a leghosszabb ideig – egészen pontosan 1646-tól 1711-ig – az ő tulajdonukként tartották számon Regéc várát és tartozékait.¹ Másodsorban az is kiemelendő, hogy a Thököly-felkelés során az uradalom központi helyet foglalt el a mozgalomban, annak utánpótlásában, mivel Thököly Imre a regéci várat Felső-Magyarország hadellátó központjának rendezte be.² Harmadrészt pedig a 17. század során a három országrész – az Oszmán Birodalom, a Magyar Királyság, és az Erdélyi Fejedelemség – határán helyezkedett el, ennél fogva többször vált portyázások színhelyeivé. A sort még lehetne folytatni a hegyaljai felkelés, vagy akár a Rákóczi-szabadságharc említésével is.

A Rákóczi-család regéci birtoklását más tényezők is kiemelik. A 17. századot tekinthetjük az urbáriumi egységesítési időszakának. Ekkor már az összeírók elkezdtek egy meghatározott rendszer szerint végezni munkájukat, amellyel így a korábbiakhoz képest részletesebb adatokkal szolgálhattak. A regéci uradalom dokumentumainak sorát tekintve hasonló figyelhető meg. A változás I. Rákóczi György nevéhez köthető, aki 1646-ban feltehetően erdélyi minta alapján készítette el a család első regéci urbáriumát,³ s ezt az összeírási formát használták ezt követően is.

Az említett, 1646. évi dokumentum nagyrészt feltártnak mondható, Makkai László volt az első, aki forráskiadvány formájában foglalkozott vele.⁴ Nemrégiben pedig Czinger Brigitta tanulmányozta abból a szempontból, hogy az uradalom egyes településein milyen arányban oszlott meg a lakosok között az állatállomány, mi jellemezte a társadalmi megoszlást.⁵

1 JÁRMAY Edit: *A Regéczi uradalom gazdálkodása a XVIII. században*. Budapest 1930. 16.

2 MELEGH Szabolcs: *A regéci vár birtoklástörténete*. A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara tudományos diákköri közleményei I. 1999–2000. évi dolgozatok. Miskolc 2003. 130.

3 Makkai László szerint a fejedelem erdélyi minta alapján készítette el az urbáriumot. Lásd MAKKAI László: *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648)*. Budapest 1954. 31. Ez a megállapítás elsőre megkérdőjelezhetőnek tűnhet, mivel Erdély mindig megkésve alkalmazta az újításokat. Azonban megvizsgálva a gyalui váruradalom 1640-ből és 1642-ből származó urbáriumait, a hasonlóság a két uradalom iratainak felépítése és vezetése közt szembeötlő. (JAKÓ Zsigmond: *A gyalui vártartomány urbáriumai*. Kolozsvár 1944. 45–94.)

4 MAKKAI 1954. Az általa közölt forráskiadvány nem tartalmazza az 1646-os jobbágynévsort.

5 CZINGER Brigitta: Egy háború sújtotta birtok gazdasági-társadalmi elemzése. A regéci uradalom 1646-ban. In *Összekötnék az évezredek*. Szerk.: J. ÚJVÁRY Zsuzsanna. Budapest–Piliscsaba, 2011. (Pázmány Történelmi Műhely, Történelmi Tanulmányok) 181–196.

A Rákóczi-család birtoklásának utolsó évtizede igencsak bővelkedik a gazdasági adatokat hordozó forrásokban. Vizsgálatuk Jármay Edit és Bakács István nevéhez fűződik. Míg Bakács a birtok levéltárának kialakulásával foglalkozott,⁶ addig Jármay az 1697-ben, 1701-ben, 1704-ben keltezett összeírások gazdasági adatait vetette össze. Munkája azért is nagyon fontos, mert az uradalom agrártörténetének vizsgálata mellett kísérletet tett a birtokok igazgatásának feltárására is.⁷

A fentebb említetteken kívül más munka nem született, amely kifejezetten a regéci uradalom belső viszonyait vizsgálta volna, de a kutatás nem hagyta azt teljesen figyelmen kívül. Azok a művek, melyek a 16–17. századi gazdálkodást, jobbágy–földbirtokos viszonyt állítják a középpontba, példaként hozzák fel a regéci birtokot, de többnyire vagy az 1646. évi feljegyzésből, vagy a Jármay által feldolgozott adatokból táplálkoznak.⁸

Azonban a Rákóczi-család birtoklásának éveiből nem csak az 1646-ból és az 1690-es évek végéről származó összeírások maradtak fenn az utókorra. Ide tartoznak azok a Magyar Nemzeti Levéltár Urbaria et Conscriptiones adatbázisában található töredékesen⁹ vagy teljes egészében ránk maradt feljegyzések,¹⁰ amelyeket mindmáig nem vizsgáltak részletebben.¹¹ A jelen tanulmány tárgyát képező 1680. évi feljegyzés¹² az utóbbi csoport, a hiánytalanul fennmaradt urbáriumok sorát erősíti. Jelentőségét növeli, hogy – az 1693-ban, illetőleg az 1697-ben keltezettek mellett¹³ – ez az egyik legjobban dokumentált irat. Ennél fogva alapot biztosít az ed-

6 BAKÁCS István János: A regéc-sárospataki uradalom levéltára. *Levéltári Közlemények*, 1934. 13. 5–41.

7 JÁRMAY 1930.

8 ZIMÁNYI Vera: *Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650*. Budapest 1976. 117–128.; WELLMANN Imre: Földesúri és paraszti üzem. *Agrártörténeti tanulmányok* 1979. 116.; OROSZ István: A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században – különös tekintettel a szőlőbirtok hatásaira. *Agrártörténeti tanulmányok* 1960.

9 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 021. - No. 018.; MNL OL E 156 - a. - Fasc. 005. - No. 015.; MNL OL E 156 - a. - Fasc. 104. - No. 036.

10 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 061. - No. 012.; MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 052.; MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 054.

11 Az 1680-ban íródott urbárium egy-egy részlete is megjelenik néhány történeti munkában. Varga János, aki a Királyi Magyarországra vetítve vizsgálta a jobbágyrendszer 16–17. századi változásának okát és folyamatát, megállapításainak alátámasztásaként idéz az összeírásból a summás adóztatás kialakulásának részletezésekor. (VARGA János: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767*. Budapest 1969. 403.)

Takáts Sándor a törkölylátók munkája kialakulásának és feladatköri leírásának bemutatásakor emeli ki az 1680. évi urbárium erre vonatkozó részletét. (TAKÁTS Sándor: *Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból*. Budapest 1961. 113.) Az urbárium a pusztasodás országos vizsgálatakor szintén példaként áll az említett szakirodalomban, azonban a hozzárendelt adatok eltéréseket mutatnak az általam kinyert eredményektől. Ezek okát és értelmezési lehetőségeit a későbbiekben részletebben is tárgyalom.

12 Az MNL OL Urbaria et Conscriptiones gyűjteményében az 1680. évi regéci urbárium (MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.) egybefűzve található Telkibánya 1683-ban keltezett számadásával. Úgy vélem, a két tétel véletlenül kerülhetett egybe, mivel azok évszámai nem azonosak, s Telkibánya sosem képezte a regéci uradalom részét. Ezért a kutatás során nem használtam fel annak összeírását.

A korábbi évek regéci urbáriumai Telkibánya nem szerepel a felsorolt települések között, sőt a birtoklástörténeti adatok sem bizonyítják, hogy valaha is részét képezhette volna az uradalomnak. Az U et C adatbázisában fellelhető dokumentumok egyértelműen mutatják, hogy Telkibánya a szomszédos sárospataki uradalom részét képezte. (MNL OL E 156 - a. - Fasc. 041. - No. 011.; MNL OL E 156 - a. - Fasc. 041. - No. 002.; MNL OL E 156 - a. - Fasc. 041. - No. 022.)

13 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 052.; MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 054.

dig ismert adatok újabbakkal való kiegészítésére és lehetőséget nyújt az uradalom átfogóbb gazdasági elemzésére, komplexebb képet alkotva ezáltal a regéci birtok agrártörténetéről.

Az urbárium lehetőséget adott a különböző települések gazdasági helyzetének összevetésére: hogyan, milyen rend szerint történt a jobbágyság adóztatása, mi jellemzi az uradalom helységeinek telki megoszlását, s a Rákóczi-család allodiális szőlői milyen rendben voltak tartva, hol és mennyi volt belőlük? Fontos kiemelni a jobbágyjegyzék szerepét is, mely név szerint, táblázatos formában tartalmazza az egyes településeken élők neveit, ingóságait, foglalkozásukat, illetve társadalmi helyzetükre, mindennapi életük részleteire történő utalások is olvashatók a dokumentumban. A gazdasági vizsgálat tekintetében az urbárium két részét nem lehet külön-külön elemezni. A két rész egymás kiegészítéséül szolgál arra, hogy a jobbágyság milyen kötelezettségekkel tartoztak, hogyan járultak hozzá az uradalom működéséhez. Így a „mindennapi élet” szempontjából sem lehet figyelmen kívül hagyni a jobbágyösszeírást. Sor került a lakosság helyzetére, nehézségeire vonatkozó adatok gyűjtésére is, felvázolva ezzel a regéci uradalom gazdaságának és gazdálkodásának háttérproblémáit.¹⁴

Az összeírás elemzése előtt érdemes először annak felépítésével, keletkezési körülményeivel foglalkozni. Maksay Ferenc több munkájában is körbejárta az urbáriumkészítés problematikáját, kialakulásának idejét és elterjedésének lépéseit. Ő négy okot jelöl meg, amelyek indokolták tették egy ilyen feljegyzés elkészítését.¹⁵

A tulajdonosváltás során lejegyzett összeírások hátterében az állt, hogy a földesúr fel szerte volna mérni, a birtokába került területekből mennyi haszna származhat, mennyi az adó és – esetünkben a legfontosabb – a szőlő. I. Rákóczi György az 1646. évi urbáriumot is e célból készítette el. Rákóczi György helyett akár maga a Kamara is állhatna itt példaként a tulajdonosváltásból eredő összeírára. Ugyanis mielőtt Esterházy Miklós megkapta volna, Regéc és tartozékai rövid időre a Kamara fennhatósága alá kerültek, mivel Erdődy Anna, a vár korábbi tulajdonosa, örökös nélkül hunyt el feltehetőleg 1634 végén. Az 1635. január 20-án készült urbárium már a Kamara megbízásából íródott. Ebben az összeírók elsősorban a birtokból befolyó jövedelmekre – tized, borkereskedelem, szőlőkultúra, makkoltatásból eredő haszon – koncentráltak.¹⁶ Esterházy csak 1635. július 3-án kapta meg a regéci birtokokat.¹⁷ További ok lehetett új uradalmi tiszt vagy udvarbíró kijelölése – akinek feladatai közé tartozott az urbáriumok készítése. De akár osztozkodás is állhatott a háttérben. Az 1689. évi feljegyzés az új rend bevezetésére szolgált példát. Az irat bevezetőjéből kiderül, hogy az addig érvényben lévő rendtartás már elavult, mivel a jobbágyság a számuk csökkenése miatt már nem képesek a korábban kiszabott adók befizetésére és emellett még egyéb kötelességeiket is ellátni, s a földek elosztása is szintén felülvizsgálandó.¹⁸ Elkészültében valószínűsíthetően közrejátszott az

14 A jelen tanulmány nem terjed ki a regéci uradalom adatainak az ország más pontjain elterülő Rákóczi-birtokokkal való összehasonlítására.

15 MAKSAJ Ferenc: Urbáriumok. In KOVACSICS József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai*. Budapest 1957. 121.

16 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 096. - No. 014.

17 CZINGER 2011. 182.

18 „(...) de mint hogy ezen dispositioik nagi részben sok helyen el változtattak; a' jobbagyokis el fogitak s fogaikoztak; arra nizve szükséges képpen nótiatiokat observatiokat kellett tenni a' communatornak (...).” (MNL OL E 156 - a. - Fasc. 061. - No. 012.) Az 1678-ban datált inventárium is ugyanezen okból kifolyólag íródott. Az első oldalon olvasható notandum alatt viszont kiderül, hogy az iratnak már egy évvel korábban, 1677-ben el kellett volna készülnie, akkor, amikor az előző számtartót, Bányai Istvánt leváltva, helyére új embert, Cassay Jánost nevezték ki. Mint írják – „(...) noha ezen Inventalassnak Cassay Janos Uramnak Instellalassakor kellett volna lenni id est a” die Prima Octobris Anni 1677. de mivel akkor tiszt uramek el mulattak mind addigh is id est ad diem Primam Maii Anni

is, hogy 1688-ban I. Lipót Klobusiczky Ferencet tette meg a Rákóczi-árvák birtokainak gondnokává, s ilyen szempontból is szükséges lehetett ekkor az uradalom falvainak összeírása.

A tanulmány tárgyát képező, a fentebb említettekhez hasonlóan magyar nyelven írott 1680. évi urbárium nem jelöli meg készítésének okát, így nem lehet Maksay Ferenc négy kritériumának valamelyikébe egyértelműen besorolni. Tulajdonosváltás ekkor természetesen nem történt és a Rákóczi-birtokok felosztására sem került még sor. Ennek alapján csak a tisztújítás vagy az új rendtartás bevezetése lehetne indok a dokumentum elkészültére. Konkrétum híján csak feltételezésekre hagyatkozhatunk. Tekintve, hogy 1689-ben a korábbi rend elavultságáról tesznek panaszt, s a Magyar Nemzeti Levéltár Urbaria et Conscriptioes gyűjteményében sem találunk az 1680. és 1689. közé eső időszakból más összeírást, így feltételezem, hogy az általam vizsgált urbárium is az új rendtartás miatt íródott. Elképzelésemet arra is alapozom, hogy 1689 után még 1693-ban és 1697-ben készült hasonló irat, amelyet az 1680. évihez hasonlóan szintén a birtokos család készíttetett el. Ha feltételezzük, hogy alapvetően négy év különbséggel „vizsgálták felül” az elavult urbáriumokat, akkor ennek alapján 1684. lett volna a következő dátum. Ez viszont Regéc történetében hadtörténeti szempontból is igen mozgalmas időszak, mivel, mint említettük, Thököly Regéc várát tette meg Felső-Magyarország hadellátó központjának. Könnyen lehet, hogy a birtokközpont új szerepe, illetőleg Thököly mozgalma miatt maradt el az erre az időszakra eső összeírás. A vizsgált urbárium keltezése a kuruc felkelés végére esik, s az ezzel járó terhek tükröződnek a forrásban is. Ez Thököly Imre fejedelemségének idején is tovább folytatódott, sőt az 1680-as évek közepére került az uradalom a legrosszabb helyzetbe. Akárhogy is legyen, az 1680-ban elkészült urbárium nagy pontossággal ismerteti a regéci birtokhoz tartozó településeket annak lakosaival és ingóságaikkal együtt, beleértve az egyes falvak korábbi és jelenlegi helyzetét, adóit, földjeit. A települések, a lakosok, a gazdaság és a birtokos család közötti közvetítő szerepet pedig az a Bányai István töltötte be, akit 1677-ben Cassay váltott a számtartói tisztségben. Ekkor hivataloszként a jobbágycok kihallgatásával állította össze az urbáriumot.¹⁹ Az olyan esetekben, amelyeknél a jobbágycok nem voltak pontos információk birtokában, az összeírók mindig a korábbi évek feljegyzéseire hagyatkoztak. Nem volt ez másképp Bányai esetében sem, aki a lakosoktól származó, a taxafizetés rendjére vonatkozó adatok hitelességének ellenőrzésére korábbi évek taxaleveleit is felhasználta.²⁰

A legtöbb urbárium esetében hét fő pontot lehet kiemelni, melyekre minden falu és mezőváros esetében kitértek. Ezek a census, a munera – ajándék –, a majorságok – ideértve a rétet, a szántót és a szőlőt is –, a tized részletezése, a kocsmá rendje, a servitia – robot –, és a mulcta, azaz a bírság. Ezeket bizonyos esetekben kiegészítették olyan szempontokkal, melyek az adott helységekre érvényesek voltak. Ilyen volt a malom és a halastavak részletezése, a virrasztó²¹ kiállításának kötelezettsége és a notandum, melynek lejegyzésére akkor került sor,

1678. *Confessio nélkül ninczen, azért ezen üdö alatt a' mi fogyatkozás érhetet annak rectificatiojara, s meghorvossassara ezeket kelleitik observalni.*” (MNL OL E 156 - a. - Fasc. 039. - No. 024.)

19 MAKSAI 1957. 122.

20 „Annak előtte taxajok közönsegesen edgyüt volt flor. 200. A' mint taxa levelek tartotta ugy hogy a' felül meg irt szolgaltattjokban, adozasokban semmit ne praesztálljanak, de a' Vilmanyi malomhoz valo szükséges ja hordással, epitessel ugyan csak tartozzanak. Taxajokat penig flor. 200. falujul tartozának praesztállni: melyről valo taxa leveleknek almanatioja sub. datu. 20. martii 1662. (MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.)

De már most másképpen külön, ki ki maga hazatul fizette maga taxajat. De nagy bajjal ugyis mert vagyon még nalok mostanis restantia adósság, a' mint fejbe iratik.”; „A míg idő a' Varhoz szolgaltak, ritusok, - s - rendtartasuk az szerint voltregi urbarium szerint, a' mint iratik pro futura cautela kelleit assignálni mostan.” (MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.)

21 A várban alkalmazott éjjeliőrök korabeli elnevezése.

ha a korábbi évek rendjéhez képest adózásban vagy szolgáltatásban változás történt, s amely tény szintén a rendtartás átalakulásának téziséét erősíti meg. Változott a települések állapota is. A kuruc mozgalom a regéci birtokot elérve nagy kárt okozott, amiről az összeírás egyes szegmensei részletesen tájékoztatnak, egyben felhívva a figyelmet a korszak viszonyaira.²²

A REGÉCI URADALOM TELEPÜLÉSEINEK LEÍRÁSA AZ 1680. ÉVI URBÁRIUM ALAPJÁN

Az összeírás az uradalom egyik mezővárosának, Tállyának a leírásával kezdődik. A település jelentőségét a hozzá tartozó szőlőbirtokok adták, s nemcsak a Rákócziak, hanem az uradalom jobbágysai is rendelkeztek itt szőlőterületekkel. A jobbági szőlő birtoklásának lehetősége – amelyhez a jó minőségű termőtalaj is járult – vonzó volt. Így a 17. századra Szántó mellett Tállya vált a regéci uradalom legnagyobb lakosságsszámmal rendelkező településévé.

Gazdaságának ezen viszonylagos fejlettsége az adószedés tekintetében is megmutatkozik. Tállyán 1680-at megelőzően a Szent Márton-adó, az évi karácsonyfa²³ után járó és az ispánnak fizetett adó összesen 252 magyar forintot tett ki. A korszak háborúi következtében azonban a korábban virágzó mezőváros lélekszáma megcsappant, és ennek megfelelően gazdasága is visszaesett. Kiváltképp a szerjári jobbágyságot illetően jegyzik meg, hogy nincs, ki szolgáljon, aki maradt, elszegényedett, helyzetükön változtatni kell. Ezt figyelembe véve a tállyai lakosok terhén a fejedelemasszony csökkentett, „retaxált” összeget azonban nem jelöltek meg.

Általánosságban elmondható, hogy a majorsági szántóföldek szerepe egy hegyvidéki uradalomban kicsi, mivel a legfontosabb bevételi forrás nem a gabona, hanem a borkereskedelem. Ez a regéci uradalom esetében fokozottan igaz. Mivel a Lengyelországba vezető kereskedelmi út mentén terült el, így könnyen be tudott kapcsolódni az északi árucserébe, s ez adta az uradalom legnagyobb értékét. Ahogy fentebb már utaltam rá, Tállya gazdaságban elfoglalt helyét a szőlőtermelésnek köszönhetette. A helységhez 17 majorsági szőlőültetvény tartozott, ami kiemelkedő szám a többi településhez képest. Az urbárium közli az allodiális szőlők kezelésére fordított összegeket is, azonban úgy gondolom, hogy az abban olvasható számadatokat abból a szempontból fenntartással kell kezelni, hogy nem tartalmazznak minden kiadást, tekintve, hogy alig néhány évvel később a művelési fázisok leírása kapcsán sokkal több mindent említenek, így ezzel együtt az összkiadás is magasabbnak mutatkozik az 1680. évi urbáriumban feltüntetett adatoknál. Az adatok összesítéséből így kiderül, hogy a vizsgált évben hozzávetőlegesen 482,72 forintot, 6 köből búzát, és 53,24 forintnak megfelelő hordó bort költöttek azok fenntartására.²⁴ Ezzel szemben 1695-ben csak a tállyai-szántói szőlők²⁵ kezelése

22 „Notandum Hid vam is volna Szanthon mellyert boldog időben régenten annualni Taxat fizettek a' Vamosok flor. 200.

Annak utanná haboru időre nevez idvűlt Fejedelem Asszonny retaxalta azon Taxat ad flor. 70.

Nehá in specie is exigáltak a' vamosok a' mit Congeralhattak adminisztrálták a' Tiszteknék, most már nemet és Kúrucz jarak el hatalmazon el pusztultak semmi hidvám preventusz sem Taxat nem praeszálnak.”;

„Csűr negy kapura epitve egészen jó Sövény koritessel nem régen épült volt. a' varoson kívül. de a' nemetek ot taborozvan minden keriteset el hortak, el egettek, Kapuitis el pusztult, csak a' Csüri allsón Sindelyeles.” (MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.)

23 A karácsonyfája a munera egyik fajtája volt. Karácsony ünnepére a jobbágyokat bizonyos mennyiségű fa besolgáltatására kötelezték.

24 A számadás szerint a feltüntetett bér egy munka után járt, azonban azt nem tudjuk, hogy hányan dolgoztak a földön, így számításomban az egy főre eső bérrel számoltam, amihez hozzáadtam a szőlő-

964 forint, 67 dénárt,²⁶ 1700-ban pedig 1042 forint 53 dénárt tett ki.²⁷ Ez pedig több mint a kétszerese a húsz évvel korábbi összes ráfordításoknak.

A tállyaiak robottal szolgáltak a kétnyomásos allodiális szántóföldön, a rétét pénzért művelték. Heti szerjással is tartoztak, ennek mértékét az uradalmi tisztviselők rendelték el. Továbbá a jobbágyság saját jövedelmeik után is adóval tartoztak. Mint mindenhol, itt is jelen volt a kilenced, a tized és a nyolcad fizetés intézménye. A dézmára a törkölyt és a szinbort küldték, melyeket a „kádszűrő” intézett. Azok az idegenek, tehát nem tállyai lakosok, akiknek szőlőbirtoka a mezőváros szőlőhegyén feküdt, fertonnal tartoztak, amely 64 dénárt, egy kappant, vagy 24 dénárt, egy kalácsot, vagy 24 dénárt és 2 kassai köből zabot tett ki.²⁸

A kocsmatartás a földbirtokos joga volt újévtől szeptember 29-ig, Szent Mihály napjától újévig pedig szabadon árulhatták saját boraikat a jobbágyság. Az urbáriumból viszont kiderül, hogy Tállyán ezt nem tartották be maradéktalanul, ugyanis többen exempta házaknál titkon saját boraikat árulták.

Az 1660–1670-es évek törökellenes háborúi és a kuruc mozgalmak miatt kialakult nehéz helyzet a jobbágyjegyzék adataiban is szembetűnő. Deserta, puszta telkekből 87-et írtak össze, s a jobbágyhiány is megmutatkozott. Míg taxást 117-et jegyeztek le, addig a gyalogszerrel szolgálók számát 21-re tették.²⁹

Rátka esetében egy teljesen lerombolt falu képét kapjuk, melyet a török, a német és a kuruc seregek dúltak. Először az oszmán csapatok égették fel, s az, aki ennek dacára is ott maradt, később az is feladni kényszerült lakhelyét, és Tállyára költözött.³⁰ Az áttelepedések miatt „Idevült Fejedelem Asszony”³¹ 1661-ben az adó mennyiségét csökkentette évi 80 forintra, hogy a falu ne néptelenedjen el teljesen. Ez az összeg azt követően is érvényben maradt volna, amennyiben a település visszanyerné korábbi lakosságszámát. Intézkedése azonban nem érte el a kívánt eredményt, így a maradék taxát is elengedte a településnek. 1680-ban pedig már desertaként tartották számon.³² Az viszont, hogy pusztaként tüntették föl, nem jelentette, hogy nem szolgált bevétellel az uradalom számára, mivel a majorság megmaradt. A kétnyomásos szántóföldet a horvátiakkal, a baskóiakkal és a komlóskaikkal együtt művelték.³³ A településhez tartozó allodiális szőlők viszont meglehetősen rossz állapotban voltak, keveset és rossz minőségben termettek. Mivel a fenntartása nem érte meg, az egyiket el is adták Posonyi Jánosnak.

Legyesbénye szintén desertaként volt jegyezve, melynek pusztulására nem adnak magyarázatot. Helyzetével kapcsolatban közlik, hogy földjeit szerencsi jövevények használták pásztorkodásra, amelyért korábban taxát fizettek. 1680-ra azonban az adófizetéssel elmaradtak, ezért Bánya István a feljegyzésben meghagyta, az ott legelő marhákat el kell hajtani, s a tiszteknek kell feladatuk adni a bényei földek művelését, azok újbóli betelepítését.

pásztoroknak járó jövedelmet, akinek természetben is fizettek. A terméshozam tekintetében azonban csak két szőlő – a Tállyához tartozó Tatai és a Palota – esetében szolgálnak pontos adattal. Az előbbi 100, utóbbi 40 hordó termő volt. (MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.)

25 A vizsgált időszakban a szántói promontóriumon elterülő szőlők a tállyai vincellér kezelése alá estek, így a szántói szőlőket a tállyaiakkal együtt művelték és számolták el.

26 MNL OL E 554_I_Szalay gyűjtemény_1703. t.sz. fol. 68–69.

27 MNL OL E 554_I_Szalay gyűjtemény_1703. t.sz. fol. 111–115.

28 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.

29 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.

30 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.

31 A forrás Lorántffy Zsuzsannára utal.

32 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.

33 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.

Az uradalom másik kiemelkedő mezővárosának, Szántónak a jelentősége szintén a bortermelésben rejtett. A háborús viszonyok azonban rendkívüli mértékben megviselték a települést, így hasonlóan Tállyához, lakosai közül többen elmenekültek. Ez a tényező befolyásolta Lorántffy Zsuzsanna rendelkezéseit is. Az elszegényedés miatt sokan nem tudták fizetni adóikat, így a fejedelemasszony elengedte a Szent Márton-adót, amely 1646-ban még 50 forintra volt tehető. Ugyanezen indokkal szüntette meg az ünnepekre való beszolgáltatást.³⁴ A hídvámot, amely egykor 200 forintra rúgott, 70 forintra csökkentette.³⁵ Az urbárium készültkor viszont már ezt az összeget sem fizették, mivel a hidat a német és a kuruc csapatok elpusztították, csakúgy, mint a mezőváros vendégfogadóját és a mészárszékét is. Természetesen mindez a borkereskedelmet is érintette. Mint írják, ezekben az időkben nem árultak semmit, mivel a mezőváros szőlői elpusztultak, s ami maradt, a taxára bocsátás óta azt is kénytelenek voltak pénzért műveltetni.

Majorsági szántó két nyomásra volt a településhez, melyekbe 90 és 60 köböl búzát vetettek. Allodiális rét is volt itt, de 1680-ban már robot helyett pénzt kellett fizetniük érte. Ez azonban más falvak jobbágjai számára nagyobb megterhelést jelentett, a Szántóhoz tartozó majorsági rét művelése más jóságbeliekre hárult a város taxára bocsátása óta. Mint írják: *„mellyet valoban neheztelis a' jóságbéli szegénység, hogy nyakara hatták – s – velek kaszaltattják. Penzert magok Taxajabol igassagosab volna kaszaltatni, mint sem a nyomorult töb jóságbeli szegénységet ereje felet azzalis onorálni.”*³⁶

Az említett retaxálás 1662 májusában, a lakosság fogyatkozása miatt történt.³⁷ Ezt követően évente 500 forintot kellett beszednie a mezővárosnak. 1680-ra azonban már ez az összeg is túl nagy terhet jelentett a lakosság számára. Olyannyira, hogy az adó és az évi 50 hordó bor kifizetése is egyre nehezebben történt meg. A szántói lakosok még csaláshoz is folyamodtak, ugyanis rossz minőségű, száraz (aszott) hordóban szolgáltatták be a bort. Ezért utasításba adták a tiszteknek, hogy 28 hordónál kevesebbet ne vegyenek el tőlük.

Az uradalom szegény népessége nemcsak Szántón, hanem uradalomszerte próbált helyzetén hasonló mód javítani, az utolsó fillérjeikhez ragaszkodni, „ügyeskedni”. Erre az 1689-es urbárium világít rá: pontosan lejegyzik annak módját, hogyan próbálták meg a jobbágyság leírni magukról a cenzusfizetés kötelességét.³⁸

A fentebb írt népességsökkenés a névjegyzék vizsgálatakor is megmutatkozik. 1680-ban 73 telek állt pusztán, 11-en laktak zsellértelken. Ezzel szemben az egészszelkesek száma 144-re volt tehető, ami a többi településsel összehasonlítva kiemelkedő.³⁹

Marcinfalva az uradalom egyetlen olyan faluja, amelyet egy másik településhez csatoltak. Marcinfalva ma már nem létező helység. A 16. században az akkor virágzó, szomszédos me-

34 1680 előtt a következőket tartoztak a várhoz adni: egész helyes jobbágy két tyúkot, egy ludat, tíz tojást, a fél hellyel rendelkezők ez előző tételek felét, a fertályosok egy tyúkot, öt tojást, a zsellérek hat tojást. A városnak közösen kellett adnia hat marhát, húsz icce vaját, mézet, három özet és hat nyulat. (MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.)

35 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.

36 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.

37 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.

38 *„Eztis akarta a Commutator a' Ratiokat Examinalo eleiben adni: nemelly helyeken (: inkab majd mindenütt a' Regecz Jóságban :) a szegeny Jobbagiok kydettek ily cautiot elő venni, s – élniis vele; hogi a' maga sessioját (: telekét :) el hagivan, félre valo helyen (: gyümölcsös kertek; vagi falu közönsegen földin :) épít maganak házat; es aszt nevezi szemeten valo házznak; ez arravalo: hogi se censust, se munust ne fizessen, neis szolgalljon ugi mint a' többi; oka: mert ahoz semmi rét föld ninczen; azomban az el hagiót telekinek minden alkalmatosságát eli: azert a' tiszt a' censu, munus computusaban, ugi az lamentatiobanis cautus légyen.”* (MNL OL E 156 - a. - Fasc. 061. - No. 012.)

39 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.

zöváros, Szántó növekedése a két település egybeolvadását eredményezte.⁴⁰ Ennek ellenére sem szűnt meg Marcinfalva adminisztrációs különállása, épp ezért találkozhatunk a település önálló összeírásával az urbáriumban – igaz, az sok tekintetben összerosódott a szántóiival. Az 1680. évi urbárium szerint az évente fizetett taxát Szántó mezővárosával együtt szolgáltaták be, velük tartoztak elvégezni a robotot, s a dézsmálás módja is a szántóit követte.

Kér esetében az urbárium szerint a deserta Bekény Jánostól⁴¹ került az uradalomhoz, de az összeírás készítéséig még nem történt meg számbavétele. Pusztának írják, de pontos oka nincs megjelölve, továbbá megjegyzik, hogy a település a töröknek hódolt.⁴² Mivel nagyon kevés – 12 szellérhelyes – lakott Kéren, munerával nem, csak robottal tartoztak a háromnyomásos allodiális szántón.⁴³ Majorsági szőlőből hármat jegyeztek föl, bár korábban hat tartozott hozzá, amelyek kiszáradtak, sőt előzőleg 16 éven keresztül ki is estek a művelés alól. A sertéstized taglalásának vizsgálatokor a többi falu rendjétől eltérő szokás olvasható. Bányai István leírta, a keriek nem tartoznak pázsittizeddel, ugyanis a határ sok „földesúr”, tehát módosabb paraszt kezén oszlott meg, akik az állatállomány felügyeletét megosztották. A jobbágyjegyzékben viszont 10 háztartást írtak össze, amelyek neve mellett nincs sertés feltüntetve. Így valószínű, hogy idegenek használhatták annak határföldjeit, talán a környező települések – Baskó, Szántó, Tállya – módosabb gazdái.

Alsóvadász összeírásának olvasásakor egy dinamikusan fejlődő település képe rajzolódik ki. A szellértelkek száma 9, s pusztatelekként is csak 20-at számoltak össze, ami a többi falu tekintetében alacsonynak mondható. Ellenben egy másik adat a település fejlődését támasztja alá: 1680-ban összesen 63 fiúgyermeket vettek számba, amely adat messze túlmutat a más falvak esetében bejegyzetteken. Így az, hogy korábban Lorántffy Zsuzsanna a Szent Márton-adót, illetve a munerát is elengedte ezen település lakóinak, nem magyarázható csak a rossz körülményekkel.

A majorsági szántót a lakosok tartoztak vetni, kaszálni a rétet, amelynek a szénáját a tisztek rendelkezése szerint eladták, s az abból befolyó jövedelmet kellett a várba beszolgáltatniuk. Kötelességeik közé tartozott a szőlő művelése is, melyből 5 tábla⁴⁴ volt az alsóvadászi határon.⁴⁵

A háztartásokhoz tartozó földek elosztása ellenben különbözik más településektől. Míg rendszerint egy jobbágytelekhez meghatározott nagyságú szántóföld, rét tartozott, addig Alsóvadászon minden évben újra elosztották azokat maguk közt. Ennek megfelelően évente változott, hogy egy-egy család mekkora területet tudott művelni.

A török által elpusztított Felsőnovajka egy időre török fennhatóság alá is került. Felsőnovajka még a viszonylagos béke idején sem számított nagy lakosságszámú helységnek. A jobbágyhiány okozta gazdasági nehézségek szülhették a birtokos család azon korábbi in-

40 Magyar Néprajzi Lexikon, <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0001/33.html> (letöltve: 2016. március 13.)

41 Bekény János neve egy másik, szintén 1680-ban íródott conscriptioban is felmerült. A dokumentum elkészültének oka az abban felsorolt birtokok kamarai felügyelet alá helyezése és korábbi, rebellis birtokosaitól való elkobzása volt. (MNL OL E 156 - a. - Fasc. 101. - No. 078.)

42 Ez felveti annak a lehetőségét, hogy talán a török portyázások miatt néptelenedett el a település, de nem zárható ki a német és a kuruc csapatok pusztítása sem.

43 A szántó összes befogadóképessége 380 köből búza volt.

44 A táblák pontos méretét nem adják meg. Mivel egy tábla nagysága településenként eltérő volt a birtok- és a földrajzi viszonyoknak megfelelően, így a földeket nem méretük, hanem terméshozamuk, vagy az alapján jellemezték, hogy hány kapás volt.

45 A majorsághoz tartozó szőlők mind rossz állapotban voltak, mivel a lakosok nem művelték azokat. Dézsmára a törkölybort kellett vinniük, amelyet a szőlőhegyen készítettek, s a kerülők, csőszök feladata volt annak ellenőrzése.

tézkedéseit, amelyek keretében minden cenzust eltöröltek. Az újbóli betelepítést irányozta elő Bányai is, aki szerint – mint írja – jó gondviselés szükséges a település számára, hogy minél hamarabb felépüljön.

Az uradalom tartozékai közt a lakott telkek számát tekintve Fony számított a harmadik legnagyobb településnek.⁴⁶ Az urbárium elemzése rámutat, e falu lakosait érték a legnagyobb mértékben a megszorítások. A Szent Márton-adó 8 forintot tett ki, s az előbb ismertetett településekkel ellentétben Fonyban továbbra is tartoztak ünnep ajándékával.⁴⁷

Servitia címen többlet követeltek az itt élőktől, mint máshol. A fonyi majorság művelése mellett a regéci rétet is nekik kellett szántani, sőt a vilmányi földek kezelése is rájuk hárult.⁴⁸ Az allodiális szőlőket viszont megosztva „collálták”. Az itt összeírt 7 szőlőből csak egyet műveltek a fonyiak, a többi munkát a komlói, a felsőnovajkai, a mogyoróskai, a regéci, és a baskói jobbágyságok végezték. Ezenkívül egy szőlőföldet, melyet korábban a vilmányiak kötelessége volt kapálni, 1680-ban pénzért tartották rendben,⁴⁹ egy másik szőlőt a jezsuiták vettek bérbe 180 forintért, hogy az abból elkészült bort kocsmájukban árulhassák.⁵⁰ A beszolgáltatás sorát növelte az évente beadott fa, melyet az 1680. évben kiváltottak a dézsmaház építésével és rendben tartásával.

A fonyi lakosoknak azért kellett a vilmányi robotterheket is átvállalniuk, mert a vilmányiak „*taxára vettek volt magokat*” 1662. március 20-án,⁵¹ aminek értelmében minden heti szerződés megszűnt, helyette évente fizettek 200 forintot. 1680-ra azonban az összeg kiállítása egyre nehezebbé vált, így az egy összegbeli adót a háztartásonkénti fizetés váltotta fel.⁵² Viszont ez sem jelentett megoldást, mivel az urbárium szerint fennmaradó adósságuk is volt. A számadás készültekor Vilmány a boldogkői uradalomhoz zálogbirtokként volt csatolva.⁵³

46 Az 1680. évi urbárium szerint ekkor 64 lakott telek tartozott a településhez. [MNL U et C 66:41(b)]

47 „*Minden marhas ember, kiknek vono marhajok vagyon, ket ket tyukkal és tíz tíz tyukmonnyal tartozik minden három satoros idnepre, luddal nem. Gyalog szeresekis, kiknek barma ninczen – s – fél helyesek, es a' zellerek, kiknek hazok csak szemeten vagyon, minden idnepre edgy edgy tyukkal per. 3. ött ött tyukmonnyal, per 25. adnak a' három satoros idnepek szerint. Ludat a' mint referállják, – s – a' régi urbariumis [?]. Soha nem attak. Az székellyék sem tyúkot, sem tyukmonyat nem adnak.*” (MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.)

48 A század végén a fonyi lakosság terhei tovább nőhettek, mértékét egy 1697-ből származó szövegrészlet bizonyítja: „*Régenten, marhas, gyalogh, hetenkint három napot szolgaltak, azon hetén való három nap ismét magoké volt. aratas, kapalas, Takaras, szőlő munka idei penigh, ugy szüretkor is, minden naposok voltak a' munka vígeigh. Most penigh esztendőnt által minden nap hajtatnak az úr dolgara a mint mongyak: ez pusztítja el őket (...).*” (MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 054.)

49 A bér munkások alkalmazása ekkorra egyre elterjedtebbé vált, s a 17. század végéről származó erogatiók részletesen tudósítanak annak folyamatáról, a munkavégzésről, kifizetésekről és az egyes szőlőkben történt építkezésekről.

50 A jezsuiták esete rámutat, hogy a birtokos családnak bizonyos esetekben megérte a szőlő bérbeadása is. Valószínűleg kevesebb haszna származott belőle, mint az, ha a jobbágyság által műveltette volna meg, de még így is biztosabb jövedelemforrásnak számított, mint ha azt kockáztatták volna, hogy a jobbágyhiányból fakadó műveletlenség miatt további szőlőültetvények parlagodjanak el.

51 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.

52 1646-ban 23 jobbágycsaládot tartottak számon. (CZINGER 2011. 185.)

53 Még 1689-ben is zálogban volt, így írnak erről: „*Ezt (: a mint mondják) a meltos Rakoczi Ferenz Fejedelem eő Mga zalogositotta volt az Erseknek eő Mgnak hat ezer Forintba; micsoda modalitással, nem tudja (...)*” (MNL OL E 156 - a. - Fasc. 061. - No. 012.) Vilmány zálogba adása mutatja a mezőváros gazdasági erejét és értékét. A magasan megszabott zálogösszeget az esztergomi érsek volt képes kifizetni, aki ekkor Szelepcsényi György, a törökellenes harcok egyik szószólója és a boldogkői vár birtokosa volt.

Így annak felmérése 1680-ban nem történt meg, a lejegyzett terhek a megelőző évi viszonyokat rögzítik.

Regéc, az uradalom névadó faluja, sosem bírt nagy jelentőséggel a birtokokon belül. A telkek megoszlása a következő képet mutatja: 17 egésztelkes, 9 féltelkes és 13 zsellértelkes.⁵⁴ Az elszegényedett lakosságon ekkor már nem követelték a Szent Márton-adót, de Fonyhöz hasonlóan a munera itt is megmaradt.⁵⁵

A településhez tartozó 4 majorsági földet megosztva művelték. A „Portörőnél Csonkás szél” aratása a baskóiak feladata volt, a többi földet a mogyoróskaiak és a helyiek vetették.

Érdekes eset, hogy a korábbi udvarbíró, Horvát István a „Kobzoskán” lévő majorsági földet átengedte a nincsteleneknek művelésre, helyette a Barát-patak melletti területet foglalta el új allodiális földként.⁵⁶ A földesúr birtokát nem volt szokás elidegeníteni. Úgy vélem, a szóban forgó föld kimerülhetett, vagy már olyan kevés és rossz minőségű gabona teremhetett rajta, hogy nem érthette meg további művelése. Horvát ezen lépése azonban inkább szolgálta a praktikumot, mint a szegények segítségét. Azzal ugyanis, hogy földet adott a szegényeknek, megeremeltette annak a lehetőségét, hogy tizedet szedjen be az általuk ott megtermelt javak után, s közben még a majorságot is termőbb taggal gazdagíthatta.⁵⁷

Mogyoróska falva feküdt legközelebb a várhoz. Helyzete hasonló Regécéhez. 1680-ban a Szent Márton-adó már nem képezte a lakosság adóját, de a munera kötelessége szintén megmaradt. A hozzá tartozó majorsági szántóföld a regéci határban feküdt. Mogyoróska esetében is találkoznak majorsági földfoglalással. 1675-ben Horvát István udvarbíró a Szveczkó-patak melletti irtványföldeket sajátította ki Zrínyi Ilona számára, melyet béresekkkel vett művelés alá. Az elnéptelenedés problémája Mogyoróskát sem kerülte el. Bányai István javaslata szerint „jó rendben” és „ordinantiában” kell a falu lakosait tartani, hogy a további fogyasztásuknak elejét lehessen venni.⁵⁸

Baskó sem jelentett kivételt ezen elnéptelenedés alól. 42 olyan háztartást vettek számba, mely fél telekkel rendelkezett, s a desérták száma pedig az egész faluban 27-re volt tehető. A következő idézet jól kifejezi a jobbágyok helyzetét: „*miota Idvzült Fejedelem Asszony felere retaxalta, de miota már feles helyesekké lettek – s – elis szegényettek.*”⁵⁹

Majorsági szántóföld két nyomásra volt, s a rátkai és a regéci föld egy részének művelése is a baskóiak feladata volt. Majorsági szőlő a településhez nem tartozott, helyette a tállyai „Hasznos szőlőt” kellett művelniük, amelyért 1680-ban már pénzt kellett volna fizetniük, 68 forint értékben. Az idézett körülmények miatt azonban nem tudták ezt teljesíteni, így adósságuk halmozódott fel, s Fony határán is szőlőművelésre kötelezték Baskó lakosait. Feladatukat viszont nem végezték el maradéktalanul, Bányai hozzáteszi, három éve minden nyáron roszszul művelték azt meg.

Horvát falvának számadása azért bír nagy jelentőséggel, mert az urbárium készítője sokkal részletesebben tért ki itt a gazdálkodás menetének leírására. Ebből kiderül, hogy a Hor-

54 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.

55 „*Minden egész helytől, minde satoros idnepre ket ket tyukkal, edgy edgy ludal, és tiz tiz tyukmonnyal tartoznak, a' felhelyes pedig harom idnepre harom harom tyukkal, ket lúdal, tizen öt tyukmonnyal, melyet sem mester emberek, sem darabontok nem praesztálnak.*” (MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.)

56 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.

57 Regéc nem rendelkezett majorsági szőlővel, a jobbágyoknak a fonyi határon fekvő szőlőket kellett művelniük.

58 1680-ban 35 házhelyet irtak össze, melyből 14 pusztaként állt, további 22 fél teleknek számított. (MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.)

59 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.

váthoz tartozó három majorsági szőlő különböző emberektől szállott az uradalom tulajdonosára. Török János még a regéci vár kapitányaként a szegény emberektől felvásárolta szőlőiket. Az így megszerzett 7 szőlő Török örökös nélküli halála után a fejedelemszöny tulajdonába került. Ezeket 1680-ban pénzért műveltették.⁶⁰

A második allodiális szőlőt Tatarin János adományozta az uradalomnak, miután a Rákóczi-család taxára bocsátotta. Ennek az eseménynek az idejét „pünkösöd előttként” jelölik, de pontos évszámot nem adnak, nem úgy, mint a harmadik szőlőterület esetében. Az említett szőlőföld 1679-ig volt Halász Gergely birtoka, s annak szintén örökös nélküli halála után lett az uradalomé.⁶¹

A Horvátot érintő leírás a bordézsma menetére is meglehetősen jó forrást biztosít. Ennek során a bírák egy botot szúrtak abba a „kádba”, amelybe leszűrték a törkölyt. Ezt követően a jobbágyok kóstolót adtak, a bírák osztályozták a bor minőségét. Azok a vidékiek, akik rendelkeztek Horvát szőlővel, fertonnal tartoztak, amelyért pénzben fizettek.⁶²

Az uradalom egyetlen fűrészmalma is Horvát volt található, amely csak a vár szükségére állt rendelkezésre. A számadás szerint 1680-ban nagyon rossz állapotban volt az épület, új-jáépítését a falu molnára – Kis Mihály – vállalta magára.⁶³

Komlóskai lakosai közül is többen elmenekültek, ami miatt a falu szintén elnéptelenedésnek indult. Majorsági szántó, rét és szőlő hiányzott a településről, ezért az ott maradtak szerjára Rátkán tartoztak, ahol a szántást két ökrrel kellett végezniük a korábbi egy helyett.⁶⁴

Szikszóújfalú az utolsó település, amelyet az urbáriumban lejegyeztek. Esete több szempontból is érdekes. Ez a helység Szepesi Pál zálogbirtoka volt, akinek, miután csatlakozott a kuruc felkeléshez, a Kamara kisajátította a birtokát.⁶⁵ Számadása a régi urbáriumok és rendtartás szerint történt meg.

A telekkiosztás sem szokványos volt. Mint Bányai írja, hogy mielőtt elpusztult volna a település, 40 marhával szolgáló ember lakta, ami kimagasló szám, tekintve, hogy az urbáriumban sehol sem találkoztunk ennél magasabbal: Horvát volt a legtöbb, 8 marhás jobbágy.⁶⁶ A telekkiosztásnál is az ökrök száma volt a meghatározó. Azok, akiknek 8 vagy 6 marhájuk

60 „Nyirásatol, meczesetöl jar flor. 30. den. 90. hozzávaloval. Búza cub. másfél kapallasaert flor. 30. den. 90. hozzávaloval búza hat szapu.

Forgatasatolis ugyan anyi.

Karozsat, kötözést a' falubeliek vittek véghez.

Szölő pasztornak jar ött forint flor. 5.” (MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.)

61 Hasonló eset Fony településével kapcsolatban is olvasható. A Rákóczi-szőlők itt Lengyen Balázs birtokaival egészültek ki. Viszont Lengyen nem örökös nélkül hunyt el. Családjá „máshol” lakott, s ez szolgáltatja a magyarázatot, hogyan tudta a Rákóczi-család a birtokába venni a földjét. A törvények értelmében viszont, ha a rokonok az uradalom területére költöztek volna, akkor az adott szőlőbirtokot visszaválthatták volna saját tulajdonukba. (MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.)

62 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.

63 Hasonlóan rossz, renoválásra váró állapotban voltak a gabonaőrlo malmok is, melyekből három állt Horvát. (MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.)

64 Komlóskán ekkor 6 ember tulajdonában 17 ökröt számoltak össze. Ezek közül azonban csak négyen, Thott Jancsi, Lator János, Milláni János és Zido Laszlóné szolgáltak marhával. (MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.)

65 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.

66 Úgy gondolom, a marhás jobbágyok alacsony száma azzal magyarázható, hogy hegyvidéki uradalomként a földművelés nem bírt akkora jelentőséggel, mint a szőlő. Állattartás tekintetében jobban megérthette a juhtartás, mely sokkal magasabb számokról tanúskodik. Az urbárium készültkor csak Komlóskán összesen 236 juhot jegyeztek fel, s több településen a jobbágyok összesítésben százon felüli egyedszámú nyájjal rendelkeztek. (MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.)

volt, egy egész telket kaptak, a 4 ökrösökből lettek a féltelkesek, a kettővel rendelkezők a negyedtelkesek, a fertályosok. 1680-ra azonban a lakosságszám visszaesett, a falu nagyrészt pusztán állt.

Szükszójfalu parasztjai voltak az egyedüliek, akiket annak ellenére nem köteleztek a tisztek máshol szolgálatra, hogy a településen nem volt majorsági szőlő. Heti szerjářással viszont a szántón tartoztak, mely három nyomásban állt a falu határában. Ezen felül évi 25 köből őszi és tavaszi búza beszolgáltatásával és a méhraj után járó tizeddel tartoztak.

KÖVETKEZTETÉSEK

A conscriptio vizsgálatának eredményei

Milyen információkkal szolgálnak tehát számunkra az urbáriumban ismertetett adatok? Annak részletessége illetőleg az, hogy minden településen ugyanazon szempontok szerint történt az inventálás, megfelelő alapot biztosít az uradalom tartozékainak beható vizsgálatára. A kutatás során kigyűjtött adatok betekintést engednek a Rákóczi-birtok gazdálkodásába. Mivel az összeírás két részre bontható – conscriptio és jobbágyjegyzék –, annak elemzését is a szerint kívánom bemutatni.

A conscriptio részben olvasható szolgáltatások és adók lejegyzése rámutat egy fontos dologra. Egy település „rossz állapota” nem jelentett felmentést a robotteher alól. Kivételt csak azok a települések képeztek, amelyek azt korábban pénzért megváltották. Ide tartozott Szánt, Marcinfalva, Rátka, illetve Vilmány is, még mielőtt zálogba került volna. Egy-egy helység taxára bocsátása azonban inkább eredt szükségből, mint haszonból.⁶⁷ Az említett települések fogyatkozása arra kényszerítette a Rákócziakat, hogy jobbágyaik terhen a robot pénzbeli megváltásával segítsenek. Ezen lépésük a család érdekét is képviselte, hiszen, ha nem is szüntette meg, csökkentette annak az esélyét, hogy jobbágyaik más területekre szökjenek egy könnyebb élet reményében. Ez valós veszélynek bizonyult, figyelembe véve a jobbágyjegyzék erre vonatkozó adatait, miszerint többen is „bujdosásban” voltak, vagy elköltöztek.

A robot pénzbeli megváltása a 17. században nem volt általánosságban jellemző, de nem is számított példa nélkülinek – főleg nem a hegyvidéki uradalmak tekintetében, ahol a majorsági szántógazdálkodás feltételei nem voltak meg teljes mértékben. Helyette a földesúri földek bérbeadása történt meg, mint 1651-ben a csetneki uradalom esetében.⁶⁸ Hasonló bérbeadásról Regécet érintve viszont nem értesülünk. Ez a summás adó viszont nem volt egyenértékű az általa kiváltott robot értékével, amint azt a csetneki uradalom későbbi összeírása is megjegegyez. Ennek alapján Makkai hasonló következtetésre jut: a robot pénzbeli megváltását leginkább a kor szüksége hívta életre.⁶⁹

Változás figyelhető meg más szolgáltatások tekintetében is. Több település esetében arról lehet olvasni, hogy a korábbi évektől eltérően kevesebb ajándékot tartoztak adni a jobbágyok, s több helyen még a Szent Márton-adót is elengedték még 1680 előtt. Sőt azt valójában már csak a baskói, a horváti és a fonyi lakosok fizették az urbárium készültekor. Mindezt úgy, hogy a felsorolt falvak nem mutattak éppen virágzó képet, sőt a feljegyzett telkekhez viszo-

67 Makkai László rámutat, hogy egy település taxára bocsátása nem járt együtt az összes robot megváltásával. Az ilyen módon kiváltságolt helységek lakosai csak a heti szerjářástól és a majorsági műveléstől mentesültek. (MAKKAI László: Robot – summa – taxa. *Történeti Szemle* 1964. 2. 334.)

68 MAKKAI 1964. 331.

69 Uo., 332.

nyítva Baskón volt a harmadik legmagasabb a puszta házhelyek száma, a lakosok 77,7%-a pedig féltelkesnek számított. Ugyanez Fonyban 54,94%, Horvát 81,48% volt.

E települések – ellentétben más uradalombeli helységekkel – mégsem jelentettek kivételt a census megszűnése alól. Miben különbözött tehát Baskó, Fony és Horvát, miért maradt itt meg a Szent Márton-adó? Egy adó megtartásának okára kézenfekvő magyarázat lenne, hogy annak eltörlésével járó bevételkiesést nem lehet más területen fedezni. Baskó, Horvát és Fony esetében azonban a kigyűjtött adatok nem ezt támasztják alá. Mindhárom falu kiemelkedő állatállománnyal rendelkezett – ha nem is a legtöbbel, de összességében nem maradnak el Komlóskától, vagy éppen Mogyoróskától, ahol viszont a Szent Márton-adó eltörlésre került. Sőt, az összeszámlolt juhok és méhrajok száma még többnek is mutatkozik, mint az utóbb említett két faluban.⁷⁰ Így az ezekből származó kilenced és tized jóval nagyobb összegre rúgott, mint máshol. Ebből a szempontból tehát nem ad magyarázatot az urbárium a Szent Márton-adó megtartására. Éppen ezért elképzelhető, hogy annak eltörlése egy lassú, de uradalomszintű folyamat volt, mely 1680-ban Baskót, Horvátot és Fonyt még nem érte el. Ezt alátámasztják más urbáriumok adatai.

1646-ban Baskón 7, Fonyban 8, Horvát 10 forint értékben szedték be a telekadót.⁷¹ Ugyanezekkel az adatokkal találkozhatunk 1680-ban is, annyi kivétellel, hogy mindhárom falunál hozzáteszik, 40 új hordó készítése esetén az adott összegből 3 vagy 4 forintot leszámítanak.⁷² Tehát beszolgáltatássá kezdett átforgulni. Az adó átforgulásáról tanúskodik az 1693. évi urbárium is, amely szerint Fonyban a Szent Márton-adót már nem telkenként szedték, hanem az egész falu együtt adta, és összesen 5 forint volt. Ez Horvátra is érvényes volt, viszont Baskó lakosait ekkor már nem terhelték ilyenfajta adóval.⁷³

A dézsma beszedése minden településen ugyanolyan rend szerint zajlott – Legyesbényét leszámítva.⁷⁴ A jobbágyok saját szőlőjük után kilencedet fizettek „ő Méltóságoknak”, tized járt a királynak, octava a helyi prédikátornak. Dézsmára a törkölyt,⁷⁵ és/vagy a szinbort vitték, melyek megfelelő minőségéről a törkölylátó tisztek gondoskodtak.⁷⁶

70 A juhok számának tekintetében Fony és Horvát az elsők közt volt. Az előbbinél 150-et, az utóbbinál 176-ot jegyeztek fel, de még így is elmaradnak a komlóskaiak 236 bárányt számláló állományától. Az igaerő Horváton volt a legtöbb – 47 –, de ez sem számít kiugró értéknek, ugyanis Alsóvadáson 46, Fonyban összesen 26 ökörrrel rendelkeztek. Egyedül egy terület volt, amely Fonyt és Baskót magasan kiemelte a többi település közül: a méhrajok összesített értéke. Míg a legtöbb helyen egyáltalán nem írtak össze semmilyen méhrajt, Baskó esetében rögtön 31-et említene, amely 8 ember kezén oszlott meg. (MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.)

71 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 032.

72 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.

73 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 052.

74 Bár Rátka és Kér is desertaként van írva az urbáriumban, néhány ember lakta ezeket a falvakat (Kéren 10 főt jegyeztek le, ami nyilvánvalóan több volt, hiszen a nőket nem tüntették fel, de még ennek fényében sem lakhatott ott 20-25 embernél több).

75 A törkölyből, mely a szőlőtaposás után visszamaradt részeket jelölte, nem járt dézsma, így valószínűbb, hogy a törköly elnevezésen inkább a csemegét, a törkölyös mustot kell érteni (<http://mek.niif.hu/02100/02115/html/1-873.html>, letöltve: 2016. március 15.).

76 Horvát esetében olvasható a törkölylátó tisztek feladatának pontos leírása. Munkájukra azért volt szükség, mert a jobbágyok egyes esetekben megpróbáltak csalni a dézsmálásnál, mint ahogy Szántón is aszott hordóban küldték a bort a dézsmaházba. (MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.) A kadszúró vagy törkölylátó elsődleges feladata az volt, hogy ellenőrizze, hogy a hordó aljára nem raktak-e egész szőlőfürtöt, így növelve látszólag a beszállított bor mennyiségét. A dézsmaháznál aztán „megszűrték” a „kádat”, vagyis bottal vagy egyéb eszközökkel ellenőrizték, hogy nem található-e az alján töretlen szőlő (<http://mek.niif.hu/02100/02115/html/5-772.html> letöltve: 2016. március 15.).

Sertés-, másként pázsittizedről vagy makkoltatásról minden falu esetében olvashatunk. Ez ellentmond annak, hogy a jobbágyösszeírásnál ritkán jelölték meg a sertések számát, egész uradalom szinten mindössze 10-et írtak össze.⁷⁷ Ugyanakkor a pázsittized jelenléte sokkal nagyobb állományra utal. A tizedfizetés gyakorlatában a sertéstized volt az egyetlen, amelyet lehetősége volt a jobbágnak pénzben megváltani. Ennek összege is minden település esetében megegyezett: 2 dénárt ért a malac, 4-et a süldő, 8-at az „öreg”.⁷⁸

Azokat a földeket, amelyek a földesúrhoz tartoztak, de a parasztok saját felhasználású szántóföldjei voltak, szintén kötelességek terhelték. Az őszi és tavaszi vetés 1/9 részét kellett beszolgáltatni, a tized a király bevételeit képezte.

A dézsma tekintetében még a méhraj és a bárányok után szedett nona jelentett jövedelmet a Rákócziaknak, amiből szintén tized járt a királynak.

Az uradalom fő bevételi forrását az allodiális szőlőgazdálkodás biztosította. Bár szinte minden településen feküdt a földesúr saját tulajdonát képező szántóföld, jelentősége elmaradt a promontóriumokon – szőlőhegyeken – fekvő majorságoktól. Az őszi és tavaszi vetés elsősorban a vár eltartására szolgált, s csak másodsorban képezte az eladásra szánt terméket, akkor, ha maradt felesleg, a várnép ellátásán felül szükséges mennyiség. Viszont a földesúr megtermelt borának kétféle felhasználásából is haszna származott az uradalomnak. A Kassára vezető kereskedelmi út közelsége megadta a lehetőséget az árucserébe való bekapcsolódásra, illetve a kocsmákban az év nagy részében „ő Méltóságok” borát kellett kimérni. Ezek a helyeken nemcsak az allodiális, hanem a dézsma és a foglaltborok⁷⁹ is eladásra kerültek.

A majorsági szőlőföldek művelését elsősorban jobbágyok végezték. Azoknak a településeknek a lakosait, amelyek határában nem volt ilyen allodiális föld, más területekre küldték szőlőt művelni. Megfigyelhető az a jelenség is, hogy a szőlő művelésére egyes esetekben bérmunkásokat fogadtak fel. Ilyennel találkozunk Tállyán⁸⁰ és Szántón is. Ezen kívül béreseket alkalmaztak még néha a szántókon is.⁸¹ A szőlőt érintő bérmunka azonban inkább erdőt gazdasági megfontolásból, amit szintén a szükség követelt meg.

Köztudott, hogy a 17. századra megváltozott a majorságok kezelése, irányítása. Sokkal szakszerűbb és kiépítettebb lett, sőt a munkaerő alkalmazásának módja is változott, tehát a földesúri magángazdálkodás még a tehetősebb nemesek esetében is megerősödött. Igaz ez főként a szőlőgazdálkodásra, amely sokkalta nagyobb odafigyelést és szakértelmet kívánt meg művelőitől, mint a mezőgazdaság keretein belül általánosan termelt növények: a különböző búzafajták és egyéb termények, mint például a hüvelyesek. Másrészről a 17. század az az időszak, amikor a hegyaljai bor igazán elterjedt és keresetté válik – főleg az aszú miatt –, így nem véletlen, hogy a termelés során a legnagyobb haszonra törekedtek, amelyet csakis úgy lehetett elérni, ha változtattak az addigi „hagyományos” művelési módokon.

A változtatásokra azért is nagy szükség volt, mert a korszak háborúi nem kímélték a térséget. Az 1680. évi urbárium erre pontosan rámutat; népességfogyás, elnéptelenedés érintette

77 Fonyban 1. Mogyorósán 7, Alsóvadász 2 sertést említene. (MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.)

78 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.

79 Foglalt bornak nevezték azt a bort, melyet előzetesen az uradalom birtokosa pénz vagy termény fejében lefoglalt a saját maga számára. (TAKÁTS 1961. 111.)

80 „Ezen négy darab szőlőket varossal colalták, de már nem bírnak véle pénzért műveltetik jár edg munkából fl. 30.” (MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.) A bérmunkások alkalmazása arra utal, hogy az uradalmon belül jelen van a készpénzes gazdasági erő.

81 A leírás szerint a mogyoróskaiak béresekkal együtt művelték a majorsági szántót. („á Regeczkei földön valo majorságotis melly régenten övek volt, béresekkal szantattak, vetettek, edgy nehany eszten-dő alat aratni, takarni jarnak Regecz alais.”) (MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.)

a területet. Sokszor maguk a jobbágyok fordultak földesurukhoz adóelengedés reményében, „nyomorúságos” helyzetükre hivatkozva.⁸² Mivel a rájuk szabott munkát a felsoroltak miatt nehezen voltak képesek elvégezni, sok esetben el is hanyagolták. Az egyes települések majorságához tartozó szőlőket érintő leírásokban ez nagyon jól tükröződik. Hiába jegyezték fel 6 vagy akár több 10 szőlőt is egy-egy promontóriumon, sok esetben találkozunk a Fonyban uralkodó viszonyokkal, ahol több allodiális szőlő esetében is megjegyzik, hogy a jobbágyi művelés nem jó, mivel nem megfelelően, vagy pedig egyáltalán nem végzik el az adott munkát.⁸³ Ebből kifolyólag több ültetvényt parlagként tartottak nyilván már 1680-ban is, és az is nyilvánvaló, hogy a problémák nem az urbárium készültekor vették kezdetüket.

A Hegyalja szőlőgazdálkodásában bekövetkezett változásra már több szerző is rámutatott, kifejtve, hogy az igen összetett folyamat volt.⁸⁴ E fordulat elsősorban a foglalkoztatás kérdésében érhető tetten. Korábban megszokott volt, hogy az uradalmi földeket – legyen az szántó vagy szőlő – a jobbágyokkal műveltették meg, akiket a helyi tisztartók hajtottak az úr dolgára. A 17. század végi források azonban már béresek és napszámások jelenlétére utalnak, akik gyakran előre meghatározott munka után kapták fizetségüket.

A majorsági szőlők pénzért való gondozását pedig eleinte nem a szakszerűség és az ebből adódó minél nagyobb jövedelmezőség vezérelte, hanem a munkaerőhiány. Annak kiküszöbölésére, hogy ne végezzék el a szőlőmunkákat, a fizetségért való munka egyre több helyen került bevezetésre. Ez egyrészt ösztönözte a jobbágyot a munkára, másrészt így biztosított volt a munkaerő is. Tehát a jobbágyoknak is fizettek az elvégzett munkáért, mintegy átmenetként a robot és a szakmány között. Később azonban egyes jobbágyok már csak pénzért vállaltak munkát, így kialakult a szakmány rendszere, a vincellérek pedig hajlandók voltak fizetni, hisz így szakszerű művelést tudtak biztosítani az úr szőlőinek, lévén, hogy azok, akik szakmányosnak szegődtek, nagyon gyakran maguk is rendelkeztek szőlővel.

82 MNL OL E 554_I_Szalay gyűjtemény_1701. t.sz. fol. 93.

83 „Majorsági szőlők

1. Kelepce és nagy muharos, ezeknek minden Culturajat Fonyiak viszik véghez. Jó elég tö vagyton benne. Csak munkajat igazan adgyák még.

3. Birsalmas szőlő, melynek felet Mogyoroskaiak, a' felet pedig Regeczkeiek Colállják, ezis még lehető volna, de tavalys ket kapalon volt.

4. Fonad nevű. Ezt részben mívelik. Edgy részét Baskaiak, masik reszet Komlosiak, de igen rosszul. Harmadik részen Vimanyiak mívelték, de mióta zalogossan vadnak Bodoköhöz, az ő reszeket penzért mívelik, jar edgy munkajara flor. 5.

5. Csik szőlő, melyet Novaiak tartoznák esztendönkint mívelni, de már ket esztendön csak meg meczették, edgyszer sem kapálták el savanyodott parlagos, há még vehetnek rajtok. Rajok kellene beczültetni de el fogytak és szegenyettek, mas Cautioval kell praevenialni.

6. Bekür szőlő. Ez jesuiatnak conferaltatot, ok birják: korczmárosságra foglalták volt. in flor. 180.

7. Per defectum Nagy Peterről marat edgy falat szőlő, melyet ugyan eő Méltóságoknak conferaltak volt néki, hasznából Lengyen Thamas mívelte.

Item Lengyen Balasrolis maradót ket falka szőlő, a' kihez volna még vér – s – haza ha tanalna júni eő Méltóságátul Supplicalna.” (MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.)

84 BALASSA Iván: A szőlőművelés és borkelés változása a XVI–XVII. században Tokaj-Hegyalján. *Agrártörténeti Szemle* 1973. 1–2. 1–12.; BALASSA Iván: A tokaj-hegyaljai szőlőművelés munkaszervezetének néhány vonása a XVI–XX. században. *Agrártörténeti Szemle* 1988. 3–4. 271–305.; ULRICH Attila: Szőlőbirtoklás, szőlőbirtokosok és borkereskedelem a tokaji uradalomban a XVII. század második felében. *Agrártörténeti Szemle* 2000. 1–2. 149–172.; N. KISS István: A szőlőművelés terméshozamának alakulása a XVII–XIX. században. *Agrártörténeti Szemle* 1968. 1–2. 78–90.

Az urbárium eddigi vizsgálatából megállapítható, hogy az uradalomban nem a pénzbeli fizetség dominált,⁸⁵ hanem nagyrészt természetbeni jövedelmek adták a bevételi forrás alapját.

Érdekes eset az Alsóvadász, Felsőnovaj és Fony településén jelen lévő gazdagodó nemesekről szóló bejegyzés. Míg mások inkább szabadulni próbáltak a telkeiktől – jobban mondván az azokkal járó adóktól –, addig egyesek épp ellenkezőleg cselekedtek, ezt viszont az urbárium alapján nem nézték éppen jó szemmel. Felsőnovajon Szabó Péter a saját telkéhez – mely egyébként exempta teleknek minősült – más pusztá jobbágytelkeket foglalt el. Bányai ehhez kötve megjegyzi, hogy ezt nem szabad hagyni, s az erről szóló engedélyt Szabó Péternek be kell mutatnia.⁸⁶ Hasonló történt Alsóvadászon is, ahol Gönczi István foglalt el egy pusztá házhelyet a nemesi kúriája számára – viszont őt „nem kel oda engedni”.⁸⁷ Gönczi István esetében azonban az a legérdekesebb, hogy neve nem tűnik fel sem Alsóvadász lakosai közt, sem máshol. Ugyanez figyelhető meg Szabo Györgynél is, aki majorsági rétből és szántóból kapott egy-egy darabot, de neve Fonynál nincs bejegyezve.⁸⁸ Ennek oka talán az lehetett, hogy az extraneusokhoz tartozhattak, akik más uradalomból származtak, nemesek vagy újonnan nemeslevelet szerzők, armalisták, vagy a szabadmenetelű parasztok módosabbjai voltak. Ők a szőlőgazdálkodás miatt szerezhettek a regéci uradalomban birtokot, azonban telküket nem lakták, hanem inkább bérbe adhatták.⁸⁹

A conscriptio rész elemzésének végén érdemes szót ejteni az urbáriumban gyakorta említett tisztek és tisztviselők munkavégzéséről. Több helyen is olvasható, hogy a tisztek a heti szerre saját belátásuk szerint küldhették a jobbágyokat, ők szabhatták meg, mit és mikor műveljenek.⁹⁰ Bakács is arról ír, hogy az uradalom hivatalnoki kara gyakran élt a gazdasági jelentések maguk javára történő módosításával.⁹¹ Ahogy Bakács írja, „a felső-magyarországi regéci uradalmat már az egykorúak is a »tisztviselők aranybányájának« tekintettek”.⁹² Bár ő maga egy későbbi, 1769. évi levelet jegyez meg forrásául, kétségtelen, hogy nem akkoriban kezdődhettek a visszaélések, hanem már jóval előbb, Esterházy Miklós tulajdonlása idején. A nádor ugyanis nem lakott a várban, így tisztjei gyakorlatilag szabad kezet kaptak, s a Rákóczi-család sem tartózkodott mindig az uradalom területén. A tisztviselők hanyag munkájára szolgáltat bizonyítékot a már sokat idézett 1689-es urbárium bevezető szövege. A kért dokumentum elkészítése sokkal több időt vett igénybe, mint korábban, mivel készítőjének panaszából kiolvasható, hogy munkáját sürgették. Az igazán terjedelmes és adatokban bővelkedő

85 Ide tartozott a sertéstized, a ferton, a kocsmálásból befolyó jövedelem, a mészárszékek bérbeadása, a bírságok, mint a vér- és kékbírság, valamint a városok taxája.

86 „de még ához mas jobbágy helyeket foglaltak, ugyan Szabo Peter birja. Kikhez bizonyos szanto földdek – s – retékis leven nem hadhattak. azért a' jobbágy helyet nem kell engedni – s – mikkeppen birja – s – obsinvalta, preducallyá juscptionalissat rola.” (MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.)

87 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.

88 Az urbárium vizsgálata során kétszer találkoztam Szabo György nevével, Horvátón és Felsőnovajon, de mivel ez egy igen elterjedt névnek számít, nem látom bizonyítottnak, hogy valamelyik a kettő közül megegyezne a Fonynál olvasható Szabo Györggyel.

89 Vö. VARGA 1969. 373.

90 „Szantast, vetést, aratast Fonyi hataron, há mikor ot nem Vilmanyi földön töltek, mostan is, mivel a falu hatarat ők birjak, a' mi kevesen vadnak, a' mint es hova a' Tisztek depponállják, a' mint tölük lehet tartoznak szolgálni.”

„Szántást, vetést, aratast, kaszallast, takarast, kapallast – s – az szerint tartoznák praesztálni a' mint fellyeb meg iratot – s – egyéb munkavalis, a' mikor a' Tisztek kivannyak lehetőségek szerint. He-ti szer jarassalis tartoznak.” (MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.)

91 BAKÁCS 1934. 6.; JÁRMAY 1930. 23.

92 BAKÁCS 1934. 6.

írás elkészülte után pedig a következőképp védi magát: „*Senki azért a' bő irast a' commutator irant bal itilet alá ne vegye, egyeb irant nekys konyeb s hamarab lött volna olly formában valo urbariumat csinálni, mint nemely praecedens munkák.*”⁹³

A továbbiakban a jobbágyjegyzék vizsgálatának eredményeit kívánom bemutatni.

A jobbágyjegyzék elemzése

Az urbárium másik részét képező jobbágynévsor részletes feltárása nem csupán az uradalom gazdaságáról nyújt kiegészítő információkat, hanem a lakosság mindennapjaira is rávilágít, így a társadalomtörténeti kutatások szempontjából sem hagyható figyelmen kívül. Jelen tanulmány azonban gazdaságtörténeti forrásként veszi alapul.

A táblázatosan vezetett névjegyzék színes képét mutatja a különböző településeknek abból a szempontból, milyen sorsú emberek lakták. A koldustól a gazdagabb, adózástól mentes nemések és azok exempta telkei is megtalálhatók egy-egy helységeken belül.

A jobbágyi ingóságok összeírása, s ezen belül is a marhaállomány az igaerő felmérésére szolgált. Az urbárium vizsgálata ennek feltűnően alacsony számát mutatja. Az egész uradalom területén mindössze 183 ökröt, illetve 33 olyan jobbágyot jegyeztek be, akik robotmunkájukat igásállatokkal végezték el.⁹⁴

Érdemesebb közelebből is megvizsgálni ezt az adatot. Ennek alapján Fony, Horvát és Alsóvadász rendelkezett a legtöbb marhával, ezen belül is Horváton volt a legtöbb, 47 darab.⁹⁵ Az elemzés nem várt eredménye, hogy ezek – Alsóvadász kivételével – hegyvidéki, magasabban fekvő települések, így kevesebb a hozzájuk tartozó majorsági föld is. Baskó esetében is csak egy két nyomásra való szántót említenek, melybe 10-10 köből búzát vetettek. Csak összehasonlításképpen: Tállyán ez szintén két nyomásra 60-60 köből, Szántón pedig már 90 és 60 köblös szántóföldről írnak. Tállya esetében mégsem találkozunk marhával, s Szántón is csak kettőt írtak össze.⁹⁶

Úgy gondolom, hogy az ellentmondásnak három oka lehet. Az egyik, hogy a Zempléni-hegység déli lejtői mentén elhelyezkedő falvak és mezővárosok szőlőtermelésre rendezkedtek be, s a Rákócziak ennek megfelelően a jobbágyságot inkább az ottani szőlők művelésére kötelezték. Emellett a parasztoknak anyagilag is jobban megérhette a saját szőlőjüket művelni, mint gabonatermeléssel foglalkozni. Így a marhatartás az északabbra fekvő területekre szorult vissza, ahol a szőlőtermelés kisebb súllyal bírt. E települések lakosai művelték a síkvidéki majorsági szántókat, Baskó, Horvát és Komlóskán esetében is kiemelik, a jobbágyok Rátkán szántottak és vetettek.⁹⁷ Horvátnál Bányai István hozzá is tette, annak földjei „*elsavanyodtak*”, s a rátkait „*sem ártana még ganajoztálni*”.⁹⁸

A juhok megoszlásának vizsgálata is ezt támasztja alá. A legtöbb juhot ezeken a területeken jegyezték fel, Komlóskán rögtön 236 darabot, mely hét személy birtokában oszlott meg.⁹⁹

A másik ok a háború csapásirányával magyarázható. Ezeket a helységeket könnyebben elérték, ráadásul mind a kereskedelmi út mentén helyezkedtek el. Tállya és Szántó mezőváro-

93 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 061. - No. 012.

94 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.

95 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.

96 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.

97 Rátkához egy kétnyomásos művelés alatt álló olyan szántóföld tartozott, amelynek mindkét részébe 80-80 köből őszi és tavaszi búzát vetettek. (MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.)

98 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.

99 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.

si jellege és a magasabb lakosságszám is megfelelő utánpótlást biztosíthattak a hadseregeknek. A pusztításról az urbárium vizsgálata során számos helyről értesülünk. Ezt támasztja alá az adat, hogy 1646-ban nem Horvát, Fony és Alsóvadász rendelkezett a legtöbb igásállattal, hanem éppenséggel Tállya, ahol az összesen 134 ökör tartását a szőlőművelésből befolyó összegből finanszírozhatták. Tállyát pedig Komlóska követte 73 marhával.¹⁰⁰

1. TÁBLÁZAT

Igásállatok száma 1646-ban

Település	Marhák száma	Lovak száma
Tállya	134	20
Rátka	–	–
Szántó	41	5
Marcinfalva	12	–
Kér	–	–
Alsóvadász	16	29
Felsőnovaj	8	–
Fony	17	4
Regéc	12	–
Mogyoróska	6	–
Baskó	41	–
Horvát	29	–
Komlóska	73	–
Összesen	439	60

2. TÁBLÁZAT

Igásállatok száma 1680-ban

Település	Marhák száma	Lovak száma
Tállya	–	–
Rátka	–	–
Szántó	2	–
Marcinfalva	1	–
Kér	–	–
Alsóvadász	46	–
Felsőnovaj	6	–
Fony	29	2
Regéc	10	–
Mogyoróska	8	4
Baskó	17	5
Horvát	47	1
Komlóska	17	–
Összesen	183	60

Látható, hogy a mezővárosban összeírt mennyiség önmagában is majdnem annyit tesz ki, mint az 1680-ban egész uradalomszinten feljegyzett érték. Összehasonlításképpen, 1646-ban 439 marhát, illetve 60 lovat írtak össze – ami igazi értékmérőnek számított –, míg 1680-ban

183 marhát és 12 lovat. Czinger Brigitta kutatásában rámutatott, hogy az 1646-os adatok a jobbágyok szegénységére utalnak, mivel az egy családra jutó igásállatok száma más bortermező vidékeken magasabbnak bizonyult.¹⁰¹ Az igavonó állatok ilyen nagymértékű csökkenése egyértelműen rámutat a jobbágyok életkörülményeinek a további romlására.

A harmadik ok pedig éppen az elszegényedésből következhet. A marhával szolgáló jobbágyoktól mindig is többet követeltek, s helyzetük és a korábban idézett esetek – adó elengedése, földadó befizetésének elmulasztása – arra engednek következtetni, hogy éppen azért nem tartottak a regéciek már a 17. század végén igásállatot, hogy földesúri kötelességeik alól ily módon is mentesüljenek – vagy legalábbis kevesebbet kelljen robotra jámiuk.

Az I. Rákóczi György által készített említett urbárium még nem tüntette fel a jobbágytelkek nagyságát, így nem lehet bizonyosan állítani, hogy a teleknagyság megoszlása is egyenes arányban csökkent az igásállatok számával, de bizonyos adatok ezt a meglévő tendenciát sejtetik.

Elemzésem során kiszámoltam, hogy az egyes településeken összeszámolt telektípusok – egész, fél, negyed, vagy zsellértelek¹⁰² – milyen arányban oszlottak meg, s ezen belül a lakott és a deserta helyek száma hány százalékot tett ki, majd a kapott eredményt összesítve elkészítettem az uradalom telki megoszlásának százalékos kimutatását.

Ennek alapján megállapítható, hogy az összeírt háztartásokat figyelembe véve Szántón a jobbágyosság 79,77%-a egész telekkel rendelkezett, sőt 11,91% százalék azoknak a házhelyeknek a száma, melyek egy egész teleknél többet tettek ki.¹⁰³ Tállyával összehasonlítva nagy eltéréseket tapasztalunk. Az egésztelkek száma itt 34,12% volt, s még a féltelkesek sem érték el a 40%-ot – ugyanez Szántón 1,66% volt.¹⁰⁴

Az egyes települések házhelyeinek számához viszonyítva Horvát rendelkezett a legtöbb fél jobbágytelekkel (81,48%). A fertályosok esetében Komlóskát kell kiemelni, ahol csupán negyedtelkesekkel és zsellértelkesekkel találkozunk. Itt az összeírt 49 telekhely 69,38%-a fertálynak számított. A zsellértelkek tekintetében viszont nem tapasztalható akkora eltérés, mint a többi telektípusnál. Ezek aránya átlagosan 15-25% körül mozgott. Szántó kiemelt helyzete a zsellérhelyek vonatkozásában is megmutatkozik: csupán a családok 6,09%-a számított zsellérhelyesnek.

101 CZINGER 2011. 185.

102 Az urbáriumban nincs egyértelműen jelölve, hogy mit is értettek zsellérhelyen. Regéc és Mogyoróská esetében lejegyezték, hogy azok a háztartások számítottak zsellérteleknek, amelyek sessio-ja nem került feltüntetésre. A többi településnél ilyenrel nem találkozunk, de az előbbieket feltételeznék érvényességüket a többi ilyen telekre is. Az értelmezést azonban bonyolítja, hogy olyan emberekről lehet olvasni, akik fél telekhellyel rendelkeztek, mégis zsellérségen éltek, holott az általánosan elterjedt álláspont szerint az 1/8 teleknél kisebbtel rendelkező jobbágyok számítottak zsellérnek. Azonban ez a megállapítás inkább az úrbérrendezés utáni időszakra vonatkozik. Tehát a zsellérség fogalmán több mindent érthettek a korban. Így az alsóbb réteghez tartozott az, aki nem marhával szolgált, vagy nem rendelkezett telki földdel. Úgy vélem, a regéci uradalom esetében azok a háztartások is, melyek mivoltát nem jelölték egyértelműen, zsellérteleknek minősültek. Viszont akik ilyen telken laktak, nem feltétlenül minősültek zsellérnek, hiszen az ehhez a réteghez tartozókat külön kiemelték az urbáriumban. Ezt támasztja alá az, hogy míg a tállyai zsellértelkek száma 69 volt, ugyanakkor csak 2 lelket jegyeztek be zsellérként. Ennek alapján azokat a telkeket is zsellérhelynek számítottam, amelyeknél az nem volt egyértelműen feltüntetve.

103 Szántót Marcinfalva követi az összesítésben, ahol szintén a lakosság 85%-a egészhelyesnek minősült. A két település ekkor már egynek minősült, így nem jelöltem külön. Ennél is jobb mutatóval rendelkezett Felsőnovaj, ahol az összes háztartás egész telken élt, bár hozzá kell tenni, hogy Felsőnovaj népessége rendkívül alacsonynak számított. (MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.)

104 Az egész és féltelkesek magas aránya a jobb földekre és a szőlőültetvényekre vezethető vissza.

A deserta és exempta telkek településenkénti megosztását az összes feljegyzett telekszámmal együtt vizsgáltam meg.¹⁰⁵ Az exempta telkek tekintetében nem történt változás, a legtöbbet Tállyán és Szántón jegyezték be, természetesen a szőlőtermelésből kifolyólag. A deserta helyek alakulása hasonlóan mondható a zsellértelkekéhez. Arányaiban a legtöbb pusztatelek Felsőnovajon volt (64,7%), de a legmagasabb desertaszámmal Tállya rendelkezett (88 darab).¹⁰⁶ Az összes háztartás viszonylatában azonban ez a szám csak 30%-ot tesz ki, ami pedig a második legalacsonyabb arány uradalomszinten.

A desertaszám további vizsgálatának esetében szerencsés helyzetben vagyunk, mivel már az 1646-os urbáriumban is kiemelt szerepet kapott a vizsgálata. Éppen ezért a dokumentum lehetőséget biztosít 34 év változásainak összevetésére. Első olvasatra nem tapasztalható nagy változás, 1646-ban 288,¹⁰⁷ 1680-ban 350 üres helyet jegyeznek.¹⁰⁸ A két adatot közelebről megvizsgálva viszont szembevetendő a változás, elsősorban a falvak tekintetében.

Az elhagyott telkek száma Tállyán növekedést mutat, míg Fony esetében ennek fordítottja tapasztalható. A növekedés magyarázható a háborúval, a jobbágyok elszökésével, ami az oszmán hódoltság közelsége miatt kézenfekvő „megoldás” lehetett. A „fugitívi” vagy egy mezővárosban telepedett le, vagy elszegődött katonának, esetleg új birtokos földjére telepedett, aki jobb életfeltételeket és néhány év adómentességet ajánlott. Ha pedig évek múltán sem sikerült régi földesurának visszakényszerítenie, uratlan emberré vált.¹⁰⁹ Ez sokaknak vonzó lehetett, ezért is találkozzunk mind több szökevény jobbággyal a későbbi urbáriumokban.¹¹⁰ A desertaszám csökkenésére azonban nem ilyen egyszerű választ adni. Kézenfekvő megoldás az új lakosok, jövevények érkezése lehetne, de az urbáriumban Fonyhoz nem jegyezték be új lakosokat. Czinger Brigitta kutatása ezt a kérdést új szemszögből világítja meg. Munkája során összeszámolta azokat a telkeket, amelyekhez „vér vagyon”, tehát kiskorú örökös.¹¹¹

Az ilyen telkek desertaának számítottak, míg a gyermek el nem érte a felnőttkort és át nem vette a telek kezelését, ezt követően azonban megszűnt deserta jellege. 1646-ban Fonyban 35 pusztát számoltak, ebből 14-hez tartozott örökös.¹¹² Ha feltételezzük, hogy felnőve ezek a gyermekek átvették szüleik birtokát, akkor ennek megfelelően 21 deserta teleknek kellett maradnia a későbbiekben. 1680-ban pedig ugyanebből a telektípusból 27-et számoltak össze.¹¹³ Még nyilvánvalóbban

105 A lakosság telkek szerinti vizsgálatánál a deserta és az exempta telkeket nem számítottam bele, azokat külön kategóriaként kezeltem.

106 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.

107 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 032.

108 Varga János az országban tapasztalható pusztásodás méreteinek alátámasztására példaként hozza a regéci uradalom desertaszámát, melyet ő 296-ban határoz meg (VARGA 1969. 275.). Ez az adat megegyezik azzal, amelyet az urbárium végén megjelölnek. A névjegyzékben azonban 338 pusztán álló telket lehet összeszámolni. Véleményem szerint a két adat közti eltérés oka, hogy Bányai az összesítés végeztakor rosszul számolta össze a deserta telkek mennyiségét. Ezt alátámasztja, hogy a két oppidum esetében találkozunk a legnagyobb eltéréssel, ami talán a jobbágylista hosszára vezethető vissza: az összesítésében Tállya mellé 61, Szántónál 59 deserta jegyezték be, holott a pontos adat 87 és 73. A többi település tekintetében a számadatok megegyeznek. (MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.)

109 Vö. VARGA 1969. 214.

110 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 054.

111 Kutatása során arra az eredményre jutott, hogy 1646-ban az uradalom területén összeírt puszták majd 50%-hoz tartozott kiskorú örökös (CZINGER 2011. 194.).

112 CZINGER 2011. 193–194.

113 Az időbeli távolság miatt a két szám értelemszerűen nem egyezhet meg, hiszen közben más telkek is pusztává válhattak, de még ennek fényében sem elhanyagolható a két számadat közelsége.

alátámasztja ezen elképzelést Alsóvadász esete, ahol 52 pusztához 30 örökös tartozott, 1680-ban pedig 20 deserta volt a településhez jegyezve.

3. TÁBLÁZAT

A pusztá telkek megoszlása 1646-ban

Település	Deserta	Százalékos arány
Tállya	24	7,57%
Szántó	24	12,37%
Marcinfalva	5	12,19%
Alsóvadász	52	43,69%
Felsőnovaj	4	12,9%
Fony	35	28,22%
Regéc	17	30,35%
Mogyoróska	21	37,5%
Baskó	27	33,3%
Horvát	32	28,31%
Komlóska	9	15,51%
Összesen	288	30,47% ¹¹⁴

4. TÁBLÁZAT

A pusztá telkek megoszlása 1680-ban

Település	Deserta	Százalékos arány ¹¹⁵
Tállya	88	30,03%
Szántó	76	44,7%
Marcinfalva	14	40%
Kér	4	33,3%
Alsóvadász	20	29,85%
Felsőnovaj	11	64,7%
Fony	27	30,33%
Regéc	12	30,76%
Mogyoróska	14	40%
Baskó	27	50%
Horvát	36	44,44%
Komlóska	21	42,85%
Összesen	350	37,03%

A pusztásodás mértéke tehát a korszak viszonyainak tekintetében vitathatatlan, de nem volt sokkal rosszabb a helyzet, mint 1646-ban.¹¹⁶

114 A százalékos adat mindkét esetben az összes telekszámhoz (945) viszonyított értéket mutatja.

115 Az adott település összes telkéhez viszonyítva.

116 Ehhez még adaléklul szolgál az a tény, hogy sok jobbágy magát telketlennek, vagy fertályosnak jegyeztette be, közben pedig eredeti telkét használta. Így egyben adódik a kérdés, hogy mennyiben lehet teljes mértékben alapul venni az urbáriumokban feltüntetett desertákat a falvak pusztásodásának vagy elnéptelenedésének a vizsgálata kapcsán. A kérdés persze már az urbáriumok forrásértéke körüli vitákhoz vezetne el, azonban ezek ismertetése nem tárgya e tanulmánynak.

Az életminőség romlását így leginkább nem is a desertszámmal lehetne kimutatni, hanem az igásállatszám-csökkenés és a conscriptio rész háborús pusztításokra utaló jegyzetei mellett még a fiúgyermek számának vizsgálatával. Ebben az esetben is az 1646. évi összeírást használtam fel összehasonlításképpen.

1646-ban 248,¹¹⁷ 1680-ban 234 gyermeket írtak össze,¹¹⁸ ami nem mutat számottevő változást, nem lehet drasztikus csökkenésként értékelni, így stagnálnak minősítettem. A változások itt is – csak úgy, mint a pusztá telkek esetében – a falvak szerinti bontásban tapasztalhatók.

1646-ban Tállyán (57), Alsóvadászon (27), és Komlósán (25)¹¹⁹ élt a legtöbb fiúgyermek. Ezzel szemben 1680-ban már teljesen más képet kapunk. Ekkor Alsóvadászon írták össze a legtöbb fiúgyermeket, 63-at, ami a legnagyobb érték az uradalomban. Ezt követte Szántó 37, és Horvát 23 gyermekkel. Tállya ilyen szempontból a lista végére került. Az összeszmolt, mindössze 15 gyermek drasztikus visszaesést tükröz. Az ok a háborúba elhurcolt vagy elbujdosó férfiak magas számában keresendő. Ehhez pedig hozzájárulhatott az is, hogy mivel

117 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 032.

118 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.

Összehasonlításképpen kiemelném, hogy 1672-ben a murányi uradalomban 991, a szepesváriban pedig 741 fiúgyermeket számoltak össze. (ZIMÁNYI Vera – J. ÚJVÁRY Zsuzsanna: „Mindenik jobbágyunknak mennyi gyermeke vagyon és azok hány esztendősek”. Egy 17. századi uradalmi „népszámlálás” tanulságai. In *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. FODOR Pál – PÁLFFY Géza – TÓTH István György. Budapest 2002. 547.) Érdekes Alsóvadász esete, ami a regéci uradalom egyetlen olyan települése, ahol szinte minden tekintetben pozitívabb értékek tapasztalhatók, mint bárhol máshol ezen Rákóczi-birtokon belül. A falu az uradalom déli részén helyezkedett el, fekvését tekintve a legközelebb állt a síkvidékhez. A Cserehát dombvidéki falu ezzel együtt az uradalom egyedüli olyan helysége, mely a legtávolabb helyezkedett el a többi falutól. Azok ugyanis egymáshoz közel, a Zempléni-hegység völgyeiben jöttek létre, amit a keresztülszelő kereskedelmi út Felsőnovaj környékén összekapcsolt a lengyelországi útvonallal. Alsóvadász közvetlenül ezen út mentén helyezkedett el, mégis az urbárium adatai alapján ez a település szenvedte a legkevesebb kárt. Ez látszik az állatállományból, a deszertatelkek csökkenéséből, illetve a kimagasló gyermekszámból. Miértjére talán éppen a többi településtől való távolabbi fekvése szolgáltat magyarázatot. Azonban ezen távolabbi fekvése sem szabott gátat a török befolyásnak. Mivel az 1664-es vasvári béke lehetővé tette az Oszmán Birodalom számára, hogy hódításait megtartsa, határai közelebb kerültek a regéci uradalomhoz, ennek megfelelően a török befolyási területek is növekedtek. A Rákóczi-birtokoknál jól kirajzolódik az a vonal, mely elválasztja egymástól azokat a településeket, amelyek tekintetében a legélesebben mutatható ki a török, német és kuruc csapatok elsődleges vonulási iránya. Ezen felül azok a helységek is jól elhatárolódnak egymástól az urbárium alapján, melyek a kettős adóztatás alá estek. 1680-ban Kér, Felsőnovaj, Baskó és Alsóvadász esetében került feljegyzésre, hogy a töröknek is hódoltak. Így térképen bejelölhető a terület, amely oszmán befolyás alá tartozott. Ennek alapján ide tartozna Tállya, Szántó és Rátka is, azonban ezen településeknél mégsem említik, hogy török adó érintené a lakosságot. Ez természetesen nem zárja ki annak létét, de egy másik lehetőséget is felvet. Feltételezhetően az említett települések a Habsburg-haderő befolyása alá kerültek, megvédve őket a behódolástól. Tállya és Rátka esetében olvasható is, egykor németek táboroztak a településen: [„(...) a’ nemetek ot taborozvan (...)”]; „(...) a’ nemet Tabor ala jöven (...)” MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.]. Ez azonban nem azt jelenti, hogy az itt élőket kevésbé érte volna a pusztítás. Épp ellenkezőleg. A német hadsereg talán több kárt is okozott az urbárium adatai szerint. Ezzel szemben a török uralom alá eső területek valamivel pozitívabb képet mutatnak az állatállomány és a pusztá telkek számának kapcsán. A hódolt falvakban ugyanis összesen 62 deszertatele volt, míg ugyanez egyedül csak Tállyán 87-et tett ki.

119 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 032.

a katonák elsősorban a gazdagabb településeket pusztították, így sok gyermek a háború miatt vesztette életét. A tállyai özvegyeknek a többi helységéhez viszonyított kiugróan magas száma (14) is a fentebb írtakat erősíti.

ÖSSZEGZÉS

Jelen tanulmány a regéci uradalom 1680. évi urbáriumnak elemzése alapján kívánt kiegészítő információkkal szolgálni annak további, főként gazdasági szempontból történő elemzéséhez.

Az 1680. évi urbárium adataiból arra lehet következtetni, hogy a Rákóczi-család figyelembe vette a jobbágyság helyzetét. A 15 település közül 8 esetben említenek adóelengedést,¹²⁰ sőt Legyesbényénél kifejezetten előirányozták a betelepítést is. Persze téves lenne azt gondolni, hogy az adóztatásban történt változások, változtatások elsősorban a szegénység panaszai miatt történtek volna. A háttérben sokkal inkább az uradalom jövedelmezőbbé tételének szándéka található, amelyhez természetesen szükség volt a szolgáló jobbágyság helyzetének javítására, a jövevények esetében pedig kiváltságok biztosítására.

Ennek ellenére sem lehetett vonzó cél az uradalom, mivel 1680-ban csak 8 jövevényről lehet olvasni,¹²¹ 1697-ben is csak 4 idegent írtak össze Szántón.¹²² Ez a látszólag alacsony szám csalóka lehet. Varga János megállapítása alapján csak azokat nevezték jövevényeknek, akik nemrég érkeztek az adott településre, a többieket taxás mivoltuk különböztette meg az örökös jobbágyoktól.¹²³ A korábban érkezett jövevények különböző módon fizethették ki a taxát. Voltak, akik mesterségükkel szolgáltak, Regéc esetében saru vagy bor beszolgáltatásával, de a legtöbb esetben pénzjáradék szerepel. Mivel az újonnan betelepülők – akár szökött jobbágyok vagy elszegényedett nemesek – leginkább mezővárosokban telepedtek meg, nyilván a szőlőgazdálkodás pozitívumai miatt, így számuk Tállyán (117) volt a legmagasabb. Viszont azt sem lehet biztosan állítani, hogy a taxások mindegyike jövevény lett volna. Akadtak köztük olyanok is, akik már korábban ott lakóként felemelkedve szereztek nemeslevelet, vagy vették taxára magukat. Mivel azonban az urbárium nem tesz különbséget a két réteg közt, számuk pontos megállapítására nincs adatunk.

Czinger Brigitta rámutat, hogy már az 1646. évi adatok tekintetében is sokkal szegényebbnek bizonyult az uradalom népessége más hegyvidéki uradalmakéinál.¹²⁴ A helyzet ezt követően pedig csak romlott. Regéc a 17. század közepén a török ellen vívott háborúk miatt hadszínterré vált. Ennek hatásait tükrözik az 1680. évi urbárium adatai is.

120 Az adóelengedésben részesült falvak Tállya, Rátka, Szántó, Alsóvadász, Felsőnovaj, Vilmány, Baskó, Horvát voltak. (MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.)

121 A jövevények Fonyban, Horváton, Szántón vagy Tállyán éltek. Hozzá kell azonban tenni, hogy nem minden újonnan érkezett nevezhető jobbágy. A szántói Horvát Pállal kapcsolatban megjegyzi, gyalog szolgál, és „nemesnek tartja magát”. A névjegyzékben olvasható kuruc és olyan jövevény is, aki taxásnak minősült 5 pár saru beszolgáltatásával. (MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.)

122 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 054.

123 VARGA 1969. 363.

124 CZINGER 2011. 186.

5. TÁBLÁZAT

A telektípusok megoszlása 1646-ban

Település	Egy egész teleknél több	Egész telkek	Féltelkek	Negyedtelkek	Zsellértelek
Tállya	–	100	116	8	69
Rátka	–	2	–	–	2
Szántó	11	144	3	1	11
Marcinfalva	–	24	–	–	12
Kér	–	–	–	–	12
Alsóvadász	–	11	34	13	9
Felsőnovaj	–	17	–	–	–
Fony	1	8	50	–	30
Regéc	–	17	9	–	13
Mogyoróska	–	4	22	–	9
Baskó	–	1	42	3	8
Horvát	–	–	66	2	13
Komlóska	–	–	–	34	15
Összesen	12	328	342	61	202
945 telek	1,26%	34,7%	36,19%	6,45%	21,37%

6. TÁBLÁZAT

A lakott telektípusok megoszlása 1680-ban

Település	Egy egész teleknél több	Egész telkek	Féltelkek	Negyedtelkek	Zsellértelek
Tállya	–	76	70	6	53
Rátka	–	2	–	–	2
Szántó	2	82	1	–	9
Marcinfalva	–	18	–	–	3
Kér	–	–	–	–	8
Alsóvadász	–	11	22	6	8
Felsőnovaj	–	6	–	–	–
Fony	1	7	34	–	20
Regéc	–	11	5	–	11
Mogyoróska	–	2	12	–	7
Baskó	–	1	21	–	5
Horvát	–	–	35	1	9
Komlóska	–	–	–	19	9
Összesen	3	216	200	32	144
595 telek	0,5%	36,30%	33,61%	5,37%	24,20%

Az uradalomban összeírt teleknagyság vizsgálatának eredménye szerint a népesség 33,6%-a féltelkesként élt, a zsellérhelyesek 24,2%-ot tettek ki, de még ennél is magasabb a deserta telkek aránya, 37,03%. Az elszegényedést mutatja még, hogy Tállyán 36 olyan háztartást írtak össze, ahol több család is együtt élt.¹²⁵

125 A névjegyzékben néhány helyen szerepel a „másnál lakik” megjegyzés. A háborús viszonyok közt egyre többen nem tudták vállalni a telkes jobbágyként járó kötelességeket, így másnál szolgáló zsellérekévé váltak. Például Szekeres Györgyné is, aki „*masnal lakik zellérséget*”. (MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.)

7. TÁBLÁZAT

A jobbágyság ingóságainak településenkénti megoszlása

Település	Fiúgyermekek száma	Lovak száma	Marhák száma	Tehenek száma	Juhok száma	Sertések száma	Méhrajok száma
Tállya	15	–	–	–	30	–	–
Rátka	–	–	–	–	–	–	–
Szántó	37	–	2	29	–	–	–
Marcinfalva	4	–	1	2	–	–	–
Kér	3	–	–	3	–	–	–
Alsóvadász	63	–	46	28	40	2	17
Felsőnovaj	7	–	6	3	20	–	–
Fony	22	2	29	61	150	1	22
Regéc	12	–	10	33	70	–	5
Mogyoróska	12	4	8	14	163	7	9
Baskó	15	5	17	26	94	–	31
Horvát	23	1	47	39	176	–	–
Komlóska	21	–	17	29	236	–	–
Összesen	234	12	183	267	979	10	84

A kinyert adatok arra engednek következtetni, a regéci uradalom 17. század végi gazdasága válságos időt élt meg, jövedelmezősége csökkent. Részben hegyaljai uradalomként korábban a borkereskedelemről származott a legtöbb haszon és ez adta az uradalom gazdasági jelentőségét. A vizsgált időszakban azonban ez a recesszió jeleit mutatja. Az urbárium elemzése rávilágít, hogy noha még mindig számolni kellett a regéci birtokkal a szőlőtermelés, a szőlőföldek birtoklása kapcsán, ám borkereskedelme nem volt már olyan jelentős.

Mivel a háborúk során egyes települések jobbágysága megfogyatkozott, a szőlőművelést is kevesebb ember tudta vállalni, aminek következtében több majorsági szőlőültetvényt is elpusztultként, vagy rossz állapotúként jelöltek meg.¹²⁶ A megmaradt szőlőt béresekkal műveltették meg, vagy bérbe adták. Ennek megfelelően a művelésre fordított összeg is nagyobb lehetett, ami tovább növelte az uradalom kiadásait.

A lakosságszökkenés a szántóföldek művelését is nehezítette, egyes helyeken az parlaggá vált, néhol pedig béresek alkalmazására kényszerültek.¹²⁷ A paraszti igavonóállat-állomány alacsony száma is érzékelteti az uradalom gazdasági nehézségeit. Megfelelő igaerő nélkül a parasztság nehezen lehetett képes nemcsak a földbirtokos, de a saját telkéhez tartozó szántókat is kellőképpen megművelni.

Az uradalom területét végigdúló császári sereg 1685. november 5-én elfoglalta Regéc várát, és az Udvari Haditanács utasítására felgyújtotta.¹²⁸ A hadakozásokat az uradalom is megsínylette, amit jól jelez az 1697-ben készült urbárium 463 deserta telket számláló bejegyzése.¹²⁹

126 Tállyán a legyesbényei hegyen lévő szőlő volt 1680-ban már 3 éve parlagon, Legyesbényén pedig az összes majorsági szőlőültetvény elpusztult. Kéren 16 éve állt műveletlenül az egykori szőlőföld, Fonyban a Csik Szőlő, amelyet a felsőnovajiak feladata lett volna művelni, de „*edgyszer sem kapálták el savanyodott parlagos*”. (MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.)

127 Kér, Regéc, Baskó, Mogyoróska és Szántó esetében olvasható, hogy majorsági szántóföldjeiket és réteket béresekkal szántották és vetették. (MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 041/b.)

128 MELEGH 2003. 130.

129 MNL OL E 156 - a. - Fasc. 066. - No. 054.

A Rákóczi-birtoklás utolsó évtizede is háborúval telt, aminek lezárásával Regéc megszűnt Rákóczi-tulajdon lenni. Trautsohn Donát Lipót 1711-ben kezdődő birtoklása békésebb időszakot jelentett az uradalom gazdálkodása terén. Egyik legfőbb törekvésük az uradalom beépítése volt.¹³⁰

TÜNDE VERES

AN EXAMINATION OF THE 1680 URBARIUM OF THE REGÉC MANOR

ABSTRACT

The 17th century can be regarded as the period of the unification of urbarial surveys. Those conducting the surveys adhered to a prescribed system, as a result of which this period left detailed records to succeeding generations. These are valuable sources for the analysis of 17th century economy and farming.

The focus of the current analysis is the Regéc manor in historical Abaúj County, which was part of the Hungarian estates of the Rákóczi family between 1646 and 1711. Most of the surviving urbaria from this period were recorded in the late 17th century, with the exception of one dating from 1646, created on the occasion of György I Rákóczi officially becoming the owner of the Regéc manor. Despite the fact that several and quite detailed surveys exist from the period 1680–1711 that are indispensable for the study of the manor's economy, their full examination has not yet been undertaken. The 1680 urbarium discussed in this essay has also been largely overlooked, even though the records signed by István Bányai, the manor's steward, provide valuable data concerning this property. The record-takers gave detailed accounts by settlement of the produce yields, the state of allodial vineyards, and revenues and fines to be levied. In some cases even the personal complaints of serfs are forwarded, and the data featured in the serf census provide a sufficient basis for research on manorial society.

With the aid of the analysis of the 1680 urbarium the current essay attempts to give an insight into the contemporary economic state of the manor, its everyday working and management. During the analysis data concerning the conditions and difficulties of the manorial population were also collected, outlining the underlying problems of the economy and management of the Regéc manor.

PELLES MÁRTON

A FIUMEI KIKÖTŐ SZEREPE MAGYARORSZÁG AGRÁR-KÜLKERESKEDELMÉBEN (1896–1914)

A 18. századtól súlyponti kérdéssé vált a Habsburg Birodalomban a tengeri kereskedelem fejlesztésének ügye. III. Károly már 1724-ben szabad kikötői státuszt adományozott Fiumének, ami azt jelentette, hogy a kikötő területére vámmentesen lehetett árut behozni és onnan kivinni, azaz a helyi ipar sokkal nyereségesebben tudott működni a vámbelföldi iparral szemben, megtartva a vámok hiányából fakadó holteherveszteséget.¹ Mária Terézia – felismerve Magyarország igényét egy önálló kikötőre – az 1776. augusztus 9-i adománylevelével közvetlenül a magyar korona részévé (*corpus separatum*) tette Fiumét.² A későbbiekben a város többször gazdát cserélt, először a napóleoni háborúk idején az 1809-es bécsi békével, majd 1848. augusztus 31-én Jelačić nevében a horvátok szállták meg.³ Az 1867. évi osztrák–magyar és az 1868. évi magyar–horvát kiegyezéssel kezdődhetett meg a valós magyar uralom és építkezés a városban, amikor is Fiume és kerülete (összesen 19,57 km²) Horvátországtól „*ideiglenesen*” visszakerült a magyar államhoz, cserébe három elszlávosodott déli vármegyéért (Pozsega, Szerém, Verőcze).⁴ A város történetének fontos állomása volt, amikor 1873-ban két irányból is elérte a vasút, egyrészt Laibach felől Szentpéteren át a Déli Vasút, másrészt Károlyváros felől az 1883-tól MÁV kezelésében levő Budapest–Fiume-vonal.⁵

Közigazgatásilag Fiume, sajátos helyzete miatt, elkülönült Magyarország többi területétől.⁶ A kikötőváros ősi autonómiát élvezett: a helyi ügyeket a városi képviselők, a választott polgármester és a király által kinevezett fiumei kormányzó közösen, míg az államigazgatással való kapcsolattartást főleg a város országgyűlési követe intézte. A fiumei kormányzó ezen felül az egész Magyar–Horvát Tengeremellék kormányzója is volt, ebben a munkájában pedig a Fiumei Magyar Királyi Tengerészeti Hatóság segítette, amely felügyelt minden kereskedelmi tengerészeti ügyet Fiumében és az egész tengeremelléket lefedő rév hivatalaiban.⁷

A modern kikötő kiépítése már 1847-ben megkezdődött, ám a már említett közjogi akadályok miatt csak 1872-ben vette kezdetét a nagyobb mérvű fejlesztés. A város átvételekor csupán a Fiumara folyó torkolatnál és az 1865–1867-ben épült Adamich-mólónál volt hajó kikötő, összesen 6 hektáros vízfelszínnel. A fejlesztésekhez szükséges 13,12 millió forint (≈ 31 238 095 K)

1 CSÁSZÁR Ferenc: *A fiumei kikötő*. Pest 1842. 42–51.

2 KRÁL Vilmos – SZÁNTÓ Andor: *Fiume államjogi helyzete*. Budapest 1901.

3 KOBLER, Giovanni: *Memorie per la storia della liburnica città di Fiume*. Fiume 1896.

4 MAKKAI Béla: *Horvátország és Fiume a dualista korszak magyar nemzetpolitikai törekvéseiben*. In Közép-Európai Közlemények. No. 22. 3. szám. Szeged 2013. 15–27.

5 MAJDÁN János: *A közlekedés története Magyarországon (1700–2000)*. Pécs 2014.

6 RADICH Ákos: *Fiume közjogi helyzete*. Budapest 1883.

7 BÖSZE Sándor – CRNKOVIĆ, Goran: *A Magyar Királyi Tengerészeti Hatóság iratai 1870–1918. Inventar fonda Pomorska oblast za Ugarsko-hrvatsko primorje u Rijeci 1870–1918*. Kaposvár – Rijeka 2011.

összeget a magyar kormány saját költségvetéséből finanszírozta.⁸ A fontosabb építkezések 1906-ig, a kisebb javítások és fejlesztések egészen 1914-ig tartottak. Így összesen több mint 80 000 000 K értékben jött létre 6169 m rakpart, 2080 m hullámgát, 53,8 ha vízfelszín és 60 ha feltöltött terület.⁹ 1891-ben szűnt meg Fiume szabadkikötői státusza, és a város az oszt-rák–magyar vámhatárokon belülré került (ez az intézkedés azért fontos jelen tanulmányom szempontjából, mert ettől az évtől kezdve statisztikailag hézagmentesen vethetők össze a fi-umei kereskedelem adatai a magyarországiakkal, hisz a fiumei forgalom a „*Magyarbiroda-lom*” forgalmi adatainak zárt részhalma lett).

A kikötő és a hajózás állami fejlesztésének hatására a fiumei kikötő áruforgalma 1867–1913 között növekvő tendenciát mutatott, azon belül is szinte végig az export dominált – egyedül az 1869–1874-ig tartó években, valamint az 1907-es és 1909-es években volt import-többlete a kikötőnek. 1867-ben a behozatal 423 721 métermázsra, illetve 12 331 000 korona volt, 1913-ra ezek az értékek 9 229 592 métermázsra és 213 410 000 koronára nőttek, a kivi-tel pedig az 1867-es 604 734 métermázsra és 10 890 000 korona értékről 1913-ra 11 738 827 métermázsra és 264 594 000 koronára nőttek.¹⁰ Ez az összeforgalom tekintve mind mennyi-ségben, mind értékben is több mint hússzoros, évenkénti 8,3%-os növekedést jelentett.

Az összeforgalmon belül az agrárágazat termékeinek fiumei forgalmát tanulmányomban két megközelítés alapján és két időintervallumon fogom bemutatni. Egyfelől megvizsgálom a fiumei kikötőben megfordult agrártermékek tarifaosztályok szerinti forgalmát 1896–1914 kö-zött.¹¹ Másfelől bemutatom, hogy 1906–1914 között a magyar hajózási vállalatok milyen arányban szállították Fiume legfontosabb 10-10 agrártermékét import- és exportoldalon.¹²

MAGYARORSZÁG KÜLKERESKEDELME A 19–20. SZÁZAD FORDULÓJÁNAK IDEJÉN

Ausztria–Magyarország nem csak politikailag, de gazdaságilag is egységet alkotott a dualiz-mus éveiben. A két állam között mintegy évszázada fennálló belső vámhatárokat 1850-ben törölték el, akkor még eltekintve néhány olyan terület vámbelföldbe vonásától, mint például a két szabadkikötő, Trieszt és Fiume.¹³ A vámmegállapodás a világháborúig számos módosítá-son ment keresztül, ugyanakkor az egész időszak gazdasági keretrendszerét meghatározta.

8 1871. évi XIX. tc.

9 GONDA Béla: *A tengerészet és a fiumei kikötő*. Budapest 1906.

10 Magyar Statisztikai Évkönyv (a továbbiakban: MSÉ) 1913-as év. Budapest.

11 Elsőre érdekes lehet az a tény, hogy az 1914-es évet is bevonom a vizsgált időszakba, azonban, noha a világháború kitörése miatt ebben az évben csak július-augusztusig tartott a valós nemzetközi ten-geri kereskedelem, az agrártermékeket tekintve alig maradt el ezen fél év az előző teljes év eredmé-nyeitől.

12 Fiumében 1906-ban állt fel a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal Fiumei Osztálya, mely erre az évre készített először részletes közlést az egyes magyar hajózási vállalatok forgalmáról, mely adatokat kiegészítettem saját fiumei levéltári kutatási eredményeimmel. *Državni Arhiv u Rijeci (Fi-umei Állami Levéltár, a továbbiakban DAR) Kraljevski gubernij za Rijeku i Ugarsko-hrvatsko primorje – A Fiumei Királyi Kormányzóság iratai (1870–1918)* a továbbiakban JU-5. Általános ira-tok. 192–1902–II–1–371.

13 Az Ausztria–Magyarország között fennálló vámszövetség gyökerei visszanyúlnak Mária Terézia 1754. október 1-jén életbe léptetett kettős vámrendszeréhez, mely külső vámfal-lal védte a belső pia-cokat. Ez került az említett módon 1850-ben megújításra azzal a céllal, hogy politikailag és gazda-ságilag is minél jobban összefonódhasson a két államalkotó ország. KOMLOS, John: *Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac*. Budapest 1990.

Mivel Magyarország Ausztriához képest kevésbé volt iparosodott, ezért az államalakulaton belül tradicionálisan az agrártermékek előállítója és idővel feldolgozója lett.¹⁴ Ezen ágazaton belül is folyamatos volt a technológiai modernizáció, így a kivitelben is végbement egy átrendeződés a megtermelt javak felől a feldolgozott termékek felé.¹⁵ E folyamatnak megfelelően alakult ki az a budapesti malomipari központ, amely fennállása alatt fontos motorja volt a hazai gazdaságnak.¹⁶ Ugyanakkor a századforduló utáni évekre már más ágazatok is meg tudtak erősödni, így például a gépipar is, mely szintén húzóágazattá vált.¹⁷

Magyarország külkereskedelmében fontos szerepet játszottak a világ számos államával (például Olaszország, Franciaország, Anglia, Japán, Kína stb.) kötött kölcsönös kereskedelmi egyezmények, melyek biztosították a magyar agrártermékek közel vámmentes kivitelét ezen országokba.¹⁸ Így azzal együtt, hogy rohamosan tudott növekedni a magyar termékek világpiaci részesedése, külkereskedelmünk szerkezete nagyban hasonlított a vámunión belüli kereskedelmünkhöz, hiszen a nyerstermékek 64%-ot (köztük a gabona 29%-ot), az ipari termékek pedig 36%-ot (az élelmiszeripari termékek 15%-ot) tettek ki a 19. század végi forgalomból.¹⁹ Ugyanakkor az is elmondható exportunkról, hogy egyfelől az osztrák belkereskedelemből származó felesleg távozott tengeren (elsősorban Fiumén keresztül), így például a liszt; illetve olyan termékek, amelyek kiszorultak az osztrák piacról (például a cukor).²⁰ Másfelől az 1890-es évektől létrejövő német védővámok bevezetése is a tenger felé irányította kivitelünk egy részét.²¹ Tehát el kell különítenünk a főleg Ausztriával való belső (az 1904–1913-as években 74% körüli értékkel) és a világpiaccal való külső külkereskedelmünket.²² Ez utóbbi a statisztikai évkönyvek tanúsága szerint ötféle szállítási módot jelentett: postai, tengeri, közúti, vasúti és folyami szállítást. Az adatok nagyjából minden évben azonos arányokat mutattak: 1910-ben például az összes vámkülföldi külkereskedelmünk 70%-a vasúton, 13%-a folyamhajón, 8%-a postán, 8%-a tengeren és 1%-a közúton zajlott.²³ Ez azt jelenti, hogy a tengeri szállítás (Fiume és a horvát kikötők) nem volt összehasonlítható a vasúti külkereskedelmünk méretével, ugyanakkor, ha leszűkítjük a vizsgálódásunkat csak az agrártermékek forgalmára, meglepő eredményeket kapunk.

14 KOMLOS 1990. 136–150.

15 KATUS László: *A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után*. In KOVÁCS Endre (szerk.): *Magyarország története 1848–1890*. Budapest 1979. 1007.

16 KLEMENT Judit: *Hazai vállalkozók a hőskorban – A budapesti gőzmalomipar vállalkozói a 19. század második felében*. Budapest 2012.

17 KATUS László: *A gépipar fejlődése*. Magyar Tudomány. 1989. 10–11. 840.

18 Lásd bővebben a dualizmus éveit kötött kereskedelmi szerződéseket: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenyei?keyword=kereskedelmi+szerzodes>

19 KATUS 1979. 994.

20 SCOTT, Eddie: *The Terms and Patterns of Hungarian Foreign Trade 1882–1913*. The Journal of Economic History, 1977. 2. 329–359.

21 OROSZ István: *Magyarország mezőgazdasága a dualizmus első évtizedeiben*. In KOVÁCS Endre (szerk.): *Magyarország története 1848–1890*. Budapest 1979. 1062.

22 KÖVÉR György: *Iparosodás agrárországban*. Magyarország gazdaságtörténete 1848–1914. Budapest 1982.

23 MSÉ 1910. 187.

A FIUMEI KIKÖTŐ AGRÁRFORGALMA

Fiume agrárforgalmának vizsgálatánál tudnunk kell, hogy a kortárs szerzők a magyar liszt-kivitelen elért eredményekkel látták igazoltnak a magyar tengerhajózás megteremtésének és így a fiumei kikötő kiépítésének szükségességét.²⁴ Való igaz, hogy Fiume forgalmának az 1870-es évektől meghatározó áruja volt a magyar liszt, amely az 1873-ban átadott és 1884-re a MÁV kezelésébe került Budapest–Fiume-vasútvonalon folyamatosan érkezett a kikötőbe, ahonnan a helyi üzletemberek és a magyar állam által alapított Adria Tengerhajózási Rt. hajóin tudott távozni főleg Nyugat-Európába és Dél-Amerikába.²⁵ Azonban jelen fejezetben rávilágítok arra is, hogy emellett más termékcsoportok is voltak, amelyek meghatározó szerepet töltek be a kikötő forgalmában.

Import oldalon voltak olyan termékek, amelyek kifejezetten ipari feldolgozás céljából érkezett nyerstermékek voltak, például nyers juta, nyers dohány, hántolatlan rizs stb.; voltak olyanok, amelyek a hazai gyenge termés pótlására érkeztek (például bizonyos években a búza, tengeri stb.); voltak gyarmatárúk, melyek főleg fogyasztási vagy feldolgozás utáni fogyasztási céllal érkeztek (például kávé, citrusfélék); és voltak feldolgozott agrártermékek is, melyek kifejezetten fogyasztási céllal érkeztek. Ezzel összhangban export oldalon voltak termékek, melyek a hazai többlettermésekből származtak (főleg gabonafélék), illetve voltak feldolgozott áruk is, mint például a liszt és a különféle feldolgozott cukrok. Ezeken felül mindkét oldalon megjelentek az élőállatok és bizonyos állati termékek. A vámtarifa szerint az alábbi termékcsoportok forgalmát vizsgáltam: I. gyarmatárúk; II. fűszerek; III. déligyümölcs; IV. cukor; V. dohány; VI. gabona és liszt; VII. gyümölcs; VIII. vágómarha; IX. más állatok; X. állati termékek; XI. zsiradékok; XII. zsíros olajok; XIII. italok; XIV. eledelek; XXIII. kender, juta.²⁶

Arról, hogy e termékeknek mely államok és területek voltak a származási vagy rendeltetési pontjai, rengeteg információt találhatunk a Magyar Királyi Statisztikai Hivatal Fiumei Osztálya által 1906-tól kiadott dokumentumokban, ennek részletes vizsgálatát jelen tanulmányban a szerző terjedelmi okokból nem tekinti feladatának, ugyanakkor néhány esetben szükséges lesz utalni rájuk.²⁷ A tarifaosztályok szerint vett áruknak a továbbiakban csak a mennyiségét fogom elemezni, mivel ez jobban összehasonlíthatóvá teszi egymással az egyes évek eredményét, mintha a pénzben kifejezett értékükkel számolnék, amely olyan hatásoktól sem mentes, mint az infláció vagy a világpiaci kereslet és kínálat ingadozása. Ezért előbb bemutatom, hogy a már említett tarifaosztályok által kifejezett fiumei agrárkereskedelem mekkora részét tette ki a kikötő összes forgalmának, majd tételesen megvizsgálom, hogy az egyes tarifaosztályok fiumei forgalma mekkora részét adta a Magyar Királyság összes forgalmának azonos tarifaosztályban.

Az 1896–1913 közötti években az agrártermékek a fiumei kikötő importjának átlagosan 45,5%-át tették ki (5 966 559 q), amelynek minimuma 24,12%, maximuma 60,6% volt. A kikötő exportjában ehhez hasonlóan átlagosan 49,2%-ot képviseltek az agrártermékek (7 816 826 q), amelynek minimumaránya 39,77%, maximuma pedig 57,85% volt.²⁸ A minimum- és maximumértékek távolsága mutatja, hogy az agrártermékek be- és kivitele erősen változott a kü-

24 GONDA 1906. 89–90.

25 PELLÉS Márton: Az Adria Magyar Királyi Tengerhajózási Rt. szerepe Fiume hajó- és áruforgalmában (1874–1914). *Közgazdasági Szemle*, 202. (A továbbiakban 2016a.)

26 A felosztás alapja a vámtarifa 50 főcsoportja volt, mely 1878–1914 között homogén osztályozásnak tekinthető: 1878. évi XXI. tc.

27 *Fiume hajó- és áruforgalma* (a továbbiakban *Fiume forgalma*). Budapest 1906–1915.

28 Az MSE 1896–1913-as évek közötti kiadványainak a magyar és fiumei forgalomra vonatkozó adataiból számítva.

lőnböző években. Ezek mögött nyilván ott volt az, hogy milyen volt a termés az adott évben itthon és külföldön, és milyen más világpiacon hatások jelentkeztek.

A már ismertetett 16 tarifaosztály be- és kiviteli forgalmának arányában voltak Magyarország és Fiume szempontjából fontosabb és kevésbé fontosabb termékcsoportok. Magyarország behozatalához viszonyítva a tarifaosztályok fiumei átlagos importaránya a következőképp alakult.

A fiumei agrártermékek átlagos forgalma és aránya Magyarország azonos tarifaosztály szerint vett összforgalmában 1896–1914 között

	Átlag (import)	Átlag (fiumei import/ Mo import) %	Átlag (export)	Átlag (fiumei export/ Mo export) %
I. Gyarmatárúk	29 086 q	25,60%	4 272 q	55,37%
II. Fűszerek	8 039 q	36,21%	827 q	11,50%
III. Déligyümölcs	153 298 q	41,31%	4 052 q	38,64%
IV. Cukor	3 137 q	0,83%	1 468 575 q	75,88%
V. Dohány	41 157 q	58,79%	42 441 q	14,79%
VI. Gabona és liszt	1 329 326 q	39,07%	2 028 544 q	8,39%
VII. Gyümölcs	171 504 q	10,89%	112 792 q	2,76%
VIII. Vágómarha	9 087 db	18,37%	5 029 db	0,43%
IX. Más állatok	4 844 q	17,23%	1 044 q	0,62%
X. Állati termékek	15 134 q	8,38%	5 125 q	0,51%
XI. Zsiradékok	32 894 q	14,15%	41 680 q	11,72%
XII. Zsíros olajok	19 026 q	23,13%	5 475 q	7,96%
XIII. Italok	576 452 q	48,11%	113 990 q	8,40%
XIV. Eledelek	9 047 q	3,28%	11 979 q	4,97%
XXIII. Kender, juta	175 979 q	46,49%	13 456 q	6,45%

Forrás: Az MŰE 1896–1913-as évek közötti kiadványainak a magyar és fiumei forgalomra vonatkozó adataiból összeállítva és számolva

A táblázat első oszlopa megmutatja, hogy az adott tarifaosztálynak mennyi volt az átlagos mennyisége a fiumei kikötő forgalmában, a második oszlop pedig azt, hogy ez az érték hogyan viszonyult Magyarország azonos tarifaosztályának behozatalához; az export oldalon hasonló felosztást láthatunk. Az itt felsorolt termékcsoportok importjában nagyjából egy ± 10 –15%-os szórással fordulnak elő az adatok, tehát relatíve kiegyenlített volt a fiumei agrártermékek behozatala Magyarország összes importjához képest. Exportoldalon azonban sokkal nagyobb kilengések voltak. A nagyobb volumenű áruk esetében, amilyen például a cukor, az exportarány 55,95% és 91,34% között ingadozott, de a relatíve kisebb volumenű gyarmatáru- és déligyümölcs-exportunkban is akár 80%-os eltérések mutatkoztak az egyes évek között.

Ugyanezen termékcsoportokat megvizsgálhatjuk Fiume összes importjához és exportjához viszonyítva is. Ekkor importoldalon azt kapjuk, hogy a gabona és liszt átlagosan 21,99%-ot, az italok 12,08%-ot képviseltek a kikötő importjából (miközben a többi termékcsoport 0–3% között ingadozott); exportoldalon pedig a cukor (17,65%), a gabona és liszt (27,06%) voltak kiemelkedők.

A táblázat kapcsán érdemes lehet bizonyos termékcsoportok forgalmát részletesebben is megvilágítani. Importoldalon a gyarmatáru forgalma nem igényel különösebb magyarázatot, hiszen Fiume ab ovo kapu volt a világpiacon és annak gyarmatáruira. Ennek példája volt – Baross Gábor szorgalmazására – a jelentős déligyümölcs-beáramlás (40%) Fiumébe, amely a vasúti szállítást követően leginkább Budapest piacait szolgálta ki.²⁹ A dohány behozatala kapcsán tud-

nunk kell, hogy a hazai nagy dohánygyárak alapvetően többféle ízű és minőségű dohányokat dolgozott egybe szivarjai, pipadohányai, cigarettái részére, így Fiumén keresztül jelentős volt az amerikai virginia- és a török fűszerdohányok behozatala. Gabona és liszt kapcsán érdekes, hogy míg az 1870-es években a szakirodalom hangsúlyozta a magyar liszt kivitel fontosságát Fiumén keresztül, addig az 1896–1913 közötti esztendőkhöz Magyarországon inkább importőri szerepet játszott. Tanulmányában Gunst Péter rámutatott, hogy ennek oka egyrészt az volt, hogy egyes európai és tengerentúli országok védővámokkal saját malomiparukat kezdték védeni, másrészt az amerikai lisztminőség az 1890-es évekre elérte a magyart, ami az angliai szabadpiacról is kiszorította a magyar lisztet. Ugyanakkor ezzel párhuzamosan az osztrák területek egyre nagyobb volumenben vették fel az előállított malomipari termékeket, melyet mutat az is, hogy „1882–1886 között a magyar liszt kivitelnek 59,5%-a, 1907–1911 között azonban már 96,4%-a került elhelyezésre a Monarchia vámterületén belül”.³⁰ Így Fiume kikötőjében is 1896-tól importtermékké vált a külföldi gabona, melyet a hazai malomipar feldolgozott és vámhatárokon belül értékesített.

Italok esetében a magas importhányad (48%) oka a filoxéra, amely a hazai bortermelést és borexportot ellehetetlenítette. Ez nagyon jól látszik a fiumei kereskedő Giovanni Riboli munkásságában, aki a Fiumei Kereskedelmi és Iparkamara részére küldött jelentéseiben oldalon keresztül részletezte, hogy miként változott meg egyik évről a másikra Fiume borexportóri forgalma importőrivé.³¹ Kender és jutaárúk pedig (amely termékek a hajók kötélzetétől kezdve a zsákváson alapanyagáig sok mindenre voltak hasznosíthatók) szintén fontos termékei voltak Fiumének.

A felvázolt arányokkal szemben áll az exportoldali statisztika. Azt láthatjuk, hogy a cukor az, amely magyarországi exportjának átlagosan 75%-a, de egyes években 80–90%-a is Fiumén keresztül hagyta el az országot. A cukoriparban itthon 1888-ban hoztak egy új adóztatási törvényt, amely révén a gyártás erőre kapott, és rövid időn belül már nemcsak a hazai piacra, hanem vám- külföldre is termelt. Ugyanakkor a világpiac alakulása is ösztönözte a magyar cukortermelést, hisz például a spanyol–amerikai háború idején az Egyesült Államokba is eljutott a magyar cukor, az 1902. évi brüsszeli cukoregyezménytől kezdve pedig Anglia és gyarmatai (például India) váltak a magyar cukor célpontjaivá. A Fiumén át kivitt cukor döntő többsége Indiába került.³²

A nagy áttekintő adatok ismeretében érdemes lehet feltenni azt a kérdést, pontosan milyen kereskedők és vállalatok bonyolították le ezt a nagyarányú áruforgalmat. Saját fiumei levéltári kutatásaim alapján azonban el kell mondanom, hogy a Fiumei Kereskedelmi és Iparkamara havi jelentései csak aggregált szinten szólnak a kereskedelemről.³³ Ezzel szemben ugyan maradtak fenn úgynevezett kérdőívek egyes bor- és gabonakereskedőktől, azonban az üzletemberek éves bevallásaikban a konkrét számadatok rögzítését kerültkék, és inkább a piaci változásokról és konjunktúrákról értekeztek a Kamarához beadott írásos beszámolóikban.³⁴ Egyedül

30 GUNST Péter: *A magyar mezőgazdasági kivitel (1850–1914)*. Agrártörténeti Szemle. 1987. 3–4. 269.

31 PELLÉS Márton: *Borkereskedőből hajótulajdonos – Giovanni Riboli fiumei kereskedelmi vállalatának története 1895–1915 között*. In *VI. Interdiszciplináris Doktorandusz Konferenciakötet*. Pécs. 418. (A továbbiakban 2017b.)

32 GUNST 1987. 271.; *A Magyar Szent Korona Országainak 1882–1913. évi külkereskedelmi forgalma*. Budapest 1923. 40–41.

33 DAR. *Trgovačko-obrtnička komora i trgovačka deputacija u Rijeci – A Fiumei Kereskedelmi és Iparkamara iratai (1811–1923)* (a továbbiakban *PO-I.*). 202; 232; 233.
 DAR. *Pomorska oblast za Ugarsko-hrvatsko primorje u Rijeci – A Fiumei Magyar Királyi Tengerészeti Hatóság iratai (1870–1918)* a továbbiakban *TH.* 267–1904–III–107; 298–1905–III–730; 299–1905–III–2473; 336–1906–III–490; 397–1907–III–637; 439–1908–III–575.

DAR. *JU–5. Eln.* 41–1913–280; 43–1914–I–189; Ált. 164–1889–64; 181–1892–264; 326–1904–XXIII–281; 446–1909–XXIII–2.

34 DAR. *PO-I.* 198–201.

talán a fiumei iparvállalatok kapcsán jegyezték fel a gyártáshoz felhasznált nyersanyag, például a nyers dohány (európai, török, amerikai) és a kőszén mértékét, azonban származási kikötőt vagy szállítási módot ezeknél sem lett rögzítettek. Egyedül a fiumei hajózási társaságok esetében vannak részletesebb adataink. Azonban itt is az úgynevezett állami vállalatok forgalmát aggregáltan közölték a statisztikai kiadványok, és egyedül a piaci alapú vállalatok esetében maradtak fenn sokszor hajónaplószelvények formájában pontos fuvaradatok származási és rendeltetési helyre, árunemre és mértékre való tekintettel. A következőkben ezen adatok alapján vizsgálom meg a hazai hajózási vállalatok részesedését Fiume tengeri agráráru-forgalmában.³⁵

A MAGYAR HAJÓZÁSI TÁRSASÁGOK SZEREPE A KIKÖTŐ ÁRUFORGALMÁBAN

A vizsgált időszak tengeri kereskedelméről tudnunk kell, hogy ekkor már kizárólag acélból készült, gőzüzemű hajókkal szállítottak árut az egész világon. A finanszírozás alapján Magyarországon kétféle hajózás jött létre: az államilag támogatott és a piaci alapon szerveződő, szabad hajózás. Előbbi vállalatok (Adria Magyar Királyi Tengerhajózási Rt., Magyar–Horvát Tengeri Gőzhajózási Rt., Magyar Keleti Tengerhajózási Rt.) nagymértékű állami támogatás fejében rendszeres járatokat tartottak fenn Fiume és Nyugat-Európa, Észak- és Dél-Amerika, az Adriai-tenger, valamint Fiume és Ausztrália között.³⁶ Az állami vállalatoknak törvénybe foglalt céljuk volt az is, hogy járataikon mindig biztosítsanak helyet a magyar rendeltetésű import- és exportszállításoknak, így az agrártermékeknek is.³⁷ Ezzel szemben az agrártermékeket is szállító szabadhajózási vállalatok (Oriente Magyar Hajózási Rt., Copaitich és Társai Rt., Magyar–Horvát Szabadhajózási Rt., Indeficienter gőzös, Kostrena gőzös, Atlantica Tengerhajózási Rt.) a profit reményében szerveződtek.³⁸ Ugyanakkor a magyar állam hajóépítési

35 *Szabadhajózási iratok: DAR. TH. Ált.* 112–1894–XXI–2795; 151–1897–XXIII–5234; 216–1900–XXI–7; 242–1902–XXI–4; 284–1904–XXI–805; 284–1904–XXI–940; 284–1904–XXI–1310; 284–1904–XXI–1148; 316–1905–XXI–55; 316–1905–XXI–296; 316–1905–XXI–1040; 316–1905–XXI–2336; 364–1906–XXI–2; 365–1906–XXI–1440; 365–1916–XXI–2713; 365–1906–XXI–5512; 415–1907–XXI–321; 415–1907–XXI–437; 415–1907–XXI–800; 416–1899–XXI–4206; 459–1908–XX–205; 460–1908–XXI–2; 460–1908–XXI–360; 460–1908–XXI–2207; 496–1909–II–134; 496–1909–II–161; 496–1909–II–307; 496–1909–I–5599; 497–1909–III–596; 538–1910–II–117; 538–1911–II–3583; 581–1911–II–72; 582–1911–II–173; 623–1912–I–128; 623–1912–I–134; 629–1912–II–147; 630–1912–II–816; 630–1912–II–3906; 675–1913–I–1931; 676–1913–I–3365; 678–1913–II–132; 679–1913–II–132; 682–1913–II–911; 682–1913–II–1951; 682–1913–II–9104; 729–1914–I–707; 733–1914–II–50; 730–1914–I–927; 732–1914–I–4232; 733–1914–II–50; 734–1914–II–2449; 842–1917–I–1089; 844–1917–I–2702; 870–1918–I–203; 977–1916–I–3138.

36 Az állami vállalatok történetéről lásd bővebben: PELLÉS Márton: *A Magyar Keleti Tengerhajózási Részvénytársaság története és forgalma 1898–1913 között*. In *IV. Interdiszciplináris Doktorandusz Konferenciakötet*. Pécs 2015. 405–414. (A továbbiakban PELLÉS 2015.); PELLÉS 2016a; PELLÉS Márton: *A Magyar–Horvát Tengeri Gőzhajózási Rt. forgalma Fiumében 1893–1913 között*. In *Köztes-Európa : társadalomtudományi folyóirat*. 17. 5–16.

37 GONDA 1906. 93–95.

38 A szabadhajózási vállalatok történetéről lásd: PELLÉS Márton: *Az Oriente Magyar Tengerhajózási Rt. története (1893–1913)*. *Köztes-Európa : társadalomtudományi folyóirat*. 20. 217–224.; PELLÉS Márton: *A fiumei autonómia törekvések gazdasági vetülete a múlt századelőn – az Indeficienter Gőzös hajó- és áruforgalma 1901–1914 között*. *Köztes-Európa : társadalomtudományi folyóirat*. 21. 47–54.; PELLÉS Márton: *A Magyar–Horvát Szabadhajózási Rt. története és tengeri áruforgalma 1900–1914 között*. Közép-Európai Közlemények. 11/1. 154–162.

és fuvardíj-támogatásokkal sikeresen ösztönözte ezeket a vállalatokat is a magyar kereskedelmi érdekek képviseletére.³⁹

Az előző fejezetben bemutatott agrár-tarifaosztályok forgalmi adatainak ismeretében vizsgáljuk meg, hogy mely 10-10 agrártermék tengeri forgalmában mekkora részt vállaltak a hazai hajózási vállalatok. Egyes termékek esetében már 1896-tól vannak adataink, azonban egységes, homogén statisztikák a kikötő áruforgalmáról csak 1903-tól állnak rendelkezésre, míg a hajózási vállalatok forgalmát részletező idősorok a már említett fiumei statisztikai hivatal által 1906-tól jöttek létre.⁴⁰

Fiume tengeri áruforgalmának legfontosabb termékei – a tarifajelükkel együtt – az alábbiak voltak importoldalón: 53 bor, 13 nyers dohány, 92 nyers juta, 2 kávé, 25 hántolatlan rizs, 8 narancs és citrom, 19 tengeri, 88 nyers pamut, 48 pálma- és kókuszolaj, 33 olajos magvak. Exportoldalón: 26 liszt, 10 nyers cukor, 12 finomított cukor, 17 árpa, 19 tengeri, 21 bab, 11 homok- és kristálycukor, 15 búza, 24 hántolt rizs, 13 nyers dohány.

*A fiumei kikötő 10-10 legfontosabb import és export agrárterméke
1903–1914 között négyéves átlagokban métermázsában*

Év		1903–1906	1907–1910	1911–1914
Import	25 Hántolatlan rizs	805 326 q	1 105 628 q	1 238 618 q
	19 Tengeri	905 062 q	50 962 q	516 261 q
	53 Bor	449 668 q	369 666 q	334 169 q
	33 Olajos magvak	32 088 q	203 297 q	227 868 q
	8 Narancs, citrom	145 000 q	147 836 q	159 241 q
	92 Nyers juta	126 272 q	145 776 q	152 120 q
	88 Nyers pamut	67 679 q	111 758 q	98 944 q
	13 Nyers dohány	43 438 q	37 935 q	32 989 q
	2 Kávé	24 126 q	28 689 q	35 900 q
	48 Pálma- és kókuszdióolaj	18 125 q	36 546 q	17 008 q
	11 Homok- és kristálycukor	817 186 q	888 199 q	1 130 388 q
	26 Liszt	1 137 648 q	633 345 q	606 433 q
	10 Nyers cukor	362 797 q	435 605 q	1 227 456 q
Export	19 Tengeri	351 835 q	332 102 q	362 610 q
	21 Bab	169 718 q	385 677 q	240 690 q
	17 Árpa	448 733 q	197 101 q	114 541 q
	15 Búza	208 446 q	211 237 q	165 011 q
	12 Finomított cukor	203 515 q	139 298 q	141 557 q
	24 Hántolt rizs	87 016 q	120 342 q	165 449 q
	13 Nyers dohány	43 479 q	60 133 q	59 368 q

Forrás: A táblázatban szereplő adatok az *MSÉ* 1896–1913 és a *Fiume forgalma* 1906–1913 közötti kötetek Fiume forgalmáról szóló táblázataiból lett kiszámítva.

A táblázatból láthatjuk, hogy az importban és exportban is éles különbségek voltak a legfontosabb termékek volumenében. Tételezen vizsgálva 1903–1914 között évente átlagosan 1 049 857 q hántolatlan rizst, 490 761 q tengerit, 384 501 q bort, 154 418 q olajos magvat, 150 692 q narancsot és citromot, 141 389 q nyers jutát, 92 794 q nyers pamutot, 38 121 q nyers jutát, 29 572 q kávé és 23 893 q pálma- és kókuszolajat hoztak be Fiuméba. Ezzel egyidőben 945 257 q homok- és kristálycukrot, 792 476 q lisztet, 675 286 q nyers cukrot, 348 849 q tenge-

39 1893. évi XXII. törvénycikk; 1895. évi XXXII. törvénycikk; 1907. évi VI. törvénycikk.

40 *Fiume forgalma* 1906–1915.

rit, 265 361 q babot, 253 458 q árpát, 194 898 q búzát, 161 457 q finomított cukrot, 124 269 q hántolt rizst és 54 327 q nyers dohányt vittek ki évente. Nézzük meg, hogy a négyéves átlagok alapján a magyar hajózási társaságok aggregált forgalma mekkora részesedést tett ki Fiume imént részletezett áruinak tengeri forgalmából.

*A magyar hajózási vállalatok részesedése
a fiumei kikötő 10-10 legfontosabb agrártermékének forgalmában
1903–1914 között négyéves átlagokban métermázsában*

Év		1903–1906	1907–1910	1911–1914
Import	8 Narancs, citrom	82,59%	96,61%	77,97%
	53 Bor	47,19%	58,63%	62,32%
	2 Kávé	41,56%	41,65%	83,74%
	48 Pálma és kókuszdióolaj	29,75%	53,58%	67,23%
	25 Hántolatlan rizs	11,56%	31,24%	47,32%
	13 Nyers dohány	6,53%	6,81%	6,23%
	33 Olajos magvak	8,11%	7,42%	1,41%
	19 Tengeri	4,28%	4,00%	6,95%
	88 Nyers pamut	3,72%	0,88%	7,27%
	92 Nyers juta	0,41%	0,48%	1,81%
	17 Árpa	76,97%	91,78%	92,83%
	26 Liszt	77,75%	84,76%	91,07%
	13 Nyers dohány	87,66%	77,32%	81,63%
Export	19 Tengeri	73,89%	87,72%	84,98%
	21 Bab	81,41%	54,29%	68,59%
	15 Búza	51,77%	63,69%	73,86%
	24 Hántolt rizs	41,96%	47,98%	46,92%
	12 Finomított cukor	24,95%	35,93%	31,47%
	10 Nyers cukor	20,17%	19,54%	37,24%
	11 Homok- és kristálycukor	14,40%	16,04%	24,56%

Forrás: A táblázatban szereplő adatok az MSÉ 1896–1913 és a *Fiume forgalma* 1906–1913 közötti kötetek Fiume magyar hajózásáról szóló táblázataiból lett kiszámítva.

A magyar hajók hozták be a narancs és citrom 85,72%-át, a bor 56,05%-át, a kávé 55,65%-át, a pálma- és kókuszolaj 50,19%-át, a hántolatlan rizs 30,04%-át, a nyers dohány 6,53%-át, az olajos magvak 5,65%-át, a tengeri 5,08%-át, a nyers pamut 3,96%-át és a nyers juta 0,90%-át, illetve vitték ki az árpa 87,19%-át, a liszt 84,53%-át, a nyers dohány 82,20%-át, a tengeri 82,20%-át, a bab 68,10%-át, a búza 63,10%-át, a hántolt rizs 45,62%-át, a finomított cukor 30,78%-át, a nyers cukor 25,65%-át és a homok- és kristálycukor 18,33%-át. Mivel ezek százalékos értékek, a magyar kereskedelmi flotta pedig véges kapacitással működött, nem szabad a százalékok mértékéből a magyar hajózást érintő következtetéseket levonni, ugyanakkor láthatjuk, hogy pontosan milyen termékeket, milyen mértékben szállítottak a magyar–horvát tengeri gőzösök.

Mint már említettem, voltak olyan államilag támogatott vállalatok, amelyek szerződésben vállalták, hogy a meghatározott célkikötők és Fiume között rendszeres járatokat tartanak fenn, és minden úton biztosítják a raktér nagy részét a honi áruk részére. Mellette pedig törvény szerint a szabadhajózási vállalatok külön fuvardíj-támogatásokat kaptak, ha magyar árut szállítanak Fiuméből vagy Fiumébe. A következőkben tételeken megvizsgálom, hogy egyes import- és exporttermékek esetében az összes fiumei forgalomnak mekkora hányadát szállították ezek a vállalatok. Az összehasonlítást ugyanakkor bonyolítja, hogy a társaságok nem

egyazon időszak alatt működtek, hanem kisebb-nagyobb átfedésekkel, illetve a konkrét vállalati adatok csak 1906–1914 között állnak rendelkezésre.

A bor importja Fiumében különösen fontos volt. Ezt mutatja az is, hogy a már szóba hozott helyi kereskedők között nagyon sok volt a bor- (és gabona-) kereskedő. Ez százalékosan azt jelentette, hogy az összes fiumei borbehozatalnak 1906–1914 között átlagosan 54%-át a part menti Magyar–Horvát Tengeri Gőzhajózási Rt. hajóin importálták, illetve 1912-től átlagos évi 8%-os forgalommal megjelent egy Mariska nevű benzinmotoros vitorlás is, mely Giovanni Riboli kereskedő fiának, Alfonzonak a hajója volt.⁴¹

A kávé importjában ezzel szemben már az Adria Rt. volt a legjelentősebb szállító, hisz a kávé főleg az észak-afrikai térségből és Dél-Amerika kikötőiből ez a társaság tudta költség-hatékonyan szállítani elsősorban a Fiumei Kávépörköltde vállalat részére, másodsorban pedig az ország belső területeire való továbbításra. A kikötőbe érkezett kávé mennyiségét az is mutatja, hogy 1896-ban külön kávétarat építettek a Ferencz Szalvátor rakpart és a Rudolf móló sarkánál.⁴² Az Adria Rt. éves átlagos kávébehozatalának aránya a fiumei importhoz képest 64%, a Magyar–Horvát Rt.-é 15% volt.

A hántolatlan rizst elsősorban a Fiumében 1882-ben alapított Rizshántoló és Keményítőgyár Rt. részére hozták be, mely Közép-Európa első ilyen profilú üzeme volt.⁴³ A honi vállalatok szállításának aránya a következőképp alakult: Magyar Keleti Rt. 21%, Oriente Rt. 14%, Magyar–Horvát Szabadhajózási Rt. 15% és Atlantica Rt. 9%. Láthatjuk, hogy ezt a terméket, mivel főleg Dél-Kelet Ázsiából hozták be, elsősorban az erre közlekedő állami cég, a Magyar Keleti Rt. és a szabadhajózási vállalatok közvetítették, utóbbiak kifejezetten azért, mert így állami fuvardíj-támogatást szerezhettek.

A narancs- és citrombehozatalnak majdnem egészét hazai vállalatok bonyolították le: Adria Rt. 85%, M-H Rt. 0,6%, SS Indeficienter 0,6%, SS Kostrena 0,6%. Hasonlóan magas volt a hazai vállalatok importja a pálma- és kókuszolajban. Itt az Adria Rt. a fiumei behozatal 80%-át szállította, míg a Magyar Keleti Rt. 4%-ot, az Atlantica pedig 7%-ot. Az import esetében említésre méltó még a kukoricabehozatal, melyről csak nagyon szűrt adataink vannak. Ezek alapján a Copaitich és Társai vállalat 1898–99-ben a fiumei import 100%-át hozta be; a Magyar Keleti Rt. az 1913-as forgalom 7%-át.

A liszt exportja kapcsán láttuk, hogy ennek a terméknek a kivitele indukálta az Adria Rt. megalapítását és részben Fiume modernizálását is. 1906–1914 között a fiumei lisztkivitelnek azonban csupán 25%-át szállította el az Adria Rt., 5%-át az Atlantica Rt. és 62%-át a Magyar–Horvát Rt. Ez pedig visszaüt arra, amit Gunst Péter írt tanulmányában a magyar liszt-kivitelről, hisz ez azt jelenti, hogy nagyon nagy volt az Adriai-tenger kisebb kikötőinek az igénye a lisztre, mert a Magyar–Horvát Rt. ezen kikötőket és Patrasz kikötőjét kötötte össze Fiumével. Utóbbi kikötő azért érdekes, mert több osztrák–magyar gőzhajózási vállalat (Osztrák Lloyd, Magyar Keleti Rt.) is rendszeresen érintette Patrazst, mintha ott egyfajta központot, átrakodó állomást alakítottak volna ki (talán nem véletlen, hogy ebben a városban működött egy osztrák–magyar konzulátus is).⁴⁴

A cukortermékek között háromféle osztályozással találkozhattunk: nyers, finomított, valamint homok- és kristálycukor. E termékek esetében a következők szerint alakult az export. Nyers cukor: Adria Rt. 54%, M-H Rt. 2%. Finomított cukor: Adria Rt. 22%, M-H Rt. 8%.

41 PELLES 2017b. 420.

42 DAR. TH. 139–1896–XXXIV–3896.

43 PELLES Márton: *La storia delle società industriali di Luigi Ossoinack (1875–1913)*. In *Fiume – Rivista di Studi Adriatici*. 37. Gennaio-Giugno Roma N. 1–6. 64–67.

44 PELLES 2015. 407.; DAR. TH. 477–1908–XXIX–93.

Homok- és kristálycukor: Adria Rt. 18%, M-H Rt. 1%, Magyar Keleti Rt. 4%, Oriente Rt. 4%, Copaitich és Társai 6%, Magyar–Horvát Szabadhajózási Rt. 10% és SS Kostrena 3%.

Gabonafélék közül az elszállított árpának (mely vélhetően sörfőzési célokat szolgált) csaknem egészét a honi társaságok fuvarozták: Adria 70%, M-H Rt. 28%, Atlantica 1,8%, tehát összesen 99,8% átlagosan. Ezzel szemben a búzának 67%-át a Magyar–Horvát Rt. és a tengereinek szintén 67%-át ugyanezen társaság szállította.

Jelentős volt még a nyersdohányban játszott szerepe az Adriának (70%) és a Magyar–Horvát Rt-nek (11%), illetve ugyanezen sorrend alapján a bab- (50%, 13%) és a hántoltrisz-exportja (22%, 31%) is.

MÁRTON PELLÉS

THE ROLE OF THE PORT OF FIUME IN HUNGARY'S INTERNATIONAL AGRICULTURAL TRADE (1896–1914)

ABSTRACT

The paper examines the volume of the agricultural foreign trade of the Kingdom of Hungary passing through the Port of Fiume in the period 1896–1913. Calculations prove that on average 45.5 percent of the annual Hungarian agro-import and 49.2 percent of her agro-export was processed through the country's only seaport. It also transpired that the Hungarian Merchant Navy imported an annual average of 30 percent of the most important agricultural produce while shipped 56 of the export. We also learned that between 1906 and 1914 the Adriatic Co. controlled an annual average of 23 percent of the import and 33 percent of the export through Fiume, while the Hungarian-Croatian Co. covered 8 percent of the import and 29 percent of the export. Of the remaining companies it appears that the Hungarian Eastern Co. was mostly involved in the import of unshredded rice (c. 20%), while Oriente's main concerns were rice (c. 21%) and maize (c. 94%). Also noticeable of the Fiume imports were the rice import of the Hungarian-Croatian Free Shipping Co. (c. 15%), the Atlantica Co.'s rice (c. 9%) and maize (c. 11%) import, and the wine import (c. 9%) of the petrol-fuelled sailing ship *Mariska*, a unique member of the merchant fleet. In summary it can be stated that the Hungarian Merchant Navy with its 32,377,894 quintal turnover shipped an annual average of 20 percent of the Hungarian international agricultural trade.

TÓTH TIBOR

NAGYBIRTOK KONTRA KISBIRTOK: POLITIKAI ÉRDEKÜTKÖZÉS A HITBIZOMÁNYOK FELSZÁMOLÁSA KAPCSÁN AZ 1930-AS ÉVEK KÖZEPÉN

„A jelen törvény célja, hogy a családi hitbizományt olyan intézménnyé alakítsa át, amely a földbirtok helyes eloszlásához, a népesedés előmozdításához, s a magasabb társadalompolitikai céloktól irányított nemzeti termeléshez fűződő egyetemes nemzeti érdekekkel összhangban van.”¹ Így szólt az 1936. évi XI. törvény indoklása. Ezt a törvényt általában úgy ismerik a szakirodalomban, mint a hitbizomány felszámolására tett kísérletet.² Alig kap figyelmet azonban az a tény, hogy ezzel a törvénnyel kezdte meg Gömbös Gyula miniszterelnök a már korábban kidolgozott birtokpolitikai koncepciójának megvalósítását, amelynek keretében a régi hitbizományok felszámolása mellett kiemelt figyelem irányult az új paraszti hitbizományi kisbirtokok létrehozására is.

Tanulmányunk középpontjában az a politikai konfliktus áll, amely Gömbös és az arisztokrácia között alakult ki a hitbizományi reform kapcsán. A parlamenti vitára koncentrálna először azokat az érveket mutatjuk be, amelyekkel e régi feudális intézmény felszámolását szorgalmazták, ezt követően pedig áttérünk az ellenérvek elemzésére. A tanulmány végén röviden ismertetjük a paraszti hitbizomány intézményének létrehozása mögött meghúzódó szociálpolitikai elgondolásokat.

I. „...IDEGEN TEST A NEMZET ÉLETÉBEN”³ – ÉRVEK A HITBIZOMÁNYI NAGYBIRTOK FELSZÁMOLÁSÁRA

Gömbös Gyula már az 1920-as években is azt hangoztatta, hogy Magyarország gazdasági életét agrárszellemben kell újjászervezni, mivel a nemzetfenntartó erő a parasztság. Megfelelő telepítési politikával tökeerős magyar kisgazdaságokat kell létrehozni, alapot teremtve ahhoz, hogy a kisgazda osztályból új történelmi osztály formálódjon, amelyre a fajvédő politika építhet. Ezek a nézetek mind megjelentek az 1932-es kormányprogramban, a Nemzeti Munkatervben. Gömbös új birtokpolitika-koncepciójának egyik pillére a telepítési politika, a má-

1 XI. törvénycikk a családi hitbizományról és a hitbizományi kisbirtokról. In *Magyar törvénytár. 1936. évi törvények*. Franklin Társulat, Budapest, 1937. 137.

2 GERGELY Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép*. Budapest 2001.; VONYÓ József: *Gömbös Gyula*. Budapest 2014.; ZEIDLER Miklós: *Gömbös Gyula*. In *Trianon és a magyar politikai gondolkodás, 1920–1953*. Szerk. ROMSICS Ignác. Budapest 1998. 70–97.

3 Rassay Károly hozzászólása. Az országgyűlés Képviselőházának 76. ülése 1935. évi december hó 13-án, pénteken. In *Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója*. Ötödik kötet. Szerk. Dr. Papp Emil – Dr. Juhász József. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1936. 18.

sik pedig a hitbizományi reform lett. A kormányprogram 53. pontja *A hitbizományi rendszer reformja és kiterjesztése* címet viselte. Ez tézisszerűen rögzítette a következőt: „A hitbizományi rendszert megfelelő korrektívumoknak kívánjuk alávetni. Ki akarjuk azonban terjeszteni ezt a rendszert a kis- és középbirtokra is.”⁴

Az a sajátos politikai helyzet, amelybe Gömbös a kormányra kerülése után került, sok tekintetben korlátokat jelentett meghirdetett terveinek megvalósítása útjában. Olyannyira, hogy sokáig nem szólhatott nyíltan olyan elképzeléseiről sem, amelyek bizalmatlanságot kelthettek a parlamentben, a kormánypártban és a közigazgatásban egyaránt többséget élvező konzervatív politikusokban. Ez a Bethlen István korábbi miniszterelnök befolyása alatt álló csoport bármikor megbuktathatta Gömböst és kormányát.⁵

Változott a helyzet 1935 áprilisa után. A parlamenti választásokon elért győzelem,⁶ Bethlen körének jelentős meggyengülése azt a reményt keltette Gömbös táborában, hogy elhárult a legfőbb akadály terveik megvalósítása elől, s bátrabban feltárhatták lapjaikat. Szimbolikusnak tekinthető az az 1935 márciusában Szegeden elmondott beszéde, amelyben nem hagyott kétséget afelől, mely társadalmi csoport érdekében akar cselekedni a választások után: „...a magyar parasztszemből a magyar sors őrtálló katonája (...) az az ősforrás, amelyből minden magyar államférfiú állandóan meríthet friss erőket a magyar örökkévalóság számára.”⁷

Ekkor már intenzíven folyt az előkészítése mind a telepítési, mind a hitbizományi törvényeknek. 1935 karácsonya előtt kezdte meg a képviselőház a hitbizományokról szóló törvényjavaslat tárgyalását. A tizenhét ülést felölelő vita – hozzászólások és az egyes részletek tisztázása – 1935. december 13-án kezdődött, és egészen 1936. február 13-áig tartott.⁸ A felsőház plénuma pedig március 27-én fejezte be a hitbizományi törvényjavaslat vitáját.

A törvényjavaslat a 823 324 katasztrális hold (kh) terjedelmű hitbizományi földállomány körülbelül egyharmadára vonatkozott, azt is hosszú, több évtizedes átmenettel számolva tett volna szabad forgalmúvá.⁹ Tehát ez egy kompromisszumos, közbülső megoldásnak számított a teljes megszüntetéshez képest. Jóval erőteljesebb volt a törvényjavaslat politikai és szociálpolitikai üzenete. A „címzettek” – nemcsak az érintett 61 hitbizományi birtokos, hanem a nagybirtokos arisztokrácia egésze – tisztában is voltak ezzel.

Gömbös és hívei álláspontját a következőképpen lehetne tömören összefoglalni: a politikai elit a trianoni trauma után a nemzeti megújulás szükségessége kapcsán mindig a paraszti társadalom fontosságára hivatkozott, szembeállítva azt a forradalmi eszméktől megszédült városi munkássággal. Ez a sokat hangoztatott megbecsülés azonban nem mutatkozott meg, sem a Nagyatádi-féle földosztás során, sem pedig a társadalombiztosítás 1927/28-as megre-

4 *Magyarországi pártprogramok, 1919–1944.* Szerk. GERGELY Jenő – GLATZ Ferenc – PÖLÖSKEI Ferenc. Budapest, 2003. 288–302. (A továbbiakban: *Magyarországi pártprogramok.*) 296.

5 VONYÓ 2014. 166–172.

6 SIPOS Péter: Örségváltás szavazócédulákkal – 1935. In *Parlamenti választások Magyarországon, 1920–2010.* Szerk. FÖLDES György – HUBAI László. Budapest, 2010. 151–180.

7 Gömbös Gyula. *Válogatott politikai beszédek és írások.* Szerk. VONYÓ József. Budapest, 2004. 663.

8 Ez idő alatt a jogszabálytervezet 67-en szoltak hozzá, beleértve a tervezet előadóját és a törvény aktuális verziójának szövegét felolvasókat is.

9 A 67 hitbizományból tényleges birtokkal 61 hitbizomány rendelkezett. Egy hitbizományi birtok átlagos mérete 13 500 kat. holdat tett ki. Regionálisan nagy különbség mutatkozott: a Dunántúlra koncentrálódó 37 hitbizományi birtok területe mintegy 602 ezer hold volt, ami az összes hitbizományi föld 70%-át jelentette. Az Alföldön mindössze 16 hitbizomány feküdt, azok területe hozzávetőleg 152 ezer hold volt. Lásd: SZUHAY Miklós: A magyar mezőgazdaság a két világháború között. In *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig.* Szerk. GUNST Péter. Budapest 1998. 213.

formálásakor, amelyből teljesen kimaradt az agrárnépesség.¹⁰ A vidéki Magyarországon feltorlódott és kezeletlen gazdasági és társadalmi problémák a maguk drámaiságában a világváltság alatt tárultak fel, de az arisztokrácia akkor is csak a nagybirtoknak követelt ki válságenyhítő intézkedéseket. Gömbös és hívei úgy vélték, hogy a válság enyhült ugyan, de a parasztság nagy része igen nehéz körülmények között él. Úgy vélték, szembesíteni kell a tradicionális politikai elitet a sorsdöntő dilemmával, hogy amennyiben nem orvosolják mielőbb a legnépesebb társadalmi csoport problémáit, akkor hogyan számíthatnak a későbbiekben stabil hadseregre és háterszágra a revízió megvalósítása során. Ez a téma igen hangsúlyosan megjelent már az 1935. évi választási kampány során is.¹¹

Ilyen előzmények után a hitbizományi törvény benyújtása tehát felért egy politikai hadüzenettel. Világosan kiderült ez abból, ahogy a képviselőház 1935. december 12-i ülésén a javaslat előadója, Lányi Márton sorra vette, milyen célkitűzések vezették a kormánypártot az előkészítő munka során. Lányi hangsúlyozta: a törvény „állami, nemzeti, közgazdasági és földbirtokpolitikai” céllal született meg, hogy a „latifundiális jellegű hitbizományok az egészséges közgazdasági fejlődést ne akadályozzák, ne gátolják a földművelő néprétegek gazdasági terjeszkedését és megerősödését, és ne maradjanak a földművesnép állandó bajainak forrásai”.¹² Ezek igen kemény érvek voltak, s ezt csak tetézte, hogy miközben a törvényjavaslat lehetőséget adott új hitbizományok alapítására,¹³ ebből azonban lényegében kizárta az arisztokráciát. Egyértelműen megfogalmazódott: a „vagyonos és hazafias középosztályt” akarják erősíteni, tehát éppen Gömbös bázisát.

A hitbizományokat érintő bírálatok lényegében egy újabb szakaszt jelentettek abban a régóta tartó, mondhatni történelmi vitában, amely a nagybirtok kontra kisbirtok előnyeiről, hátrányairól szólt.¹⁴ Ennek folyamán mindig is keveredtek a gazdasági, társadalmi és politikai szempontok, s mindezek újra így kerültek elő 1936 elején.

Rátérve a nagybirtokot ért kritikákra, elsőként egy demográfiai jellegűre utalunk. Több képviselő is statisztikai adatokat sorolt annak bizonyítására, hogy minél magasabb a nagybirtok aránya egyes vármegyékben, annál kisebb a népsűrűség. Ezt azzal magyarázták, hogy hitbizományi birtokokon alacsony a népszaporulat. A hitbizományok másik hibájának az „abszентizmust” rótták fel, amin azt értették a korban, hogy a hitbizományi tulajdonos elhanyagolta gazdaságát, vagy éppenséggel nem szakszerűen gazdálkodott, holott az elvárás az lett volna, hogy épp ezek a nagybirtokok szolgáljanak mintául a környékbeli gazdálkodó rétegek számára. Szóvá tették azt is, hogy bármilyen nagy az igény a környékbeli kisbirtokosok részéről a földbérlet iránt, nem őket részesítik előnyben, hanem a nagybérlelőket. Ezt alátámasztották azzal a statisztikai adattal, miszerint az 1930-ban bérbeadott hitbizományi földterületből mindössze 17 500 hold, azaz 6,3% volt kisbérletben.

10 GYÁNI Gábor: Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest 1998. 280–294., 321–324.

11 SIPOS 2010. 166–176

12 Az országgyűlés Képviselőházának 73. ülése 1935. évi december hó 12-én, csütörtökön. In *Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója*. Negyedik kötet. Szerk. Dr. Papp Emil – Dr. Juhász József. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1935. 500.

13 A javaslat szerint a hitbizományi kisbirtoknak legalább 30 kh-ra kellett rúgnia, kataszteri tiszta jövedelmének pedig 250 és 1000 korona közé kellett esnie. Uo., 503–504.

14 A magyar vitát nemzetközi kontextusba ágyazva tárgyalja: KOPSIDIS, M[ichael]: *Agricultural development and impeded growth: The case of Hungary, 1870–1973*. In *Agriculture and economic development in Europe since 1870*. Szerk. LAINS, P[edro]. – PINILLA, V[icente]. London – New York, 2009. 286–310.

Felmerült a bírálatok között az is, hogy a hitbizományos birtokosok közül sokan nem élnek Magyarországon, tehát a birtokból származó jövedelmüket külföldön költik el. Sőt, az ekkor még kisgazdapárti Matolcsy Mátyás¹⁵ egyenesen úgy fogalmazott: nem magyar származásúak, többségük külföldön él, nem érznek sorsközösséget a parasztsággal, latifundiumaik gátolják a nemzeti fejlődést, illetve „az arisztokráciából kiáramló, idejétmúlt feudális ideológia a magyar társadalom torz fejlődését eredményezi”.¹⁶ Ő a történelmi felelősségük kapcsán különösen hosszú bűnlajstromot állított össze, ennek 20. századi vonatkozásai között szerepelt a kivándorlás, sőt Trianon is. Úgy érvelt, hogy a századforduló környékén kisebb közép-birtokok és kisbirtokok alapítása révén meg lehetett volna akadályozni a kivándorlást, és a magyar kézen lévő földbirtokok felvásárlását. A hitbizományok akkori területe meghaladta a 2 millió kh-at. Így tulajdonképpen a reform elmaradásának következményeihez sorolta a románság erdélyi térhódítását, a Partium és Erdély Romániához csatolását is.

Matolcsyhoz hasonlóan, de teljesen más politikai platformon álló politikusok is úgy vélekedtek, hogy az arisztokráciát védő érvek nagyon gyenge lábakon állnak. Ezeket szinte tételen csáfolta például Rassay Károly.¹⁷ Érvelését úgy építette fel, hogy először a hitbizományi rendszer fennmaradását támogatók véleményét idézte: „A teljes eltörlés olyan értékeket pusztítana el, amelyek faji és nemzeti szempontból felette hasznosak, és csak nemzedékek munkájával volnának felépíthetők, ha egyáltalán pótolhatók.” A megfogalmazást homályosnak és ellentmondónak nevezte, mert „másfél századon keresztül ennek a nemzetnek legkiválóbb államférfiúi, legélesebb jogászelméi vitatják, hirdetik, igazolják a hitbizomány eltörlésének szükségét”.¹⁸ Rassay szerint hamis az az érv is, hogy a hitbizományok szükségesek a történelmi családok gazdasági teljesítőképességének megőrzése miatt. Rassay ezt az indoklást „dohos”-nak és „kriptaszagú”-nak titulálta, mondván, hogy a hitbizományok alapítása nem a nemzet, hanem az adott család érdekeit szolgálta.¹⁹ Elmondása szerint már csak azért sem szolgálhat mindez érvül a hitbizomány fenntartása mellett, mert az országért cselekvők zöme nem hitbizománnyal rendelkező családból jött, sőt, sokuknak egyáltalán nem volt földje. Utalt arra, hogy az államszervezet működtetésében kulcsszerepet játszó köznemesi családok

15 Matolcsy Mátyás: az 1905-ben született közgazdász 1935-ben került be a Képviselőházba a nagykáta választókerületből a Nemzeti Egység Párt tagjaként. Ám még abban az évben kilépett onnan a földreformra vonatkozó radikálisnak tekinthető nézetei miatt. 1936-ban a Független Kisgazda Földműves és Polgári Agrárpárt tagja volt; annak munkájában 1938 márciusáig vett részt. Matolcsy Mátyás. In *Új Magyar Életrajzi Lexikon. IV. köt. L–Ö.* Főszerk. MARKÓ László. Magyar Könyvklub, Budapest, 2003. 581.

16 Az országgyűlés Képviselőházának 78. ülése 1935. évi december hó 13-án, pénteken. In *Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója. Ötödik kötet.* Szerk. Dr. Papp Emil – Dr. Juhász József. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1936. 64–65.

17 Rassay Károly: 1886-ban született, 1920 előtt lépett a közéleti-politikai pályára. 1914-ben Budapest törvényhatósági bizottságának tagja volt, jogászként és tisztviselőként dolgozott. 1919 és 1920-ban a Huszár-kormány Igazságügyminisztériumának politikai államtitkára volt. Alapítója volt 1919-ben a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának, aztán 1921-ben a liberális-demokrata Függetlenségi Kisgazda, Földműves és Polgári Pártnak. 1926 és 1928 között a Független Nemzeti Demokrata Párt, 1928 és 1944 között a Nemzeti Szabadelvű Párt – az 1935-től Polgári Szabadságpárt – elnöke volt. 1920-tól folyamatosan részt vett a törvényhozás munkájában, 1935-ben Szeged képviselőjeként került oda. Rassay Károly. In *Új Magyar Életrajzi Lexikon. V. köt. P–S.* Főszerk. MARKÓ László. Budapest, 2004. 622.

18 Az országgyűlés Képviselőházának 76. ülése 1935. évi december hó 13-án, pénteken. In: *Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója. Ötödik kötet.* Szerk. Dr. Papp Emil – Dr. Juhász József. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1936. 18.

19 Uo., 18.

körében alig akad hitbizományi birtokos. A történelmi Magyarországon létezett 93 hitbizományból 11 volt mindössze köznemesi, s azok területe az összes hitbizományt tekintve is csak 2,71%-nyit tett ki.²⁰

A Kisgazdapárt elnöke, Eckhardt Tibor²¹ egyenesen úgy fogalmazott: „nem helyes bárkinak olyan privilégiumokat adni, ahol a kapott jogosítványok ellenében az illető semmiféle ellenszolgáltatást nem végez.”²² Felvetette továbbá, hogy érdemes megnézni, vajon a nagybirtok vagy a kisbirtok jövedelmezőbb-e. Szerinte nemcsak a búza- és a kukoricatermelést érdemes nézni a két birtokkategóriánál.²³ Utalt más jellegű érvekre is. Szociálpolitikai szempontból is előnyösebbnek tartotta azt, ha valaki nem másnak dolgozik, hanem a saját földjén gazdálkodik. Hangsúlyozta, hogy tudatában van: az ország földterülete nem elegendő arra, hogy a földre vágyók éhségét csillapítsa,²⁴ de politikailag veszélyesnek tartotta a túlzott egyenlőtlenségek fenntartását, mert az táptalajt adhat a demagógiának, és nem erősíti a nemzeti szolidaritást sem.²⁵

Felhozta azt is, hogy a világháború utáni változásokat tekintve lemaradt az ország, ugyanis míg Magyarországon megmaradtak a latifundiumok, addig másutt »parasztdemokráciák« alakultak, vagyis földosztás volt, amelynek révén nőtt a paraszti rétegek öntudata is.²⁶ Ennek kapcsán érdemes felidézni, hogy az I. világháború után valóban egy földreformhullám söpört végig Európán, s nemcsak azokon a területeken, ahol a korábbi nagy birodalmak felbomlottak.²⁷

II. ELLENÉRVEK – „MINEK EZ AZ ERŐSZAKOSKODÁS A MAGÁNTULAJDONNAL SZEMBEN?”²⁸

Az ellenérvekre áttérve logikusan következhetne a Felsőházban lezajlott vita elemzése, de az a sajátos helyzet rajzolódik ki a törvényhozási forrásokból, hogy Bethlen István képviselőházi felszólalása teljes egészében felöleli a reformmal szemben állásfoglalók érvrendszerét. Így a jelen munka az ő hozzászólásának elemzésére koncentrálna.

20 Uo., 19.

21 Eckhardt Tibor: 1888-ban született, 1918-ban került a politikai pályára, akkortól 1921-ig Csanád vármegye makói járásában volt szolgabíró. 1923-ig az Egységes Párt tagja volt, s a radikális Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt alapítója lett. 1930 decemberétől volt a Független Kisgazda Földműves és Polgári Agrárpárt tagja, 1932-től elnöke. A törvényhozásba 1931 és 1939 között Miskolc képviselőjeként került be. Eckhardt Tibor. In *Új Magyar Életrajzi Lexikon. II. köt. D–Gy.* Főszerk. MARKÓ László. Budapest, 2001. 294–295.

22 Az országgyűlés Képviselőházának 84. ülése 1935. évi december hó 13-án, pénteken. In *Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója. Ötödik kötet.* Szerk. Dr. Papp Emil – Dr. Juhász József. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1936. 235.

23 Uo., 236.

24 Uo., 236–237.

25 Uo., 237.

26 Uo., 238.

27 BRASSLEY, Paul: Land reform and relocation in interwar Europe. In *Contexts of Property in Europe. The Social Embeddedness of Property Rights in Land in Historical Perspective.* Szerk. CONGOST, R[osa] – SANTOS, R[ui]. Turnhut 2010. 145–164.

28 Gróf Bethlen István hozzászólása. Az országgyűlés Képviselőházának 83. ülése 1935. évi december hó 13-án, pénteken. In *Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója. Ötödik kötet.* Szerk. Dr. Papp Emil – Dr. Juhász József. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1936. 204.

Bevezetésként a törvénytervezetről magáról sommásan annyit jegyzett meg, hogy „ez egy egészen szerény, egy egészen szürke alkotás”, amely így „nem lehet az a fénylő csillag a magyar politika égén”.²⁹ Nem értett egyet azokkal, akik már a kérdés pusztá napirendre tűzését is komoly előrelépésnek tartották. Ezzel együtt is kinyilvánította: párhúsból megszavazza a törvényjavaslatot, ugyanis a birtokpolitika felette áll a pártpolitikának.³⁰

Ezt követően áttért a hitbizományi reform időzítésének kérdésére, azaz arra, hogy mennyire tekinthető megkésettnek ez a reform. Közel egy évtizedes miniszterelnöki periódusa miatt joggal merült fel az ő politikai felelőssége is. Bethlen magyarázata szerint a hitbizományi javaslatot a múltban azért nem tárgyalták, mert a gazdasági és pénzügyi válság kétségessé tette, hogy az így felszabaduló földnek birtokpolitikai célokra való felhasználásához a szükséges pénzügyi eszközök rendelkezésre fognak-e állni. Úgy értékelte, hogy a válságkezelés eredményeként időközben javultak a viszonyok, de ő továbbra is kétségeit fejezte ki. Szerinte nem lehet pontosan megbecsülni, hogy milyen mennyiségű föld fog megmozdulni a hitbizományi reform folytán, és azt sem lehet biztosan tudni, hogy a rendelkezésre álló pénzügyi eszközök elegendőek lesznek-e.

Több képviselőtársával egyetemben Bethlen is úgy látta, hogy a hitbizományok kérdése nem különíthető el a többi birtokpolitikai kérdéstől. Feltette tehát a kérdést: miért nem az egész birtokpolitikai koncepció részeként hozta a törvényhozás elé a kormány a tervezetet? Ezt a gondolatot továbbvive ő maga felvázolta egy lehetséges, széles körű telepítési politika mozgásterét. Előzetes számításai eredményeit a következőképpen osztotta meg a hallgatósággal. Az 5 holddal vagy annál kisebb birtokkal rendelkező törpebirtokosok 320 ezerre becsült létszámát és a földnélküliek 770 ezres tömegét alapul véve előzetes számítást végzett arról, hogy mekkora földmennyiséget kellene felszabadítani ahhoz, hogy az említett rétegeknek legalább 5 holdjuk legyen. Hozzátette azt is rögtön, hogy Magyarországon még ez az 5 hold se számít túl soknak a megélhetést tekintve. A végeredmény, amire jutott a következő volt: 4 millió 650 ezer holdra lenne szükség. Ezt követően arra irányultak a számításai, mennyi földet lehetne igénybe venni? A Károlyi-féle földreformot alapul véve, amely 500 hold feletti birtokrészekre vonatkozott, arra jutott Bethlen, hogy csak 1 millió 600 ezer hold földalap állna rendelkezésre.³¹ Tehát messze nincs elegendő föld az igények kielégítésére – szölt a konklúziója.

Hogyan lehet akkor kiutat találni ebből a helyzetből? – tette fel a kérdést. Megoldási javaslatait három pontban foglalta össze.³² Az első lényege az volt, hogy tartózkodni kell minden erőszakos földosztástól. Meg kell elégedni azokkal a birtokpolitikai műveletekkel, amelyek a rosszul kezelt nagy latifundiumokat megbontják, és a földeket a leginkább rászoruló nincsteléneknek, kis- és törpebirtokosoknak kell a rendelkezésére bocsátani. Bethlen úgy vélte, hogy azért se kellene a kormánynak a telepítés eszközéhez nyúlni, mert ehhez kényszerkiszajátításra van szükség. Ez drága, nehéz művelet, és kár erre a módszerre pazarolni azt a kevés pénzt, amely rendelkezésre áll, mert azzal a pénzzel más téren sokkal jobbat és többet lehetne elérni. Úgy vélte, hogy elég föld áll rendelkezésre birtokpolitikai célokra, ha csak az adóföldeket veszi figyelembe, de amellet rengeteg azoknak a birtokosoknak a száma, akik már régen várnak arra a kedvező pillanatra, hogy áruba bocsáthassák földjüket és ezen a révén rendezhessék terheiket. Kényszerre tehát nincs szükség – ismételte meg nyomatékkal.

29 Uo., 199.

30 Uo., 200.

31 E földalap kiszámításánál ő figyelembe vette a hitbizományi és egyéb kötött jellegű birtokok vonatkozó részeit is. Uo., 202–203.

32 Uo., 205–206.

Javaslatai második részében a belterjes művelés előmozdításáról beszélt. Ennek érdekében általános gazdasági és pénzügyi terv készítését várta a kormánytól. Utalt adó- és árpolitikai megoldásokra, s a szakoktatás fejlesztésére is a kisbirtokos rétegek között. Külön kitért az öntözés kérdésére. Bethlen egyenesen úgy fogalmazott, hogy ez az egyedüli módszere annak, hogy azokon a túlszűfolt tiszántúli részeken, ahol nem áll nagybirtok rendelkezésre birtokpolitikai műveletek céljából, kisebb területen megélhessen a magyar család. Szerinte ugyanis az aszályra hajlamos éghajlat miatt azon a vidéken a lakosság megélhetéséhez nagy terület szükséges.

Végül harmadik tanulásként azt emelte ki, hogy az iparosodást nagy erővel kell felkarolni, mert a felesleges mezőgazdasági munkástömegeknek új ipari vállalatokba való elhelyezése nélkül ez a kérdés másként meg nem oldható.

Képviselőtársaira hivatkozva Bethlen úgy vélte, az a dilemma, hogy a hitbizományi intézmény fennmaradjon-e vagy megszüntetessék, messze nem birtokpolitikai, hanem világnézeti kérdés. Egyrészt azt kell megvizsgálni, hogy a hitbizományi rendszer „olyan intézmény-e, amely beleillik a mai korba”, másrészt a meglévő birtokmegosztást nézve mennyire tekinthető előnyösnek, azaz milyen mértékben kell megváltoztatni. Az első kérdés kapcsán politikai, ideológiai kitekintést tett, kitérve arra, hogy a reformkorhoz képest, amikor meg akarták szüntetni a hitbizományi intézményt, megváltoztak a nézőpontok és a körülmények. Így a reformkor fő elvét, a gazdasági sikerekre törekvést – és az azokat lehetővé tevő szabad versenyt – ki kell egészíteni más szempontokkal is, „ha nem akarjuk, hogy ez az ország és az egész világ a materialista világfelfogásba süllyedjen”.³³ Majd azzal folytatta fejtegetését, hogy tartalmaztak ugyan gazdasági előnyöket is a liberális korszak „nagy felszabadító reformjai”, de azok ahhoz is vezettek, hogy a kis- és középbirtokok felaprózódtak és eladósodtak. Ennélfogva egy általános földosztás nem oldaná meg a fennálló szociális és gazdasági problémákat.

Ehelyett célravezetőbb volna olyan rendelkezés, amely mellett az egész hitbizományi vagyion kötöttségben marad, de annak egy részéről – hosszú átmeneti idő biztosítása mellett – saját jószántából kivonul a birtokos, és más téren keres elhelyezkedést. Ebben a tekintetben sem kell megkötni a tulajdonos kezét, lehetőséget kell adni arra, hogy akár házbirtokban, bányavállalatban, iparban vagy ingóértékben helyezkedjék el, és csak ha önként nem akarnak élni ezzel a lehetőséggel, szabadíttatná fel a hitbizomány egy részét azáltal, hogy más örökösök kezére juttatná. Itt is arra helyezte a hangsúlyt: el kell kerülni a kényszerrendszabályokat.

Kifogásolta még Bethlen István azt is, hogy a törvényjavaslat a kötött birtoknak csak egy csoportjától kíván áldozatokat. Felsorolta, hogy a különböző alapok és alapítványok együttevén 193 000 holddal bírnak, a városi és községi birtokok 923 000, az egyházi birtokok 771 000 holdat tesznek ki.³⁴ Hol van az megírva, hogy ennek a nagy vagyonnak mind földben kell feküdnie? – állította élére a kérdést. Ha a kormány megköveteli a hitbizományi birtokostól mint magánszemélytől, hogy megváltják földjének bizonyos részétől, pedig ott van az otthona, melyhez a hosszú családi múlt hagyományai fűzik, akkor nem lehet visszariadni attól, hogy ugyanezt követeljék olyan birtokos csoportoktól, amelyeknek nincsenek ilyen személyes kötelékeik a földhöz. Itt sem javasolt azonban semmiféle kényszerintézkedés, mert ahogy fogalmazott: „végül egyszer már végének kell lennie Magyarországon annak a felfogásnak, hogy kényszereszközökkel akarjanak birtokpolitikát csinálni”.³⁵

A leginkább konstruktív javaslata az örökbérleti rendszer volt. Indoklása úgy hangzott, hogy ez tulajdont nem teremt ugyan, de lehetővé teszi, hogy ne adósodjon el a bérlő, ne aprózódjon el a birtok. Így nem kell a hitbizományi kisbirtokok alapításával vesződni, s nem

33 Uo., 201.

34 Uo., 205–206.

35 Uo., 206.

szükséges tőkebevonás sem, mert nincs nagy pénzmozgás a bérleti szerződés megkötésekor, illetve a bérbeadónak is érdeke, hogy a bérletbe vevő prosperáljon. Utalt még a szövetkezeti mozgalom kiterjesztésének jelentőségére az állami ellenőrző szerep fenntartása mellett.³⁶ A földbérlet-szövetkezet felvetése azért is figyelemre méltó, mert hasonló javaslatot már a Nemzeti Munkaterv is tartalmazott.³⁷

A politikai veszélyekre áttérve, Bethlen így folytatta: azért sem nem szabad megengedni a hitbizomány felszámolását, mert így elveszítheti a nép a megmaradt hitét a magántulajdon szentségében. Arra is felhívta a figyelmet, hogy ha életbe lép a hitbizományi reform, akkor az azt is jelentené, hogy a legfüggetlenebb magyar társadalmi osztály, amely vagyoniilag független, évtizedekre kiszolgáltatott helyzetbe, Bethlen szóhasználatával „szolgaságba” kerülne. Arról nem is beszélve, hogy ezzel igen veszélyes precedens teremtené, amelyre hivatkozva a különböző pártok mindig osztani akarnák valakinek a földjét az elkövetkezőkben.

Ez a hosszú, igen alaposan felépített parlamenti beszéd lényegében a teljes tárházát tartalmazza nem pusztán a hitbizomány mint intézmény, hanem általában a nagybirtok melletti érveknek. Bethlen István felszólalása nem hagyott kétséget afelől, hogy mely érdekcsoportot képviseli.

Az eddigiekben áttekintett felszólalások jól mutatták, hogy a vita valódi tétje jóval nagyobb volt, mint magának a hitbizományi reformnak a bevezetése. A parlamenti vita során lényegében hatalmi eliten belül érlelődő érdekütközés került a nyilvánosság elé. Ez olyan súlyú politikai konfliktus volt, amely mögött háttérbe szorult a törvény novuma, a hitbizományi kisbirtok.³⁸ A miniszterelnök ezzel a megoldással akarta elősegíteni olyan paraszti egzisztenciák létrejöttét, amelyeket nem fenyeget a szétaprózódás veszélye. A kidolgozás során a német mintát, a Darré-féle német örökösödési törvényt vették alapul.³⁹

Jól tükröződött ez az elfogadott törvény vonatkozó paragrafusaiiban. „78. § A hitbizományi kisbirtok a mezei gazdálkodás céljára szolgáló... oly ingatlan, amelyet a felaprózódás ellen a törvény az elidegenítés és terhelés tilalmával, a köztörvényi öröklés kizárásával és a családon belül előre meghatározott egyéni kizárólagos utódlás jogával véd.”⁴⁰

„80. § A közigazgatási bizottság gazdasági albizottsága hitbizományi kisbirtok alapítására csak olyan feddhetetlen jellemű, közbecsülésben álló, önjogú magyar állampolgárnak adhat engedélyt, aki mezei gazdálkodással élethivatásszerűen foglalkozik, vagyonáról szabadon rendelkezik, s akitől azt lehet várni, hogy az okszerű gazdálkodásban a község lakosságának például fog szolgálni.”⁴¹

Habár Gömbös 1936 októberében bekövetkezett halála után épp földművelésügyi minisztere, Darányi Kálmán kapott felkérést a kormányalakításra, mégsem folytatta sem a hitbizományi reformot, sem pedig a telepítési programot. Holott ezek végre szembesítették a politikai közvéleményt a magyar agrárium régóta cipelt és a válság alatt tovább súlyosbodó gazdasági, társadalmi feszültségeivel. Ezen stratégiai problémák kezelése újabb késedelmet szenvedett, s aztán a háborúra készülés újra elfedte őket.

36 Uo., 207–208.

37 *Magyarországi pártprogramok* 296. 54. pont.

38 Jól mutatja ezt, hogy mindössze hat képviselő érintette felszólalásában ezt az újdonságot.

39 GERHARD, G.: The modernization dilemma: agrarian policies in Nazi Germany. In *Agriculture in the Age of Fascism. Authoritarian Technocracy and Rural Modernization, 1922–1945*. Szerk. PRIETO, F[ernández]. – PAN-MONTOJO, J[uan]. – CABO, M[iguel]. Turnhout 2014. 139–158.

40 XI. törvénycikk a családi hitbizományról és a hitbizományi kisbirtokról. In *Magyar törvénytar. 1936. évi törvények*. Franklin Társulat, Budapest, 1937. 142.

41 Uo., 143.

TIBOR TÓTH

**LARGE ESTATES VS SMALLHOLDINGS:
THE COLLISION OF POLITICAL INTERESTS DURING
THE ABOLITION OF FEE TAIL IN THE MID-1930S**

ABSTRACT

The Gömbös administration had a well-defined landed property policy since their coming to power. It was delineated in the 1932 government manifesto, the so-called National Work Plan. Its execution however, due to the peculiar position of Gömbös within the governing party, had to be delayed for some years. The entailed lands bill, presented in Parliament in December 1935 and passed as Act XI of 1936, was one of the pillars of the new national estate policy. This essay analyzes the parliamentary debate of the bill, presents a detailed discussion of the arguments for and against the abolition of fee tail, while providing an insight into the internal struggle between Gömbös and the aristocracy, represented by Bethlen.

EITLER ÁGNES

1956-OS HELYZETKÉP A VIDÉKI TÁRSADALOMRÓL

HÍRADÁSOK A MAGYAR VIDÉK HELYZETÉRŐL 1956-BAN

A második világháború után a földbirtokviszonyok 1945-ös átrendezésével a paraszti magántulajdonra, főként törpe- és kisbirtokra épülő mezőgazdasági termelés vált jellemzővé Magyarországon. 1948-tól azonban a Rákosi-diktatúra agrárpolitikája és az ahhoz társuló erőszak-alkalmazás váltotta fel e kereteket és vált a vidéki társadalom mindennapjainak meghatározójává. A párt agrárpolitikája éles ellentétben állt a parasztság érdekeivel, mivel a központi hatalom igyekezett a termelés irányítását magához ragadni. A begyűjtési rendszer, amely előírta és évente emelte a beszolgáltatandó termés mennyiségét és meghatározta annak típusát – amellett, hogy a piaci alá „nyomott” árak miatt a mezőgazdaságból történő jövedelemelvonás eszköze volt – a gazdálkodási szabadság korlátozását jelentette a gazdák számára. A kötelezővé tett vetéstervek és ütemtervek szintén a hagyományos, a maga ura parasztság gazdálkodási gyakorlatát ásták alá. A falu szocialista átalakításának akadályát a kuláknak bélyegzett paraszti réteg testesítette meg a hatalom retorikája szerint. A fellépés ellenük a magántulajdon korlátozásától (birtokméret maximalizálása, a föld szabad adásvételének megtiltása, a munkaeszközök kisajátítása) a nyílt erőszak-alkalmazásig terjedt. Az 1948-ban megindított kollektivizálás elsősorban a törpebirtokosok és az 1945-ben földhöz jutott újjgazdák körében volt hatott népszerűvé, míg az önálló gazdálkodásban sikereket elérő paraszti rétegek vonakodtak a termelészövetkezethez tömörülnéstől, illetve kényszerítés következményeként váltak csak taggá. A termelés központi irányításának igénye azonban nemcsak az egyéni gazdálkodók munkáját nehezítette meg, hanem a termelészövetkezeti parasztságot is. A mezőgazdasági munkák rendjét befolyásoló döntések ugyanis nem helyi szinten születtek meg, hanem a megyei és járási vezetőség utasításaként érkeztek a szövetkezetekhez. 1953 második felétől a Nagy Imre-féle „új szakasz” politikája a mezőgazdaság helyzetének javítását kiemelt feladatként kezelte. Az intézkedések következtében újra megnyílt a tér az egyéni gazdálkodás előtt, így e rövid időszak ismét új stratégiák követését kívánta meg a vidéki társadalomtól. Rákosi Mátyás visszatérése 1955 őszén a Nagy Imre által tett engedmények visszavonását jelentette, és újabb kollektivizálási hullámot indított el. Az 1956-ot megelőző évtized agrárpolitikája tehát számos olyan „akut feszültségócot” gerjesztett és problémaként konzervált a falvakban, melyek 1956 októberében robbanásszerűen a felszínre kerültek. Megoldásukat a parasztság követeléseinek határozott megfogalmazásával kérte, lezárandó a tulajdonviszonyokban, a mezőgazdasági termelésben, a személyes szabadságjogok területén tapasztalt bizonytalanságot.¹

1 VARGA Zsuzsanna: *Paraszti követelések 1956-ban*. In *1956 és a magyar agrártársadalom*. Szerk. ESTÓK János. Budapest 2006. 81–104. (A továbbiakban: VARGA 2006a.), VARGA Zsuzsanna: *A falusi társadalom feszültségócai az 1950-es évek közepén*. *Múltunk* 2006. 4. 223–239. (A továbbiakban: VARGA 2006b.), VALUCH Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest 2005. 188–212.

1956 tavaszán-nyarán a szovjet fejleményeknek megfelelően Rákosi kezdett kiszorulni a hatalomból, míg végül szovjet nyomásra júliusban elvesztette első titkári tisztségét.² A feszült, ámde az átalakulás lehetőségét magában hordozó légkörben megjelentek az első kritikus hangok, a valós helyzetértékelés és a megoldások keresésének igénye.³ Márkus István szociológus Galgóczi Erzsébet íróval a Somogy megyei kollektivizálást kísérő erőszakról tudomást szerezve, saját kezdeményezéséből már 1955-ben látogatás tett a megyében. 1956 kora nyarán azonban már lehetőség nyílt rá, hogy a Csillag c. irodalmi folyóirat számára Márkus István, Sántha Ferenc, Szabó István és Lázár István szociográfiai értekezést készítsenek a somogyi termelőszövetkezetek helyzetéről.⁴ Somogy megye ugyanis egyike volt azoknak a dunántúli megyéknek, ahol a Nagy Imre-féle intézkedések következtében 1956 nyarán tömegessé vált a termelőszövetkezetekből való kilépés.⁵ A terepmunka tapasztalatait végül Márkus István foglalta össze *Somogyi összesség* címmel, éles kritikát adva a mezőgazdaság helyi szintű adottságait, múltját figyelmen kívül hagyó, kizárólag a központi irányvonalat követő kollektivizálásról. A Márkus által készített láttelelet első nyilvános vitáját a budapesti Kossuth Klubban rendezték meg szeptember 25-én.⁶ Október 19-én sor került a *Somogyi összesség* kaposvári vitájára, amelyet a résztvevők száma és személye miatt a forradalom előestéjén megrendezett legnagyobb hatású fórumnak tekinthetünk, mely a mezőgazdaság és az agrártársadalom helyzetével és kérdéseivel foglalkozott.⁷

Jelen tanulmány az 1956 tavaszán-nyarán a vidéket járó társadalomkutatók egy csoportjának, a néptáncgyűjtőknek a kéziratait teszi vizsgálat tárgyává. A forrásanyag a kulturális tömegmozgalom művészeti irányítására 1951-ben létrehozott Népművészeti Intézet Néprajzi Osztályának dokumentációja, melyet a néptánc néprajzi szemléletű gyűjtését és tudományos feldolgozását végző munkatársak készítettek el.⁸ A Muharay Elemér vezetése alatt álló Néprajzi Osztály első nagy, monografikus igényű tánckutató munkája a somogyi területre terjedt ki, majd ezt követte szintén területi alapú kutatásként a Szabolcs-Szatmár megyei gyűjtőmunka. A Néptánckutató Munkaközösség tagjai 1956-ban érkeztek el a Nyírségen belül a nyíregyházi bokortanyák táncfalklórjának feltérképezéséhez. Nyilvánvaló, hogy a kutatók ere-

2 ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest 2010. 382–384.

3 A kritikus hangoknak az országszerte megalakuló politikai vitakörök biztosították a megszólalás lehetőségét. A legjelentősebb fórumot a DISZ Petőfi Körének nyilvános vitái jelentették. VARGA 2006a. 89.

4 SZÁNTÓ László: A Somogyi összesség kaposvári vitája. *Agrártörténeti Szemle* 1995. 1–4. 353–437. 355–358.

5 Zala, Vas, Baranya, Somogy, Győr-Sopron. VARGA 2006a. 88–89.

6 A budapesti vitát a Természet- és Társadalomtudományi Ismeretterjesztő Társulat Agrártudományi szakosztálya kezdeményezte. SZÁNTÓ 1995. 358.

7 A vita, melyet a Megyei Pártbizottság és a Természet- és Társadalomtudományi Ismeretterjesztő Társulat Agrártudományi Szakosztálya rendezett, nagyjából 1200–1300 érdeklődő részvételével zajlott. A fórumon felszólalt többek között Dobi István, az Elnöki Tanács elnöke, Tildy Zoltán volt köztársasági elnök, Z. Nagy Ferenc, az országgyűlés mezőgazdasági állandó bizottságának elnöke. Uo., 360–361.

8 A második világháború után a tudományos igényű néptáncgyűjtés egyrészt magángyűjtések útján, valamint a Néptudományi Intézet és a MASZOSZ Magyar Tánc Munkaközösségének együttműködésével kezdődött el 1947-ben. 1948-ban a MASZOSZ megszűnésével a gyűjtőmunkát a megalakuló Táncszövetség vitte tovább, a Népművészeti Intézet 1951-es megalakításáig. FÖLDIÁK András: A Magyar Művelődési Intézet ötven évének öt korszakából. *SZÍN* 1996. 2. 2–7. 2–3., MARTIN György: Beszámoló a Népművészeti- és Népművelési Intézetben végzett tánckutató munka eredményeiről. *Ethnographia* 1965. 2. 251–259. 251–252., VITÁNYI Iván: *A magyar néptáncmozgalom története 1948-ig*. Budapest 1964. 93–94.

dendően más céllal indultak el újukon, mint Márkus István és társai, nem közvetlenül a vidék agrártársadalmának problémái érdekelték őket, ám a helyi közösségek tapasztalatai hatással voltak rájuk. Az intézet munkatársai közül Maác László visszaemlékezésében így jellemezte az 1950-es évek néptáncgyűjtéseinek keletkezési körülményeit:

„(...) gyűjtéseink nem légüres térben folytak, hanem az ötvenes évek Magyarországon, melyben a szegénység és a rossz agrárpolitika csak felerősítette a parasztok bizalmatlanságát. Rengeteg gyanakvással kellett megküzdenuünk, s most szinte örömmel nézek magamra, mert az évtizedek során ezek a gyanakvásemlékek fokozatosan elhalványultak, s éppen a bizalom emlékei maradtak meg bennem.”⁹

A külön egységként kezelt Nyírség kutatásában nagy hangsúlyt kapott a nyíregyházi bokortanyákon végzett terepmunka.¹⁰ A gyűjtőutak alkalmával először a terep felderítésére és a kutatópontok kijelölésére került sor. Az előkészítő fázis után megkezdődött a kisebb területi egységek kutatása: a kijelölt gyűjtőpontokon a Néptánckutató Munkaközösség egy-egy munkatársa a terepen kéziratban rögzítette a táncéltre, a tánc formai jellegzetességeire, funkciójára vonatkozó adatokat. A kéziratok gyűjtés szakaszában a kutatók már a tánc filmre vételének előkészítésére is törekedtek, a filmfelvételre alkalmas táncosok és a felvétel helyszínének kijelölésével. Ezt követően a terepre kiszálló, rendszerint négy főből álló kutatócsoport elvégezte a tánc filmezését, és emellett a zenei anyagra vonatkozó és egyéb táncfolklorisztikai tárgyú megjegyzéseket rögzített, valamint a gyűjtésről fényképeket készített.¹¹

A nyíregyházi bokortanyák esetében a filmezés előkészítésére, a vidék táncfolklórájának kéziratok gyűjtésére a munkaközösség Jakab Ilonát jelölte ki, aki 1956 márciusában kezdte meg a feladat teljesítését. Az előkészítésben szerepet kapott – bár kisebb részben – Martin György is, aki az általa felkeresett település közelmúltban megalakult népi együttesének patronálását végezte el, de emellett a táncra és táncéltre vonatkozó adatokat is igyekezett rögzíteni. A gyűjtőmunka júliusban ért véget: A Népművészeti Intézet Néptánckutató Munkaközössége filmre vette a tájékozódó gyűjtések során felderített táncosok tudását.¹²

A nyíregyházi bokortanyák táncagyományainak gyűjtése közben a kutatók szembe találták magukat 1956 tavaszának feszültségével, az interjúk során felszínre került a sorsfordító események emlékezete. A kutatói tekintet, a vidék iránti érdeklődés és 1956 feszültségekkal

9 FÜGEDI János – SZÉLPÁL-BAJTAI Éva: *Maác*. Budapest 2015. 170.

10 A munkaközösség nem szigorúan a közigazgatási határok alapján jelölte ki kutatópontjait, hanem táncdialektus-területben gondolkodott. A kutatandó területet a következőképpen osztották fel: Rétköz, beregi, szatmári és szabolcsi Tiszahát, Nyírség, Ecsedi-láp környéke, Szamoshát, Erdőhát. MARTIN György – PESOVÁR Ernő: A Szabolcs-Szatmár megyei monografikus tánckutató munka eredményei és módszertani tapasztalatai. *Ethnographia* 1958. 3. 424–436. 424.

11 Uo. 425–426.

12 Jakab Ilona gyűjtőútjai. 1956. március 19–28. Görögszállás, Királytelekpuszta: Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet Kézirattár (a továbbiakban: Akt.) 0583a, Debrőbokr: Akt 0583b, Bedőbokr Akt 0583c, Halmosbokr: Akt 0583d, Kazárbookr: Akt 0583e, Vajdabokr: Akt 0583f, Siposbokr: Akt 0583g, Bundásbokr Akt 0583h, „Rozsrétbokr II.” (Rozsréti bokr II.), „Rozsrétszöllő” (Rozsréti szöllők): Akt 0583i, Alsópázsit: Akt 0583j. 1956. június 3–13. „Felsőbadurbokr” (Felsőbadur), Felsőpázsit: Akt 0592, „Felsősósokút” (Felsősósokútbokr): Akt 0593, Tamásbokr: Akt 0594, Magyarbokr: Akt 0595. Martin György gyűjtőútja 1956. április 21–23. „Császárszállás-Butykatelep” (Császárszállás, Butykatelep, Nagybutykatanya): Akt 0597. Az elkészült filmeket lásd Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet Filmtár (a továbbiakban: Ft.) 299., Ft 300., Ft 302., Ft 303. Jakab Ilona kutatói pályájáról bővebben DEÁKY Zita – KOLTAY Erika: *Maglódi hagyományok*. Maglód 2016. Martin György munkásságának összefoglalása PESOVÁR Ernő: In memoriam Martin György. *Ethnographia* 1987. 2–4. 149–159.

terhelt tavasza a bokortanyákon ért össze, találkozott egymással. E találkozás fennmaradt dokumentumaiból történelmi munkamódszert alkalmazva, a társadalmi-politikai kontextust felépítve megkísérélhetjük a helyi közösségek jellemzését, némely részletében homályos, de egészen értelmezhető pillanatképet nyújtva a *bokortanyák népéről*.

A BOKORTANYÁK VÁLTOZÓ MEGÍTÉLÉSE 1949 UTÁN

A Népművészeti Intézet kutatói 1956 tavaszán a magyarországi tanyarendszer egy sajátos szerkezetű csoportjának, a Nyíregyháza környéki bokortanyák kutatását kezdték meg. A nyíregyházi tanyavilág kialakulása a 18. század közepén vette kezdetét, amikor a Károlyi család elnéptelenedett birtokára először Békés megyéből (1753–1755), majd pedig az északi vármegyékből (1755–1760) evangélikus szlovákokat, úgynevezett *tírpákokat* telepített. Biztosra vehető, hogy Nyíregyháza városának a Károlyi-féle telepítés előtt is voltak a külterületen állattartó szállásai.¹³ A migrációs hullámokat követően azonban a nagy kiterjedésű határban nem magányos tanyaként, hanem közvetlenül egymás mellett, „bokrokba” rendeződő tanyák hálózata alakult ki, és mintegy harminc évvel a telepítés után már szilárd rendszerként vette körül a várost. A II. József korában készített első katonai felmérés (1782–1785) térképlapjain már kirajzolódnak a Nyíregyháza környéki „bokrokba” tömörülő külterületi lakott helyek, melyek közül a térkép 66-ot említ meg név szerint.¹⁴

A sajátosan a nyíregyházi határ *tírpák* tanyarendszereként ismertté vált bokortanyákról az első tudományos igénnyel írt munka Simkó Gyula tollából származik: adatai a vidéknek és társadalmának az első világháború előtti időszakra vonatkozó forrásai.¹⁵ A két világháború közötti időszak tanyakutató érdeklődésének eredményei közül a bokortanyákat illetően a legnagyobb hatású munkák közvetlenül a háború előtti években születtek.¹⁶ 1942-ben napvilágot látott Erdei Ferenc *Magyar tanyák* c. munkája, mely a magyar tanyarendszer egészének egy lehetséges tipológiáját adja. A bokortanyák az Erdei által felállított fejlődési sor fokait képviselő típusokba nem besorolhatóként, a „különleges tanyák” kategóriájában kerülnek tárgyalásra. Erdei a nyíregyházi tanyarendszer sajátos szerkezetét annak etnikus jellegével magyarázza, a szlovák „népi hagyományból” származtatta.¹⁷ A *Magyar tanyák* megjelenését követően, 1943-ban Márkus Mihály, a nyíregyházi születésű kutató saját pátriájának tanyavilágáról elsősorban társadalomnéprajzi és nyelvészeti szempontokat érvényesítő, összegző igényű monográfiát publikált.¹⁸

13 ERDEI Ferenc: *Magyar tanyák*. Budapest 1942. 227.

14 RÁCZ István: Az első magyarországi katonai térképfelvétel tanyatörténeti tanulságai. *Agrártörténeti Szemle* 1976. 1–2. 1–15. 8.

15 SIMKÓ Gyula: *Nyíregyháza és tanyáinak települése*. Kolozsvár 1909. 39. A bokortanyarendszer 19. századi fejlődésével jelen tanulmány keretei között nem áll módomban foglalkozni, erről lásd HENZSEL Ágota: Tanyai igazgatás Nyíregyházán (1850–1870). In *ELTE Körösi Csoma Füzetek 1981–82*. Szerk. SZÉKELY György – ÁGOSTON Gábor. Budapest 1983. 35–50. Uő: A nyíregyházi bokortanyák 1850. évi összeírása. In *Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás V–VI*. Szerk. Gyarmathy Zsigmond. Nyíregyháza 1985.

16 A 20. század első felének a tanyakutató irodalmáról lásd ERDEI 1942. 255–258.

17 ERDEI 1942. 227. A bokortanyákat csoportos tanyaként definiálva Simkó Gyula a „szláv nemzetiégi tömörülés” példaként említi. Simkó számára ugyanakkor „(...) az egész Magyarország (kevés kivétellel) a szláv településtípus területébe tartozik, de nem tiszta szláv, mert kelta és germán jelleg is van benne”. SIMKÓ 1909. 39.

18 Márkus a nyíregyházi bokortanyák kutatását tanárának, Györffy Istvánnak az ösztönzésére kezdte el. SZEMKEŐ Endre – VIGA Gyula: Márkus Mihály. (Nyíregyháza, 1912. augusztus 16. – Kassa, 2004. október 2005. október 5.) In *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*. Szerk. VERES László – VIGA Gyula. Miskolc 2005. 691–697. 693.

A *bokortanyák népében* Márkus a bokortanyarendszer kialakulását nem elsősorban annak etnikus jellegével indokolja (bár ellenpontját, a birtokközépen épített tanyát „magyarszabásúnak” nevezi). Nézete szerint a betelepülő családok a határ nagy kiterjedése miatt a két-beltelkes hajdúvárosok „kertjeihez” hasonlatos szállásokat állítottak fel a külterületen. A rokonsági kötelekek megtartására ügyelve a határ felosztásakor (1757–1759) egymás mellett kérték ki szállásföldjüket, melyek a 19. század második felére a gazdálkodás belterjessé válásával időlegesen, illetve állandóan lakottá váltak.¹⁹ Erdei felhívja ugyanakkor a figyelmet arra a sajátosságra, hogy az így kialakult bokrokban a tanyák beltelekkel is rendelkeztek, ekörül a földek nyomásrendszerben helyezkedtek el. Ezért lehetséges, hogy jóval későbbi munkájában Kósa László a bokortanyákra mint a nyíregyházi határ övezetes hasznosítási módjának és a 20. század közepéig fennmaradt nyomásos gazdálkodás együttes jelenlétének eredményére tekint (1998).²⁰

Márkus Mihály 1943-as monográfiájában összesen hetvenkét bokortanyáról ad számot. A táncgyűjtés kutatópontjai közül a Márkus-féle rendszerbe a bokortanyák sorába szigorúan véve Debrőbokor, Bedőbokor, Kazárbokor, Vajdabokor, Siposbokor, Bundásbokor, Felsőbadur, Felsősókút-bokor, Tamásbokor és Magyarbokor tartozott. Alsó- és Felsőpázsit valamint a Rozsréti szőlők Márkus szerint „(...) nem típusos bokortanyás települések, de minthogy azonos származású népesség lakja, továbbá szervezet tekintetében a bokortanyák rendszerét követik, nyugodtan vehetjük a bokortanyák közé”.²¹ Az 1956-os gyűjtés viszont kiterjedt olyan, egykor Nyíregyháza külterületéhez tartozó lakott helyekre, mint a város északi határán fekvő Királytelekpuszta és Görögszállás, melyeket Márkus nem sorolt a nyíregyházi bokortanyák közé, bár azt elismerte, hogy „(...) az újabb parcellázások révén igen sok tírják család lakja (...)”.²² A Martin György által felkeresett Császárszállást, Butykatelepet és Nagybutykát Márkus szintén nem vette bele elemzésébe. Császárszállás ugyan Nyíregyháza külterületéhez tartozott, de nem volt bokortanyás település, a két utóbbi pedig Nagyálló külterületi lakott helyeként maradt ki a szerző munkájából.²³

1948 után az MDP hatalmának kizárólagossá válásával a párt tanyapolitikája lett a mérvadó a politikai diskurzusban évtizedek óta jelen lévő „tanyakérdésben” is. Az 1949 januárjában, Erdei Ferenc elnökletével létrehozott Tanyai Tanács a tanyarendszer felszámolása mellett döntött, mivel abban a vidéki társadalom elmaradottságának okát, valamint a mezőgazdaság szocialista átszervezésének, a nagyüzemi gazdálkodásnak akadályát látta.²⁴ A tanyapolitika lehetséges útjai között Erdei Ferenc az 1942-ben megjelent munkájában a tanyák „falvasítását”, illetve a tanyák „városiasítását” tartotta számon. A „falvasítás” – melyet akkor Erdei még elutasított – a külterületi helyzet megszüntetését és a tanyák önálló falvakká való összevonását jelentette. A „városiasítás” azonban – mely mellett akkor még Erdei is lándzsát tört – a külterület még szervezettebb városi belterülethez kötésének törekvése volt. Az Erdei vezette

19 MÁRKUS Mihály: *A bokortanyák népe*. Budapest 1943. 110–116. Az egyes tanyák társadalmát összekötő rokonági rendszer fontosságára már Simkó Gyula is figyelmeztetett. SIMKÓ 1909. 39.

20 KÓSA László: *Paraszi polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*. Budapest 1998. 146–148.

21 MÁRKUS 1943. 17–18.

22 Uo., 17.

23 „Császár szállás pusztát” és „Nagy butyka pusztát” az 1870-es kataszteri felmérésen Nagyálló külterületeként mérték fel. Nyíregyháza városának a 18. század óta kiterjedt földbérletei voltak a császárszállási pusztán, és a gazdálkodással nyíregyházi *tírják* népesség is áramlott a területre. HENZSEL Ágota: Nyíregyháza pusztabérlete Császárszálláson (1837–1869). In *Szabolcs-szatmárberegi Levéltári Évkönyv XIII.* Szerk. GALAMBOS Sándor – KUJBUSNÉ Mecsei Éva – JÁNOSI Zoltán. Nyíregyháza 1999. 51–62. 52.

24 BELÉNYI Gyula: A szegedi tanyák 1949-ben. *Agrártörténeti Szemle* 1981. 1–2. 223–235, 223.

Tanyai Tanács azonban a szociológus-politikus egykori álláspontjával éppen ellentétes folyamatot indított el a külterületi lakosságnak a belterületre való tömörítésének céljával.²⁵ A tanyai lakosságnak városokba költözését, illetve újonnan létrehozott tanyaközpontokra való áramlását a belterületen való házhelyosztással, közintézmények szervezésével, valamint a külterületre kiadott építési tilalommal „ösztönözték”.²⁶ A nyíregyházi bokortanyák táncainak és táncéletének gyűjtésére vállalkozó kutatók valójában a gyűjtésnek csak egy részét végezték Nyíregyháza külterületén, hiszen terepeik közül több ekkor már közigazgatásilag nem az említett városhoz tartozott. Az átszervezés Nyíregyháza külterületét 1952-ben érte el. A tanyákból részben belterületté nyilvánítással, részben pedig az újonnan kialakított belterülethez való csatolással új településeket alakítottak ki: Nyírtelket és Nagycserkeszt.²⁷ A községesítés előtt a város csaknem 47 000 kat. hold kiterjedésű határán mintegy 24 753 külterületi lakos élt, ez Nyíregyháza lakosságának mintegy 44%-át jelentette,²⁸ míg az 1960-as népszámlálás adatai szerint a város megmaradt külterületén mindössze 16 861 lakossal rendelkezett, mely népességének közel 30%-át adta, holott a város összlakosságának száma nem változott jelentősen (55–56 000 fő).²⁹ A jelentős aránycsökkenés háttérében egyéb lehetséges tényezők mellett (például demográfiai folyamatok) a közigazgatási átszervezés tűnik meghatározónak. A néptáncgyűjtésre vonatkoztatva megállapíthatjuk, hogy a Jakab Ilona által felkeresett Siposbokor a gyűjtés idejében valójában már Nagycserkesz belterülete volt, Bundásbokort, Magyarbokort és Halmosbokort, illetve Tamásbokort pedig – elcsatolván Nyíregyházától – az említett új község külterületi részeként tartották hivatalosan számon. Királytelekpuszta Nyírtelek néven belterületté lett, Görögszállás ennek külterületi lakott helyeként élt tovább. A Bedőbokorhoz tartozó földeket az átalakítás kettéválasztotta: egy része az újonnan létrehozott Nyírtelek külterülete lett, egy része pedig a nyíregyházi határ része maradt.³⁰

25 ERDEI 1942. 250–254., ORBÁN Sándor: Tanyaközpontosítási, községesítési kísérletek a felszabadulás után. In *A magyar tanyarendszer múltja. Tanulmányok*. Szerk. PÖLÖSKEI Ferenc – SZABAD György. Budapest 1980. 362–398. 370–371. Erdei Ferenc 1950-es évekbeli szerepéről az agrárpolitikában lásd HUSZÁR Tibor: *Erdei Ferenc 1910–1971. Politikai életrajz*. Budapest 2012. 325–385.

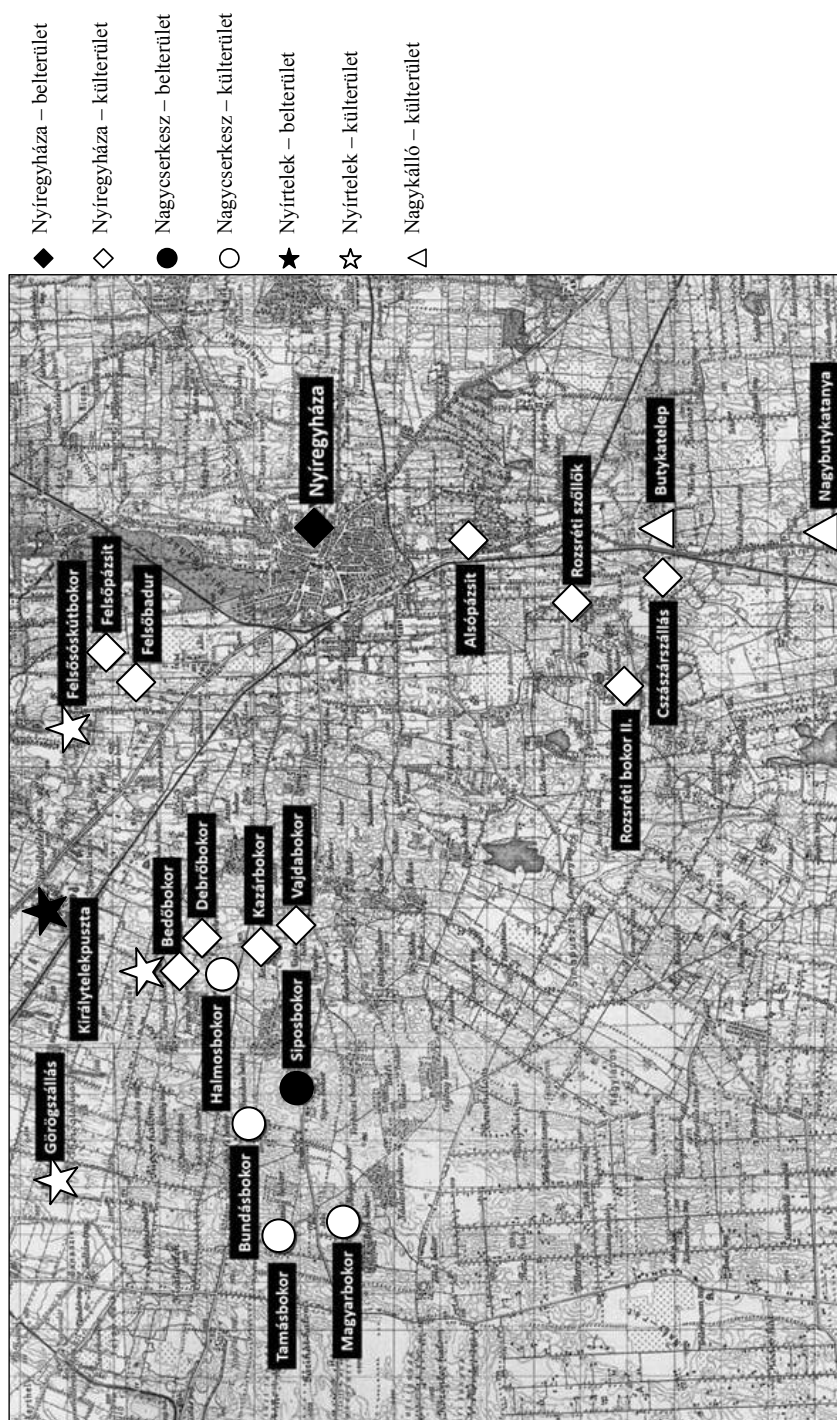
26 BELUSZKY Pál: A tanyafelszámolódás területi különbségei. In *Paraszi társadalom és műveltség a 18–20. században. III. Tanyák*. Szerk. HOFER Tamás – KISBÁN Eszter – KAPOSVÁRI Gyula. Budapest 1974. 27–44. 28–29.

27 BÁCSEKINÉ PRISTYÁK Erika: *Életképes bokortanyák. A nyíregyházi bokortanyák differenciálódása az elmúlt évtizedekben*. Nyíregyháza 2014. 8–9., BELUSZKY Pál: A nyíregyházi tanyabokrok földrajzi vizsgálata. *Földrajzi Közlemények. Új folyam* 1968. 2. 180–197, 181.

28 ORBÁN Sándor: Tanyaközpontosítási kísérlet a felszabadulás után Szabolcs-Szatmár megyében. In *Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás – Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei levéltári évkönyv. I–II*. Szerk. GYARMATHY Zsigmond. Nyíregyháza 1979. 197–220. 199., 1949. évi népszámlálás. 11. A külterületi lakothelyek (!) főbb adatai. II. B. Budapest 1951. 60–61.

29 1960. évi népszámlálás. 3.r. Szabolcs-Szatmár megye személyi és családi adatai. III. Budapest 1962. 282.

30 DANKÓ Mihály – MEZEI Zoltán: *Királytelek története: kezdetektől 1952-ig*. Nyírtelek 1993. 279–280., *Magyarország helységnévtára*. Budapest 1952. 183., 195–196., *Pótfüzet Magyarország helységnévtára 1952. évi kiadásához*. Budapest 1952. 32., 39., 41., 48., 50., 51., 57., 62., 72., 76., 1960. évi népszámlálás. 3.r. Szabolcs-Szatmár megye személyi és családi adatai. 4.1. Budapest 1962. 248–283.

A kutatópontok hovatartozása a közígazgatás 1952-es átszervezése szerint. Sajtó szerkesztés.
Forrás: Magyarország topográfiai térképei a második világháború időszakából Arcanum, 2008.

A táncgyűjtés cédula- és kéziratanyagában az elsődlegesen a táncra vonatkozó adatok mögött felsejlik a bokortanyákat a külvilággal összekötő kapcsolatrendszer. A forrásanyag a piaci értékesítés lehetőségeire, a tanyai-városi életforma egyidejű fenntartására, a vallási életre és a táncéletre vonatkozóan a tanyai népesség mozgási irányát Nyíregyháza felé rajzolja ki. A tanyai és városi ház párhuzamos meglétét Márkus Mihály a 20. század első felére vonatkozóan is működő rendszerként mutatja be. Eszerint egy-egy gazdacsaládnak a bokortanyán és a városban is volt lakóépülete, ez utóbbi által kötődött szervesen az adott család a városhoz. A gazdaság irányításától visszavonult, idős gazda ide költözött be a tanyáról, valamint a vallási élet alkalmain és a hetivásárok alkalmával ide érkezett meg a bokortanyáról a család.³¹ A városi és tanyai ház kettőse az övezetes határhazsnálat következménye, így nem a bokortanyákra jellemző specifikum. E rendszer a nagy kiterjedésű határral bíró alföldi tanyás városok életében is jelen volt.³² Erdei Ferenc az általa felrajzolt tanyatípusokat a tanyaalakulás történeti folyamatának egy-egy állomásaként képzelte el. E fejlődési sor vezérfonala a külterületi mezőgazdasági üzemek intenzíven lakottá válásának folyamata, valamint az anyatelepülés és a tanya kapcsolatának lazulása.³³ Nyíregyháza tanyavilágára vonatkozóan Erdei 1942-es összegzésében a leginkább hangsúlyos tanyatípusnak a „családi kisgazdatanyát” tekintette, mely a tanyai-városi életmód egyidejű fenntartásán alapszik, de számot ad számos „nagygazdatanyáról”, mely a parasztgazda által csak időszakosan, nyáron lakott. A szerző szerint jelen van ugyanakkor a teljesen megtelepült bokortanya típusa is, melynek lakóit városi ház tulajdonlásának híján már nem köti kapcsolat a városhoz.³⁴

A Népművészeti Intézet munkatársai által gyűjtött anyag a Nyíregyházáról leválasztott külterületi lakott helyek esetében igazolja a városhoz fűződő erős kapcsolatot.

*„Nálunk az úgy vót, hogy minden gazdának két háza vót. Egy valamék bokorba, egy meg a városba. Míg gazdálkodott egy gazda, kinn lakott a tanyán, piacra, templomba, bálba mindig bejárt a városba. Mán mikor a legfiatalabb gyermekit rendbe hozta, /minden gyermekét kiházasiította, valamennyinek új házat épített a saját tanyája területén, / akkor bement a városba lakni.”*³⁵ Siposbokor (Nagycserkesz).

*„Minden gazdának vót benn a városban háza, ott tartották az ünneplő ruhát. Szombat este mentek befele, 18-20-anként, gyalog. Az első vasárnap, meg a harmadik vót a fiataloké. Akkor ők mentek be templomba, egyéb vasárnap az öregek. Ez vót a fiatalok nagy találkozási helye, minden borokbú bent vótak; templom után sétáltak.”*³⁶ Felsősósokútborok (Nyírtelek).

Nyíregyházának – mint központnak – a bokortanyák táncéletére is jelentős hatása volt: a városi tánciskola a legújabb táncdivatok elsajátításának lehetőségét teremtette meg, a városban tartott bálók pedig a terjedés elsődleges alkalmai voltak.

Kérdésként merül fel, hogy a Tanyai Tanács országos szinten egységes, központilag megfogalmazott irányelvei mennyiben álltak összhangban az átszervezendő terület közösségeinek igényeivel és törekvéseivel. A Szabolcs-Szatmár megyei tanyaközpontosítási kísérletet fenti szempontból elemző Orbán Sándor ráirányítja a figyelmet, hogy egyes bokortanyák, azoknak intézményekkel ellátott volta, mobilitási lehetőségeinek megléte miatt a Nyíregyházához tartozás igényét fogalmazták meg az átrendezésért felelős területi bizottságnak.³⁷ A tanyai lakos-

31 MÁRKUS 1943. 147–156.

32 KÓSA 1998. 146–148.

33 ERDEI 1942. 142–153.

34 Uo., 227.

35 Akt 0583g. „Családi élet”.

36 Akt 0593. „Városi ház”.

37 ORBÁN 1979. 200–202. Erdei Ferenc elemzésében a bokortanyákat illetően éppen azoknak falusi-városi kettős jellegére koncentrált. „Úgy termelnek és úgy élnek hétköznapijait a nyíregyházi tanyaiaik,

ság – Orbán Sándor fogalmával élve – természetes mozgásirányának nyomai, emlékei, melyeket a bokortanyákon kutató táncgyűjtők érdemesnek tartottak feljegyezni, további adalékok lehetnek a kérdés megközelítéséhez a mindennapi élet szintjét is tárgyaló vizsgálatok számára.

A tanyafelszámolás politikája a bokortanyákat 1952-ben érte el. A városról leválasztott tanyavilágot két új belterület, Nyírtelek és Nagycserkesz köré szervezték. A gyűjtők 1956-ban még a tanyai népesség természetes mozgási irányát illetően számos esetben szerves kapcsolatot tártak fel az anyavárossal, Nyíregyházával, mely felé piaci kapcsolatok mutattak, és egyaránt volt a vallási és a táncélet színtere. A tanyai és városi életmód kettőse a gyűjtés időpontjában még élénken élt az emlékezetben. A tanyafelszámolás politikája ugyanakkor eltérő ütemben haladt előre az ország különböző területein. Beluszky Pál az 1970-es évek első felében a bokortanyákat akkori állapotuknak megfelelően azok közé a tanyás vidékek közé sorolta, ahol a tanyás településforma még majdnem érintetlen formában maradt meg, és gazdasági szerepe is számottevő. A tanya-felszámolódás mérsékelt voltát Beluszky éppen a *tirpák* tanyáknak a mezőgazdasági termelésben betöltött funkciójának megtartásával indokolta.³⁸

A BOKORTANYÁK NÉPESSÉGE. EMLÉKEK ÉS DEMOGRÁFIAI FOLYAMATOK

Márkus Mihály munkája alapján a bokortanyák lakosságát a második világháború előtt két tengely: a származás és a vagyon mentén szemlélhetjük. A nyíregyházi *tirpák* lakosság magjává váló lakosság a 18. században a Károlyi-féle telepítési hullámmal érkezettek meg, és a következő évszázadok alatt jelentős vagyoni differenciálódáson ment keresztül: nagygazda, kisgazda és szegénygazda rétegre bomlott szét. A közös, alapító felmenőktől való származás egészen a 20. század közepéig azok számára is biztosította a presztízt, a *rangos* helyzetet a helyi társadalmon belül, akik vezető gazdasági pozíciójukat elvesztették.³⁹

A békési származás tudatát Jakab Ilona 1956-ban még tetten érte Tamásbokorban:

*„Hogy honnan került a verbunkos, nem tudnám megmondani. Ezt az apámék is tudták, hozták ide Szarvasról, meg Csabárról. (...) Azt mondta az apám, hogy az nagyon régi nóta, régi tánc, de nem tudta megmondani ő se, hogy hunnan való, csak azt tudta, hogy öregapám is járta, az is lehet, hogy itt tanuta mán a tanyába.”*⁴⁰

A nyíregyházi határ egészen 1920-ig, az új államhatárok kijelöléséig folyamatos népességutánpótlást kapott az északi, a trianoni békeszerződéssel a csehszlovák állam részévé váló megyékből (például Gömör és Kishont vármegyéből). Az idénymunkára „lejáró” aratók, cséplők, szolgálók, mesterlegények egy része időről időre a letelepedés mellett döntött, és bár főként szlovák nyelvű népesség érkezett ily módon, az újonnan betelepülteket a *tirpák* csoportok *tótként* különböztették meg maguktól.⁴¹

mintha falusiak lennének és úgy járnak piacra, úgy mennek a templomba és úgy élnek le nyugalmi idejüket, mintha városiak lennének. Mindez ezért lehetséges így, mert nem falusiak és nem városiak nyugati értelemben, hanem egy sajátos magyar agrárvárosi szervezetnek, a tanyás városnak polgárai.” ERDEI 1942. 228.

38 BELUSZKY 1974. 36–42.

39 MÁRKUS 1943. 14–15. Márkus a földbirtok nagysága alapján a következő beosztást alkalmazza: nagygazdák (bohácsi ’gazdagok’): 50 kat. hold, kisgazdák (gazda): 2–50 kat. hold, szegénygazdák (malí-gazda ’kis gazda’): 0–10 kat. hold. Uo., 33–34.

40 Akt 594. „Magyar verbunkos”

41 Az idénymunkásként érkező csoportok vegyes vallási képet mutattak: az evangélikus, katolikus, görög katolikus vallás egyaránt jelen volt körükben. MÁRKUS 1943. 33–40. Az aratómunkásokról az

„A valódi tírpákok mind evangélikusok. Más vallású köztünk nincs. Nyírteleknek egy része az is tót, a Felvidékről kerültek ide, azok katolikusok. Vagy szógalegények vótak, vagy csak lejártak aratni, és megtelepedtek. De ezek nem tírpákok, tótok.”⁴²

A leszivárgó népesség a társadalmi hierarchia aljára épült be: taksásként nagyrészt a gazdánál vállalt bér munkából élt meg. A nyelvhasználat kérdéséről a cédula- és kéziranyag adatai alapján úgy látom, hogy a gyűjtés időpontjában a szlovák nyelv bizonyos helyi változata még ismert volt a bokortanyákon. Márkus 1943-ban megállapította, hogy „Nyíregyháza és határa még csak most lépte át az asszimiláció feleújtát”.⁴³ A szerző szerint a „tírpák-tót” nyelvjárást a bokortanyák taksás rétege tovább megtartotta, nyelvcserejük a Felvidékről érkező folyamatos népességutánpótlás miatt lassabb volt, mint a birtokos paraszti rétegnek.⁴⁴ A „tírpák-tót” nyelvjárás lassú kiszorulását 1956-ban Jakab Ilona a következőképpen dokumentálta Tamásbokorban:

„A hátulsó tanyákon még mindig keveset tud magyarul a nép, keverik a magyar nyelvet a tóttal. Mink már magyarok vagyunk, ha tót is az anyanyelvünk, de az mán csak nekünk, öregeknek, mer a fiatalok egyáltalán nem beszélik a tót nyelvet.”⁴⁵

Nyíregyháza környékének magyar eredetű lakossága a forrásanyagban a külterület egykori uradalmi cselédségeként jelenik meg. Jakab Ilonának az 1956 márciusi kiszállása alkalmával Nyírtelek összetett és sokszínű lakossága keltette fel a figyelmét. Az 1952-ben Nyírtelek néven létrehozott település eltérő történeti múlttal és népességgel rendelkező egységeket fogott össze: az 1945 előtt Dessewffy grófi birtok egykori uradalmi cseléd magyar népességét, a Királytelekszőlőben megtelepedett idénymunkásokat, és a közeli bokortanyák *tírpák* lakosságát.⁴⁶ Jakab Ilona így rögzítette megfigyeléseit kéziratában:

„A Dessewffy grófok birtoka volt itt, mai Nyírtelek lakosai legnagyobbbrészt náluk voltak béresek, cselédek. 1945 óta betelepültek is vannak Nyírteleken. (...) Lakossága: főleg tót, illetve tírpák, magyar és sváb. A magyar lakosság zöme a volt uradalmi cselédségből adódik.”⁴⁷

A néptáncgyűjtés során felderített területen a Nyíregyháza külterületéhez tartozó Császárszállás bírt még jelentősebb magyar, egykori uradalmi cseléd népességgel. Bár Martin György szerint „a kétféle etnikum tartós együttélése miatt ügylátszik (!) azonban lényeges különbség a táncban és a táncéletben azonban nem tapasztalható”,⁴⁸ a gyűjtött adatok viszont arra utalnak, hogy a különböző eredet, társadalmi hovatartozás a tánc terén is jelentett eltéréseket. A közeli *tírpák* lakosságú Nagybutykatanya táncélete bizonyos jegyeiben elvált a közeli császárszállási uradalom cselédségének tánchasználatától.

egész magyar nyelvterületre vonatkozóan lásd BALASSA Iván: *Az aratómunkások Magyarországon 1848–1944*. Budapest 1985.

42 Akt 0594. „Vallási és nemzeti felfogás”.

43 MÁRKUS 1943. 15.

44 Márkus a kétnyelvűség tárgyalásakor a „tírpák-tót” (a Nyíregyházára a 18. században érkező telepek saját nyelve), és a „tírpák-magyar” (ahogyan a szlovák eredetű lakosság a magyar nyelvet beszéli) fogalmakat vezeti be. Uo. 41–49

45 Akt 0593. „Nyelvtudás”.

46 DANKÓ – MEZEI 1993. 187–218. Az 1952-ben létrehozott Nyírtelek bel- és külterülete a tanya-központosítás előtt egyaránt Nyíregyháza külterületéhez tartozott. Az 1945 előtt a Dessewffy-uradalom részei voltak: Gyula- és Ferenc tanya, Varjúlajos, Belegrád, Görög szállás. A beltanya mellett önállóul a Királytelekszőlőben idénymunkások telepedtek meg. A Királytelek közelségében lévő bokortanyák *tírpák* lakossággal bírtak: Alsó- és Felsősökút bokor, Jakusbokor, Szekeresbokor, Dankóbokor, Bedőbokor. E bokortanyák élete szorosan kapcsolódott Nyíregyházához, ám a tanya-központosítás következményeképp az önállóvá váló Nyírtelek külterületévé váltak.

47 Akt 0583a. „Településtörténeti adatok.”

48 Akt 0597. „Jelentés a végzett munkáról”.

„A cselédek vasárnap délután összeálltak. Császáron, a Liskai tanyán összeálltak kari-kába. Nálunk ez nem volt divat ez nem volt divat, csak a kukások (dohánykertész – E. Á.) csináltak olyat. A gazdák szégyeltek olyat csinálni.”⁴⁹

A forrásanyag a második világháborúhoz köthető embervesztéseket illetően meglehetősen hallgatólag, annak ellenére, hogy a fronton meghalt katonákkal, az 1944 májusában közel hatezer deportált zsidó lakossal, valamint az 1944 novemberében málenkij robotra elhurcolt kétezer polgári személlyel együtt a városnak és tanyarendszerének vesztesége elérte a tízezer főt.⁵⁰ A megpróbáltatások átélése ugyanakkor nyomot hagyott a táncélet további alakulásában: a két világháború között megrendezett táncalkalmak ritkulásához, elmaradásához vezethetett. Az alábbi részletet Jakab Ilona gyűjtötte a felsőskúti táncélet átalakulásáról:

„A háború alatt az oroszok jövetele előtt 2-3 évvel a fiatalság katona vót, kezdett a bursza (a bokortanyákban vasárnaponként megrendezett táncalkalom – E. Á.) ritkulni. A háború óta meg, örülünk, hogy élünk, a fiatalok elkerültek, ki erre, ki arra, akik itthon maradtak azoknak se sok kedve vót burszázni.”⁵¹

1947 tavasza és 1949 nyara között a csehszlovák–magyar lakosságcsere bolygatta fel Nyíregyháza és a bokortanyák életét. Az 1945. április 5-én megszületett csehszlovák kormányprogram (ügynevezett kassai program) célul tűzte ki a Csehszlovákia területén élő magyar lakosság kiutasítását. Miután 1945 folyamán a csehszlovák kormánynak sikerült nyomást gyakorolnia a magyar lakosság biztonságát fenyegető lépésekkel (például önkényes deportálás, jogfosztás, tulajdonfosztás) a magyar félre, több sikertelen tárgyalási kísérlet után végül 1946. február 27-én megegyezés született a magyar–szlovák lakosságcseréről. A megállapodás Csehszlovákia számára annyi magyar áttelepítését engedélyezte, ahány szlovák Magyarországon áttelepülésre jelentkezett. A csehszlovák fél érdekeinek megfelelően 1946 márciusában megkezdte munkáját Magyarországon a Csehszlovák Áttelepítési Bizottság, mely a szlovák lakosságot propagandájával az ország elhagyására ösztönözte.⁵² A nyíregyházi *tírpák* népesség körében 1946 tavaszán indult meg a hat hétig tartó toborzás, mely a csehszlovák állam szócsovéként működő békéscsabai hetilap a *Sloboda* hírdásai szerint nem ment zökkenőmentesen a földbirtokukhoz ragaszkodó bokortanyai népesség körében.⁵³ Tény azonban, hogy az 1945-ös földosztás a nyíregyházi határt csekély mértékben érintette, hiszen a város lakosságának mindössze 3,8% jutott földhöz, míg Szabolcs-Szatmár megyében ez az arány

49 Akt 0597. „Vasárnap délutáni szórakozás”.

50 A bokortanyák népességét a frontszolgálat, valamint az 1944-es német és szovjet csapatok közti elhúzódo összecsapások tapasztalata közvetlenül érintette. 1944. október 21-én a szovjet erők ugyan megszállták a várost, de a németek még e hónap végén visszafoglalták azt. A másodszori (végleges) szovjet megszállás október 31-én következett be. A málenkij robotra hurcolás a tanyai lakosságot csak kisebb mértékben érintette, ugyanis a foglyok összegyűjtése elsősorban a városban történt meg. FAZEKAS Árpád: *Elhurcoltak. Nyíregyháza, 1944–1948*. Nyíregyháza 1989. 7–12., 38–39.

51 Akt 0593. „Bursza”.

52 TÓTH Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között*. Kecskemét 1993. 152–170. (A továbbiakban: TÓTH Á. 1993.)

53 A Nyíregyházát és tanyavilágát elhagyó *tírpákok* Léva és Zseliz környékére kerültek. BUKOVSKY László: A szlovák–magyar lakosságcsere iratai a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltárában. In *Szabolcs-szatmár-beregi Levéltári Évkönyv. XI.* Szerk. NAGY Ferenc. Nyíregyháza 1995. 229–241. 235.

10,5% volt.⁵⁴ Az 1945 után továbbra is földszükében maradó rétegek számára a szlovák propaganda vonzó lehetőségeket tudott felmutatni.⁵⁵

„A tanyabokrokon folyik a társalgás a propagandáról, a jelentkezésről és magáról az áttelepülésről. Itt már világosan megkülönböztethető a mieink között 3 csoport. Az első csoportot a gazdagok alkotják, akiknek birtoka meghaladja az 50 köblöset, és sajnálják elhagyni tulajdonukat. A második csoportot azok a szlovákok képezik, akiknek a fejét megzavarta a magyar állameszme, és büszkén vallják magukról, hogy »mi magyar tótok vagyunk«. A harmadik csoport a legnépesebb és legértékesebb. Ők azok a szegény, illetve középparasztok, akikben felébredt a valódi szlovák nemzeti érzés.”⁵⁶

A lakosságcserre következtében Nyíregyházára és a környező tanyavilágba érkezett csehszlovákiai magyarok számát Bukovszky László a levéltári kutatásai alapján mintegy kétezerre becsüli.⁵⁷ Figyelmeztet ugyanakkor, hogy az egymástól távol eső vidékekről (például Mátyusföld, Gömör, Bodrogek) érkező családokról készített jegyzékek korántsem teljesek és olykor ellentmondásokat tartalmaznak.⁵⁸ A helyiek által „újmagyarként”⁵⁹ emlegetett, magyar nyelvű, katolikus és református népesség szétszóródott a bokortanyákba, gyakran még az egy településről érkezőknek sem sikerült az új körülmények között egy tömbben maradni.⁶⁰

A cédula- és kéziranyag érdekessége a kárpátaljai Nagydobronyból származó családokról szóló híradás. A kárpátaljai magyarok jelenlétére Jakab Ilona első gyűjtőútja során figyelt fel, amikor a Rozsréti szőlőkben áttelepített családokkal találkozott.⁶¹ A gyűjtő ezt követően a Népművészeti Intézet megbízásából júniusi kiszállása alkalmával visszatért a Rozsréti szőlőkbe, hogy az addig végzett munkát az áttelepült magyar lakosságra vonatkozó adatokkal egészítse ki. Második látogatása alkalmával elsősorban a nagydobronyi magyarok táncainak és táncéletének gyűjtésére törekedett, de fontosnak tartotta rögzíteni a közösség történetét, az előtte feltáruló életutakat is. Nagydobrony lakosságából a felvidéki és a kárpátaljai területek revíziója után a magyar államhatalom a forrásanyag szerint közel ötven családot telepített Losonc környékére. A csehszlovák–magyar lakosságcserre következményeképp az egykori kár-

54 1949. évi népszámlálás. 3. Részletes mezőgazdasági eredmények 7. A felszabadulás után a földreform során és az egyéb jogcímenek földhözjutottak. Budapest 1950. 290.

55 Vö. TÓTH Á. 1993. 161. Az 1945-ös földreform és a nemzetiségpolitika összefüggéseiről lásd FEHÉR István: Földreform, telepítések és nemzetiségpolitika Magyarországon 1945–1948 között. *Agártörténeti Szemle* 1995. 1–4. 42–49.

56 Sloboda, 1946. május 26. BUKOVSZKY László: A nyíregyházi *tirpákság* áttelepülésére vonatkozó adatok a Sloboda című lapban. In *Szabolcs-szatmár-beregi Levéltári Évkönyv. XIII.* Szerk. GALAMBOS Sándor – KUJBUSNÉ MECSEI Éva – JÁNOSI Zoltán. Nyíregyháza 1999. 85–97. 89.

57 Nyíregyházáról és környékéről a lakosságcserre-egyezmény keretei között több mint háromezer *tirpák* lakos települt ki Csehszlovákiába. BUKOVSZKY 1995. 235. Tudománytörténeti érdekesség, hogy *A bokortanyák népének szerzője*, a Néprajzi Múzeum akkori munkatársa, Márkus Mihály 1947. szeptember 1-jén a lakosságcserre keretei között elhagyta Magyarországot, és családjával Kassára települt át. Áttelepülését követően a Kelet-Szlovákiai Múzeum öre, majd igazgatójaként (1951–1957) dolgozott. SZEMKEŐ – VIGA 2005. 694–695.

58 A levéltári forrásokból Bukovszky a következő településeket azonosította. Mátyusföld: Diószeg, Nagyfüdmes, Taksony, Réte, Andód, Naszvad, Ímely. Gömör: Rimaszombat, Gömörpanyit, Tornalja, Runya. Bodrogek: Borsa. BUKOVSZKY 1995. 236–237.

59 Akt 0594. „Vallás és nemzeti felfogás.”

60 A magyar kormányzervek a lakosságcserre-egyezmény megkötésekor ígéretet tettek, hogy a telepítő szervek az egy községből érkezőket nem választják el, hanem a lehetőségekhez mérten azonos helyre telepítik le őket. Uo. 235–236. Forrásunkból kiviláglik, hogy a Nagydobronyiak esetében a fenti elv nem valósult meg következetesen.

61 Akt 0583i. „Háziipar – Fonás-szövecs.”

pátaljai közösség tagjai csehszlovákiai magyarként kitelepítve részben a bokortanyákra, részben Baranya megyébe kerültek.

„A most áttelepítettek mind Losonc környékéről kerültek az anyaországba, mert 1943-ban a túlnépesedés miatt Losonc két tanyájára Fábián- és Egyházpusztára telepítettek 48 családot. »Ott olcsón kaptak földet, házat, azáttelepítés célja azonkívül hogy Dobrony más tul sűrű vót, az is vót, hogy a Losonc-környéki elszlovákosodott magyarokat visszamagyarosítsák. Persze a csehek 45 után első dóga az vót, hogy bennünket, mint megbízhatatlanokat deportálni akartak a Szudéta vidékre, úgy menekültünk meg, hogy két bátor fiatalember átjött Magyarországra és az itt működő kormánybizottsággal elintézte, hogy ide telepítettek bennünket. A baj csak az, hogy nem egy helyre vittek bennünket, hanem egyik részük Baranyába, másik részit meg itt a tanyákba szórták széjjel.«⁶²

Móricz Kálmán Nagydobrony történetét feltáró monográfiájában a losonci egyháztanács jegyzőkönyve alapján megállapítja, hogy a református nagydobronyi családok a Losonc környéki egyházi földeket vehették művelés alá, a telepítés megszervezésében pedig a nagydobronyi, illetve losonci lelképásztorok játszották a kulcsszerepet. A szerző szerint a csehszlovák–magyar lakosságcsere keretei között 24 család került a *tirpák* tanyavilágba, míg szintén 24 családot Bakonyjákóra telepítettek le.⁶³ Mivel Móricz kizárólag szóbeli információkra hivatkozik forrásként a lakosságcsere területén, nem nyílik lehetőség a különböző források összehasonlító elemzésére.⁶⁴ A forrásban a Magyarországra telepítés mint a deportálástól való megmenekülés jelenik meg. 1945 őszén egy csehszlovák elnöki dekrétum alapján közel 10 000 magyart szállítottak cseh területre, közmunkára. Az intézkedéshez a németek kitelepítésével keletkezett munkaerőhiány szolgáltatta a hivatkozási alapot. A deportálások még 1946 őszéig eltartottak: főképpen a galántai, párkányi, lévai, érsekújvári és zselizi járásokból mintegy 50 000 embert kényszerítettek lakóhelye elhagyására.⁶⁵ A bokortanyákra került nagydobronyiak saját múltjuk alakulásában fontos szerepet tulajdoníthattak e tapasztalatnak.

Jakab Ilona és Martin György a bejárt területen találkoztak a 18. századi Károlyi-féle *tirpák* telepítés kontinuu eredetudatú családjaival, de tudomást szereztek a békési származású *tirpák* lakosság és az északi megyékből idénymunkára lejáró, később a nyíregyházi határban megtelepedő *tótok* közti különbségek jelenlétéről. Interjúalanyaik között egyaránt jelen voltak az 1945 előtt uradalmi cseléd magyarok képviselői, valamint a második világháború éveit alatt Losonc környékére, majd 1947-ben a szlovák–magyar lakosságcsere következményeként a bokortanyákba kerülő kárpátaljai magyarok.

62 Akt 0593 i. „Községtörténeti adatok – A kitelepítés története.”

63 MÓRICZ Kálmán: *Nagydobrony*. Budapest 1993. 62.

64 A Botlik József és Dupka György által közreadott, Kárpátalja magyarlakta településeit bemutató kötet Nagydobrony esetében a település nevezetességei között találjuk, hogy „(...) felkereste a falut és lejegyezt itt népdalokat Bartók Béla, 1938 őszén pedig Dincser Oszkár, a budapesti Néprajzi Múzeum munkatársa. Nagy Józsefné és Molnár Tari Sándor helyi nótafák, Kodály Zoltán meghívására Budapestre utaztak, akiktől a zeneszerző nagydobronyi népdalokat jegyezt le”. BOTLIK József – DUPKA György: *Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján*. Ungvár – Budapest 1993. 208–209. A fenti, néprajzi gyűjtésekre vonatkozó megjegyzés egybevágnak a nagydobronyiakról szóló 1956-os Jakab Ilona-féle híradással, ám forrásmegjelölést sajnos a szerzőpárosnál sem találunk. „A gyűjtés nem volt előttiük ismeretlen, mert 1942-ben a bécsi döntés után egy fiatal ember járt náluk filmgéppel és magnetofonnal, filmfelvételt és hangfelvételt is készített. ezenkívül egy Molnár Sándor nevű 60-65 éves gazdától meséanyagot gyűjtött a Rádió számára. Mint mondták, ez a bácsi két hétig tartózkodott Pesten, s egész idő alatt a Rádió rendelkezésére állt.” Akt 0583j. „Jelentés a végzett munkáról.”

65 IZSÁK Lajos: A felvidéki magyarság jogfosztása és szülőföldjéről való eltávolítása 1944–1949. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2004. 3. 5–19. 11–14.

VÁLTOZÓ KÖZÖSSÉGEK, VÁLTOZÓ TÁNCÉLET

1948 áprilisában sor került az MKP (1948. június 12-től MDP) szövetkezeti irányelveinek elfogadására. Az irányelvek előrevetítették, hogy a párt a magyar agrárium számára a jövőt az állami gazdaságok területének növelésében és a kollektív gazdaságok szervezésében látja. A kollektivizálás, miután Rákosi Mátyás augusztus 20-i kecskeméti beszédében a nyilvánosság előtt is bejelentette a mezőgazdaság szocialista átszervezésének szándékát, országos szinten 1948 őszén indult meg.⁶⁶ A következő években a tanyafelszámolási politika és az azzal párhuzamosan futó kollektivizálási kampány határozták meg a bokortanyák népességének lehetőségeit, gazdálkodási stratégiáit és mindennapjait. 1948 végére összesen 468 termelőszövetkezet működött az országban,⁶⁷ ebből Szabolcsban és Szatmár-Beregben 19-ről adhatunk számot, összesen 116 tagot számlálva.⁶⁸ 1949 elején országos szinten megtörtént a már működő csoportok felülvizsgálata. A felülvizsgálati bizottságok Szabolcs megyében az átvilágított termelőszövetkezetekből már 21, döntő többségében közösen termelő (III. típusú) szövetkezeti csoportnak engedélyezték működését.⁶⁹ Egy 1949. szeptemberi, az MDP Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Osztálya számára készített „bizalmas jelentés” a Szabolcs megyei kollektivizálással kapcsolatban az 1945-ös földosztás alkalmával földhöz jutottak részvételének túlsúlyára hívja fel a figyelmet.

„Megye Bizottsági elvtársaink elmondották, hogy az egész megye területén, tehát azokban a községekben is, ahol nem volt tagosítás, mozgolódás tapasztalható a tszcs-k irányába. Ez különösen az újjgazdáknál mutatkozik meg. A régebbi kisbirtokos parasztok tartózkodóbbak, mint az újjgazdák. A középparasztok még a legtöbb helyen passzívak, érdeklődnek ugyan a tszcs-k felől, és beszélnek is róla, de a csoportba tagnak nem lépnek be. Az egész Szabolcs megyében – bár még nincs kiértékelve számszerűen – elvtársaink véleménye az, hogy a megye területén 5-6 középparasztnál több nincsen a termelőszövetkezeti csoportokban.”⁷⁰

A szövetkezetesítés megindulása nem hozott gyors sikereket a központi hatalom számára, hiszen kezdetben – és ez nemcsak Szabolcs megyére igaz – a törpebirtokos és az 1945-ös földosztáskor földhöz juttatott réteg érdeklődött elsősorban a szövetkezeti gazdálkodás iránt. Témánk szempontjából kiemelkedő, hogy a várt eredmények elmaradása arra sarkallta az MDP vezetését, hogy 1949 tavaszán úgynevezett súlyponti körzetek kialakításáról döntsön, melyeket a kollektivizálás „mintaközösségeiként” lehetett volna felmutatni. A példastatuálás éppen egy tanyás vidék átalakításával történt meg: 1951 januárjában a Szolnok megyei pártbizottság az MDP II. kongresszusára felajánlotta négy nagykun tanyás város (Karcag, Kisújszállás, Mezőtúr és Túrkeve) maradéktalan téjeszesítését, melyet erőltetett menetben, csaknem egy hónap alatt végre is hajtottak.⁷¹

1951-ben megkétszereződött a szövetkezetek száma. A nagyüzemi szervezés szempontjából ez volt a legeredményesebb év.⁷² Beszédes adat, hogy 1952-re az egyesített Szabolcs-

66 NAGY József: Kényszerszövetkezetek Magyarországon (1948–1956). 1. A szövetkezeti szervezés előzményei. *Agrártörténeti Szemle* 2008. 1–4. 169–211. 171–173. (A továbbiakban: NAGY J. 2008.)

67 Uo. 179.

68 KONCZNÉ NAGY Zsuzsanna: *Szabolcs-Szatmár megye mezőgazdasága 1945–1961*. Nyíregyháza 2001. 55. (A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai III. Tanulmányok 9.)

69 Uo., 54.

70 Ö. KOVÁCS József: *Vidéki Magyarország 1945–1970. Dokumentumok földről, hatalomról, emberi sorsokról*. Budapest 2015. 87.

71 NAGY J. 2008. 184.

72 Uo., 186.

Szatmár megye területén már 51 000 taggal számolhatunk, 502 termelőszövetkezetbe tömörülve. A megye vetésterületének mintegy 64,5%-át még az egyéni gazdálkodás keretei között művelték, de a termelőszövetkezetek és az állami szektor a terület 35,5%-át vonta már művelés alá.⁷³ A szántóterületre vonatkozó értékek országos szinten a következőképpen alakultak 1952 végére: az összes szántóterület 22,6%-át művelték termelőszövetkezetek, szám szerint 5110.⁷⁴ Szabolcs-Szatmár megyében tehát az országos adatokhoz viszonyítva a termelőszövetkezeti mozgalom nagyobb részt tudott művelés alá vonni.

Az egyéni gazdálkodáshoz való ragaszkodás 1953 nyarán, a Nagy Imre-féle „új szakasz” politikájának életbe lépésekor azonnal megmutatkozott. Az agrárium helyzetén javító intézkedések az egyénileg gazdálkodó birtokos parasztság számára újra teret engedtek, valamint a termelőszövetkezeti mozgalom lassabb és észszerűbb fejlesztését szolgálták. Rendkívül nagy hatású döntésnek számított a termelőszövetkezetekből való szabad kilépés és azok feloszlásának engedélyezése.⁷⁵ A nagyarányú kilépési hullám, mely 1953 nyarán országosan elindult, Somogy, Szabolcs-Szatmár és Borsod-Abaúj-Zemplén megyében volt a legjelentősebb.⁷⁶ Szabolcs-Szatmár megyében 1953 őszére a megye 495 termelőszövetkezete közül 76 mondta ki feloszlását (a megye termelőszövetkezeteinek 15,5%-a), valamint további 101 taglétszáma többé-kevésbé megfogyatkozott a kilépések miatt.⁷⁷ Az országos tendenciákkal összhangban a megyében is főleg középparaszrok döntöttek az egyéni gazdálkodáshoz való visszatérés mellett.⁷⁸ A megyei adatok más perspektíváját mutatja be Farkas Gyöngyi, aki a kollektivizálás által előidézett konfliktushelyzeteket lokális szinten vizsgálta meg. Munkája rámutat, hogy a megyében jelentős volt a kollektivizálás elleni helyi, aktív és tömeges fellépés, tiltakozás. A tyukodi „közelpék” a kollektivizálás elleni 1951-es szervezkedés geneziséjét a település tanyavilágába helyezi, felhívva ezzel a figyelmet arra, hogy a tanyás településszerkezet kimondottan nehezíthette és lassíthatta a folyamatot, mivel: „E népesség beszerzése általában nagyobb energiát igényel a téesszervezők részéről, mint a belterületen koncentrálódó lakosságé.”⁷⁹ A termelőszövetkezetek tömeges elhagyása az „új szakasz” politikájának idején a kollektivizálás kiváltotta feszültségek oldásaként érintette Szabolcs-Szatmár megyét. Az enyhülési politikát Rákosiék hatalomba való visszatérésével újból a kollektivizálás erőltetése váltotta fel 1955 őszén. Az egyéni gazdálkodás jövőjének ismételt kerékbe törése a központi hatalom és az agrártársadalom ellentétét mélyítette el.

Tavasszal a bokortanyákra érkező kutatók előtt feltáruló közösségek már mindezen sorsfordulók, politikai irányváltások megélésén túl voltak. A hatalomnak a paraszti társadalomhoz fűződő viszonya nemcsak a tulajdonviszonyokban, az önálló gazdálkodás meg- vagy nemléteben mutatkozott meg, hanem a lokális életvilágok mindennapjait befolyásolta. A forrásanyagban a mindennapi élet terepei közül a táncéletre vonatkozóan találunk adatokat. Az 1950-es években a bokortanyákon a tánc megszokott alkalmai új szervezetek, intézmények

73 KONCZNÉ NAGY 2001. 55., NAGY Ferenc: Kísérlet a kiigazításra: a Nagy Imre program hatása Szabolcs-Szatmár megyében. In *Szabolcs-szatmár-beregi Levéltári Évkönyv XII.* Szerk. Uő: Nyíregyháza 1997. 303–309. 304. (A továbbiakban: NAGY F. 1997.)

74 NAGY J. 2008. 186.

75 A Nagy Imre-féle „új szakasz” politikájáról lásd VARGA 2006b. 85–88., VARGA Zsuzsanna: Kiutkeresés az agrárszektor válságából az „új szakasz” (1953–1954) idején. *Századok* 2014. 1. 117–132.

76 Uo., 122–123.

77 KONCZNÉ NAGY 2001. 80., NAGY F. 1997. 307.

78 KONCZNÉ NAGY 2001. 83.

79 FARKAS Gyöngyi: *Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon 1951–1961.* Budapest 2016. 115.

keretei közé kerültek, valamint a táncolásnak új alkalmi teremtődtek meg. A táncélet iránt érdeklődő kutatók figyelmét a táncolás változó keretrendszere is felkeltette. Álljon itt három példa, melyet a Népművészeti Intézet munkatársai lejegyezni érdemesnek tartottak.

1. Bár Nyírszőlös nem tartozott a néptáncgyűjtés kutatópontjai közé, a közeli bokortanyákon Jakab Ilona interjúalanyai beszámoltak róla, hogy a vasárnap délutáni táncalkalmat, a *burszát* a helyi párházban tartják meg. Helyi szinten a felügyelet kiterjesztéseként értelmezhető, hogy a táncalkalom, amit addig a lokális társadalmi hierarchia csúcsán álló nagygazdák portáján rendeztek meg, a Magyar Dolgozók Pártja helyi képviseletének központjába került át.⁸⁰

2. A második Rozsréti bokorban az MDP irányelveit közvetítő nőmozgalom, a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének helyi szervezete a táncalkalmak szervezésekor nem vette figyelembe a táncéletnek a vallási élethez igazodó rendjét, ezzel visszatetszést keltett a közösség tagjaiban. Az új kereteket azonban a helyi társadalom idegennek érezhette, amennyiben azok a közösség normarendszerébe nem illettek bele.

„Valamikor nem vót bójtbe bál, az nem is illett, nem úgy mint máma, hogy minden fittyre összetrombitálják a fiatalokat. Most is rendeztek a húsvéti bójtbe az MNDSZ-ek, batyusbált az öregeknek. De az igazi öregek nem is mentek el oda, csak az olyan MNDSZ-ek.”⁸¹

Az egyházi ünnepek figyelmen kívül hagyása, tudatos átértelmezése, illetve eltörlése a „vallásos világnézet” elleni küzdelem eszköze volt a hatalom kezében. Az ünnepi kultúra politikai tökének való felhasználására – mint ahogyan arra Tóth Heléna rámutat – már a hatalom megragadásának pillanatától törekedett a kommunista párt. Míg azonban az 1956-os forradalom előtt az irányítás kiterjesztése jórészt az egyházi és az állami ünnepek irányában figyelhető meg, a kádári politika már a családi ünnepek rítusaira is kidolgozta a szocialista alternatívákat, társadalmi szertartásokat (például névadók, KISZ-esküvők, temetés).⁸² A helyi szokásrend keretei között a bójt időszakára szigorú tánctilalom vonatkozott. Az MNDSZ által szervezett bálokon való részvétel kérdése az adott kontextusban többlettartalommal bírt a közösség számára, melyhez értékítéletet is kapcsolhatott.

3. Martin György 1956. április 21-én érkezett meg „Császárszállás-Nagybutykára”,⁸³ hogy a Népművészeti Intézet megbízásából az alakuló „népi együttes” munkájába betekintést nyerjen, és iránymutatással szolgáljon a néptánc színpadra állításában. A Martin által felkérésített népi együttes valójában a helyi termelőszövetkezet csoportjaként működött, tagjai mind a termelőszövetkezet kötelékébe tartoztak. A vidéki társadalmat 1956 tavaszán országos szinten áthatotta a kollektivizálás, az államnak az egyéni gazdálkodás kereteinek megtörésére irányuló törekvése. A „dolgozó paraszt” munkája a termelőszövetkezetekhez kötődött: ez a ke-retrendszer azonban az ünnep és a szórakozás területét is át kívánta fogni, akár a táncélet

80 Akt 0592. „Bursza /folyt./; Akt 0593. „Bursza”.

81 Akt 0583j. „Táncélet–Bálok”.

82 TÓTH Heléna: Névadó, KISZ-esküvő, temetés. A társadalmi ünnepek kialakítása és a kollektivizálás, 1958–1962. In *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. Szerk. HORVÁTH Sándor – Ö. KOVÁCS József. Budapest 2015. (A továbbiakban: TÓTH H. 2015.)

83 Martin kéziratában „Császárszállás-Butykatelep” szerepel, mint a gyűjtés helyszínének megnevezése, melyet „közigazgatásilag egyesített” településként jellemez. Martin György szerint látogatása idején a különböző jellegű és eredetű külterületi lakott helyeket („Császárszállás”, „Nagybutyka”, „Kisbutyka”, „Tirpáksor”) „Császárszállás-Butykatelep” fogta át. Ezzel szemben az 1956-os országos helységnévtár szerint Butykatelep, Butykasortanya és Nagybutykatanya Nagykovácsi külterületi lakott helye volt, Császárszállás pedig Nyíregyházához tartozott, ugyanilyen minőségben. Ez azonban felveti a kérdést, hogy vajon hol működött a patronált táncegyüttes valójában? *Magyarország helységnévtára*. Budapest 1956. 457.

szintjén is. Érdeemes felidézünk, hogy a két világháború között a bokortanyák legünnepélyesebb táncalkalmi, a bálók nagyrészt a nyíregyházi Gazdakör épületében, annak patronálása alatt kerültek megrendezésre. A földbirtokviszonyok átrendez(őd)ésével a paraszti érdekérvényesítő önszerveződésnek szó szerint kicsúszott a lába alól a talaj, a hatalom propagandája szerint a továbbiakban a termelőszövetkezetek adták a „dolgozó parasztoknak” a társulás lehetőségét és az érdekvédelem ernyőjét. A saját ünnepi kultúrával (például zárszámadás) rendelkező és a politikai ünnepek ceremóniájában is részt vevő termelőszövetkezet gazdasági-társadalmi egységként körvonalazódott.⁸⁴ A társadalmi élet csatornájának, a táncnak szövetkezeti keretek közé kerülése párhuzamba állítható azzal a tendenciával, mely a kollektivizálással a paraszti munkát a családtól mint egységtől a szövetkezet fennhatósága alá rendelte. A termelőszövetkezet az addigi táncalkalmak helyett a néptáncmozgalomba való bekapcsolódás lehetőségét kínálta: a néptánc a színpadra került. Az első műsort április 4-én, a „felszabadulás ünnepén” adták. Martin György tehát a táncolás egy új, színpadhoz kötött formája meghonosításának kezdetén kereste fel a települést.

A Népművészeti Intézet munkatársai elsődlegesen egy, a Szabolcs-Szatmár megye tánc-folklórját bemutató monográfiához gyűjtötték adataikat a táncélet leggazdagabb, emlékezet útján elérhető korszakából. Kérdéseik a legtöbb esetben interjúalanyaik fiatalkorára (századelő és a két világháború közti időszak) irányultak, ám a forrásanyagból kiderül, hogy a kutatók a jelen idősíkjára is fogékonyak voltak. Az 1950-es években új, gyakran felülről megrajzolt keretek közé kerülő táncalkalmakkal találkoztak: a termelőszövetkezeti táncsoportjának próbáival, MNDSZ által szervezett táncalkalmakkal, párházban rendezett mulatságokkal. A gyűjtők érzékenységről árulkodik, hogy a folyamatokat nemcsak pusztán tény alakjában rögzítették, hanem a helyi közösség viszonyulását is a megváltozott keretekhez.

KITEKINTÉS

1956 nyarán, a cédula- és kéziranyag alapján elkészített táncfilmek felvétele után a Népművészeti Intézet munkatársai elhagyták a bokortanyákat. Az 1956-os forradalom a bokortanyák világába is változást hozott: a kutatók ott-tartózkodása alatt még a felszín alatt lappangó feszültségek, az agrártársadalom sérelmei és követelései a forradalom napjaiban a felszínre törtek. A kommunista párt agrárpolitikájával járó erőszak-alkalmazás a kollektivizálás megkezdése óta jelen volt a megye lakosságának tapasztalatában. Az MDP Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Osztályának 1949 áprilisában készített jelentése így számol be a Szabolcs megyei szervezés módszereiről és az ezáltal kieleződő feszültségekről.

„Tapasztalható a megye területén, hogy a kulákok felé a kollektív felelősség eszközét alkalmazzák, például, ha egy kulák valamit elkövet, a községben feltalálható összes kulákot felelősségre vonják. A megyei titkár elvtárstól értesültünk, hogy elég gyakori eset az, hogy a kulákot megtalálják, amiből sok esetben kórház következik, és ugyanezt alkalmazzák a nagykereskedők felé is, aminek a következménye disszidálás, a kulákoknál pedig az első talpalás után felajánlják a földjüket. Ezzel kapcsolatban nem egy esetben a járási titkár elvtársak fenyegető levelet kapnak.”⁸⁵

84 Vö. TÓTH H. 2015. 270.

85 Ö. KOVÁCS 2015. 87.

Az egykor Nyíregyházához tartozó *tirpák* tanyavilág forradalmát a táncutatók által is felkeresett Nagycserkesz példáján keresztül ismertetem. E sajátos szerkezetű településen a budapesti események hatására október 29-én indult el a szervezkedés a Nagycserkesz külterületeként nyilvántartott Tamásbokorban.⁸⁶ A forradalmi megmozdulás elindítói között többen a hatalom által kuláknak minősített réteg tagjai voltak, mely tényező a megtorláskor – mint ahogyan azt látni fogjuk – súlyosbította helyzetüket.⁸⁷ Az összegyűlt tömeg Tamásbokorból a község belterületére ment, ahol a tanácsháza előtt felgyűjtotta a begyűjtési papírokat, megválasztották a Forradalmi Bizottság tagjait (a Nagycserkeszhez tartozó tizennyolc tanyabokor mindegyike egy-egy küldöttet delegált). A Bizottság hét pontban fogalmazta meg követeléseit, melyből három pont az agrárpolitika reformjával foglalkozott.⁸⁸

A forradalmi eseményeknek megyei szinten is volt kapcsolódása a bokortanyák világához.⁸⁹ Az október 26-i nyíregyházi tömegmegmozdulás egyik legfőbb alakja, Tomasovszky András egy alsósímai, nyolcvanholdas, később kuláknak bélyegzett *tirpák* családból származott, így az 1950-es években saját sorsán keresztül tapasztalhatta az agrárpolitika nagygazdaellenes intézkedéseit: családja kuláklístára került, földjüket tagosították, a lakóépületet pedig kisajátították. Tomasovszky András édesapjával, Mihállyal – aki 1945-től kisgazdapárti képviselő, 1946–1947 között pedig Szabolcs vármegye főispánja volt – az 1956-os forradalom előtt villanyszerelőként dolgozott. A forradalomban apa és fia egyaránt részt vett: Tomasovszky Mihály az FKGP újjáalakításában vállalt szerepet, András pedig a megyei Nemzeti Bizottság vezetőtestületében, az Intézőbizottság tagjaként töltött be vezető szerepet a nyíregyházi forradalom alakulásában.⁹⁰

1957 januárjától májusig Szabolcs-Szatmár megyében összesen 137 személyt tartóztattak le a népköztársaság elleni bűncselekmény vádjával.⁹¹ A nagycserkeszi lakosok ellen folytatott perben 1957 szeptemberében a 12 (tamásbokri, siposbokri, cigánybokri, nádasbokri, bályibokri, lakatosbokri és bundásbokri) vádlottat a Nyíregyházi Megyei Bíróság 1-től 7 évig ter-

86 vö. FARKAS 2016. 115.

87 Az 1949-es népszámlálás adatai szerint Nyíregyház külterületi népességének mezőgazdasági keresői közül összesen 127 gazda bírt 25 kat. holdnál nagyobb területtel, amely ismerv elvben a kulákká nyilvánítás feltétele volt. 1949. évi népszámlálás. 11. A külterületi lakotthelyek (!) főbb adatai. II. B. Budapest 1951. 62–63.

88 DIKÁN Nóra: *Az 1956-os forradalom utáni megtorlás Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei dokumentumai. I/9. A nyíregyházi járás*. Nyíregyháza 1996. 134–165. A nagycserkeszi Forradalmi Bizottság agrárpolitikát érintő követeléseai a következők voltak: „(...) Az igazságtalan földreform reformálását, 5. A beszolgáltatás eltörlését, az adózás mérséklését, valamint szabad sertés biztosítását, 6. A földjuttatásban részesült szegényparasztság földjét tulajdonba hagyni, adóját minimálisra csökkenteni (...)” Uo., 144. Párhuzamként szintén a megye területéről a forradalmi követeléseket megfogalmazó röplapokról lásd *1956 plakátjai és röplapjai. Október 22. – november 5.* Szerk. IZSÁK Lajos – SZABÓ József – SZABÓ Róbert. Budapest 1991. 502.

89 A megyei sajtó szövegeiről a forradalom napjaiban lásd *1956 vidéki sajtója*. Szerk. IZSÁK Lajos – SZABÓ József – SZABÓ Róbert. Budapest 1996.

90 DIKÁN Nóra: Szabolcs-Szatmár megye. In *A vidék forradalma 1956. I.* Szerk. SZAKOLCZAY Attila – Á. VARGA László. Budapest 2003. 299–336. 305–312., Tomasovszky Mária-interjú. Készítette Hoffmann Gertrud 1995-ben. 1956-os Intézet OHA, 664 sz. <http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/oha/tomasov.htm>. (az anyag letöltése: 2018. szeptember 16.).

91 NÉMETH Péterné: *Megtorlás és politikai perek az 1956-os forradalom után Szabolcs-Szatmár megyében*. In *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Szerk. VALUCH Tibor. Budapest 1995. 501–508., 506.

jedő börtönbüntetésre ítélte.⁹² A perben különös figyelmet kapott az 1956 novemberére kialakult bírósági eljárási koncepciónak megfelelően a vádlottak vagyoni- és osztályhelyzete.⁹³ A vádlottak ügyét így súlyosbította, hogy többüket rokoni kapcsolatok fűzték össze, ráadásul egy részük kuláknak minősített személy volt. Tomasovszky Andrást a nyíregyházi eseményekben játszott vezető szerepéért 1958. május 6-án kivégezték.⁹⁴

Jakab Ilona és Martin György kutatóútjai után mintegy tizenöt évvel Végh Antal szociográfus a *Magyarország felfedezése* sorozat szabolcs-szatmári kötete számára gyűjtött anyagot, amikor a nyíregyházi bokortanyákat felkereste. A szerzőnek a *tirpák* tanyavilágban még az 1970-es évek elején is sikerült olyan bokortanyát találnia, melynek területét a kollektivizálás érintetlenül hagyta. Terepmunkájának idején még hangsúlyos lehetett a tanyai népesség emlékezetében az 1950-es évek agrárpolitikája és az átélt paraszti sérelmek, melyeket Végh eszében örökített meg.

„1952-ben ünnepelték idejövételük kétszázadik évfordulóját. Összejöttek a sok apró tanya központjában, érkeztek vendégek a távoli rokonoktól, az Alföldről, a Felvidékről, Tótkomlós, Békéscsaba határából. Rosszul esett nekik, hogy Nyíregyháza, a város egy szóval sem emlékezett meg erről az ünnepségről. Az pedig fájt mindegyik tirpáknak, hogy az egyik gazda feleségét azokban a napokban verte meg megalázóan, törvénytelenül két rendőr. A beszolgáltatás körül leltek hibát, s azért. (...) A tirpákok ezt lassan – szerencsére – elfelejtik. Úgy, mint a rossz emléket szokták, amit kiszorít a ma gondja, öröme.”⁹⁵

ÁGNES EITLER

REPORTS ON THE SITUATION OF THE HUNGARIAN COUNTRYSIDE IN 1956

ABSTRACT

The current essay examines the manuscripts of a group of sociologists, the folk dance collectors, who toured the countryside in the spring and summer of 1956. The source material is a documentation drawn up by experts collecting and analyzing folk dance material from the viewpoint of ethnography on behalf of the Ethnography Department of the Folk Art Institute, created in 1951 for the artistic direction of the cultural mass movement. During the collection of dance traditions in the outlying farms around Nyíregyháza the research group had to face the tensions of the spring of 1956, and in the interviews the local community's memory of the epoch-defining events resurfaced. The farms of the region were the meeting point of the researchers' attention, the interest in the rural community and the tension-filled spring of that year. Based on the surviving documents of this meeting, by using the methods of

92 DIKÁN 1996. 137–165.

93 NÉMETH 1995. 506.

94 Uo., 505.

95 VÉGH Antal: *Erdőháton, Nyíren*. Budapest 1972. 192.

historical research, an attempt can be made to recreate the social-political context and characterize the local communities, thereby providing a partly obscure but still revealing snapshot of the people of these farms. The creators of this snapshot, after recording the dances on film based on the research documentation, left the farms in the summer of 1956. Not long after their departure, the underlying tensions that had been boiling under the surface during the researchers' stay finally erupted in the autumn that saw the start of the 1956 Revolution. This essay offers a look into the final moments of calm before the storm, as seen from the viewpoint of 1950s folk dance collectors.

A FÖLDESURAK SZEREPE

Szerk.: Szirácsik Éva. Budapest, 2018. Unicus Műhely

A történeti Magyarország hajdani uradalmi iránt érdeklődők igencsak kellemes helyzetben vannak az utóbbi évtizedben, hiszen egyre-másra jelennek meg a hazai nagybirtokokról tanulmánykötetek, értekezések, disszertációk. E viszonylag gazdag termés egyik új darabja a Szirácsik Éva szerkesztésében és az Unicus Műhely kiadásában megjelent *A földesurak szerepe* című kötet. A könyv alapanyagát a 2016. szeptember 29-én a Miskolci Egyetem Történettudományi Intézetében megrendezett 8. Országos Uradalomtörténeti Konferencia előadásai adják. Az ott elhangzott előadásokat érelték és fejlesztették tovább a szerzők olyan szak tanulmányokká, amelyek érdemessé válhattak a kötetben való megjelenésre. A kötet címe már önmagában is jelzi a tematikai irányt. A korábbi uradalomtörténetekhez képest az itt elemzett esetek elsődlegesen a nagybirtokosoknak a birtokok megszerzésében, fenntartásában, a birtokvédelemben, a gazdálkodásban, a nagybirtok működtetésében, a földek megtartásában való szerepéről szólnak, kiegészülve néhány olyan fontos kérdéssel, mint például a birtokszerkezet, az egyéni pályák és a gazdasági fejlesztések. Mindez azért is lényeges, mert sajnálatosan keveset tudunk az uradalmak működésében a földesurakról: korábban a szakmunkák e szempontból az uradalomtörténeti alkotások elejére tett családtörténeteket, biografikus áttekintéseket tartalmaztak, most viszont azt is megismerhetjük, hogy valóságosan is mit jelentett egy-egy földesúr a nagybirtok élén.

A kötet tizenhét tanulmányt tartalmaz. A szerzők muzeológusok, levéltárosok, egyetemi oktatók. Olyan szerzőkről van szó, akik az uradalomkutatások során akár hosszú évtizedeken keresztül is alapkutatásokat végeztek, s jól ismerik a nagybirtokok történetének lehetséges és elérhető forrásait, a hozzájuk kapcsolódó statisztikákat, a szakirodalmi eredményeket, a nemzetközi szakmai hátteret. A tizenhét szerző között hárman külföldiek: ketten az eperjesi egyetemen, egyikük pedig a kolozsvári egyetemen dolgozik. Nem lehet eléggé hangsúlyozni ennek jelentőségét, hiszen így lehetőség nyílik arra, hogy a történeti Magyarország olyan nagybirtokai is bekerülhessenek a szakmai kutatásokba, amelyek ma már más országokhoz tartoznak. A tanulmányok időintervalluma csaknem 400 évet fog át, de többségük egyértelműen a 18–19. századdal foglalkozik.

A kötet tanulmányait olvasva is kiderül, hogy a korabeli nagybirtokok igen érdekes szervezeti voltak az újkori, lassan modernizálódó Magyarországnak. Az uradalmak berendezkedésüket illetően alapvetően középkori vonásokkal rendelkeztek: 1848-ig egyszerre voltak gazdálkodási, közigazgatási és igazságszolgáltatási szervezetek. A nagybirtokosok a legtöbb esetben meg voltak arról győződve, hogy tulajdonuk, földjük számukra örökéletű: a vérrel való adózás, a helyi irányítási funkciók ellátása és az uralkodó iránti hűség miatt birtoklásuk jogcíme nem kikezdehető. Ám a 18. századi európai változások révén egyre inkább kiderült, s 1848 után nálunk is bizonyossá vált, hogy ez a nagybirtok fennmaradásához már kevés. Magyarország az 1780-as évektől egyre inkább bekerült a közép-európai gazdaság, a Habsburg Birodalom gazdasági munkamegosztási rendszerébe, s ezzel párhuzamosan egyre több nyu-

gati eszme (racionalizmus, liberalizmus stb.) és a polgári életvilágra jellemző szokás terjedt el az országban. Nagy kérdés volt, hogy mennyiben tud alkalmazkodni a főúri réteg ezekhez a változásokhoz. A hajdani úrbéres adókból már nem lehetett megélni, a túlélés egyetlen esélye a gazdálkodás megújítása, a piaci rendszer működési elveinek megtanulása, a bérletek felvállalása, a szakmai képzettség megszerzése, a modern technológiák alkalmazása volt. Voltak olyan riasztó példák is, amelyek egyre inkább a modernizáció felé terelték a hazai nagybirtokosokat. A hg. Esterházyak csődje az 1860-as években már világosan jelezte, hogy az új viszonyok között nincs védetség, a földeket könnyen el lehet veszíteni. De az is egyre inkább felismerhetővé vált, hogy az 1850 után meginduló európai agrárkonjunktúra kihasználása nagy jövedelmekkel kecsegtet, érdemes volt tehát ebben az irányban lépéseket tenni.

Ezek az általános folyamatok és változások jól tükröződnek a kötetben. A tizenhét tanulmányból végigkísérhetjük, hogy a hagyományos adóztató jellegű birtokokból hogyan jönnek létre egyre inkább majorsági termelést folytató agrárnagyüzemek. Kónya Annamáriának a helmei nagybirtokra, K. Markaly Arankának a vajdahunyadi Thököly-uradalomra, Czeglédi Noéminek báró Bossányi Krisztinára, Szirácsik Évának és Komjáti Zoltánnak a Koháryakra, B. Gál Editnek az Orczyakra, Kónya Péternek Ottlik György uradalmára vonatkozó tanulmányai világosan jelzik, hogy több száz éven át a katonáskodásért, királyi adományként kapott birtokszerzés és annak mérete volt a gazdagság és a hatalom egyik legfontosabb forrása. A háborúk alatt vagy a háborúk után mindig nagy lehetőségek nyíltak újabb és újabb földek megszerzésére. De legalább ennyire fontos volt az is, hogy ami már megvan, annak biztonságos megőrzésével a familiát hosszú távra be lehet biztosítani, hiszen minden korabeli nagybirtokos előtt ott lebegett, hogy a sok gyerek között a földeket előbb-utóbb meg kell osztani, az pedig a társadalmi és politikai befolyás csökkenését hozhatja, nem is beszélve a gazdasági-jövedelmi következményekről.

A birtokgazdálkodás persze nem volt könnyű, főleg egy gyorsan változó és egyre inkább piacosodó világban. A 19. század már olyan világ volt, amikor már egyre inkább a gazdasági szakértelem vált meghatározóvá. Kiderül a tanulmányokból, hogy egyáltalán nem volt mindig, hogy mely uradalomnak ki volt a tulajdonosa és a gazdasági vezetője, s ez főleg a rossz évek alatt vált rendkívül fontossá. A piachoz a világi nagybirtokosok gyorsabban alkalmazkodtak, de az is egyértelmű volt, hogy az alkalmazkodást még a közalapítványi és az egyházi nagybirtokok sem kerülhetik el. Akik nem tudtak lépni, vagy nem volt határozott stratégiájuk, azok sokszor eladósodtak, s előbb-utóbb akár el is veszíthették földjeiket. Kurucz György tanulmánya a Batthyány-család esetében éppen arra hívja fel a figyelmet, hogy az ismert reformkori nemesi eladósodás nem volt törvényszerű jelenség, hiszen például a Batthyányak teljesen normális módon kordában tudták tartani adósságaikat, ugyanakkor ki tudták használni a századforduló agrárkonjunktúráját. Borsy Judit tanulmánya a pécsvárad közalapítványi kerület árváiról való gondoskodás elemzésével éppen egy tradicionális uradalmi-földesúri funkció működését jelzi, mutatva, hogy a piacosodás világában is maradtak még archaikus elemek. Az árvapénztárak működéséről, az árvák neveléséről eddig keveset tudtunk, alig voltak eddig hasonló témájú tanulmányok, most egy sok településre kiterjedő társadalmi gyakorlatot ismerhettünk meg.

Fontosak a nagybirtok szempontjából az „állóképek” is, vagyis egy-egy nagyobb terület, vármegye stb. birtokrendszerének elemzése, a birtokosok leírása, hogy egyáltalán képet lehessen kapni a földbirtokok struktúrájáról. Köztudott, hogy országos, átfogó, nagy birtokki-mutatások előkerülésére nem számíthatunk, majd csak a 19. század vége felé megjelenő gazdacímterek adnak ez ügyben erős fogódzót, ezért lényeges, hogy legalább egy-egy kisebb térségről legyen valami információnk e tárgyban. Horváth Zita tanulmánya az 1767. évi úrbér-rendezés korabeli világi és egyházi földbirtoklását elemzi Borsod megyében, rámutatva, hogy

az egyik oldalon milyen hatalmas földbirtokok helyezkedtek el (diósgyőri uradalom, egri káptalan stb.), ugyanakkor a másik oldalon több ezer nemesnek alig volt földje. Kaposi Zoltán tanulmánya a 19. század eleji Somogy megyének, a nagybirtok egyik tipikus hazájának birtokviszonyait vizsgálja, kimutatva, hogy a megye területének több mint 70%-a arisztokraták és egyházi intézmények kezében volt, de mellettük nagy szerep jutott a helyi bene possessionati rétegének (Somssich, Jankovich, Tallián stb.) is, akik a vármegyei életben meghatározó szerepet játszottak a 18–19. században.

A kötetben több tanulmány is felhívja a figyelmet a gazdasági előrelépéshez, a magasabb jövedelmek eléréséhez szükséges fejlesztésekre és ennek személyi háttérére. Horváth István írása a pécsi papnevelő intézet uradalmában vizsgálja azt, hogyan próbálta meg az uradalom vezetése érdekeltté tenni a gazdaságirányítókat a minél nagyobb eredmény elérésében. Az általa emlegetett „ipardíj” fogalma megegyezik a máshol is alkalmazott gyakorlattal (a szomszédos megyében található piarista mernyei uradalomban a tisztiszázalék ugyanezt a célt szolgálta). Mindjárt hozzátehetjük, hogy „a múlt nem múlt el”: a mai üzemi és gazdasági gyakorlat számos helyen alkalmazza az anyagi ösztönzést... Az is nagyon szerencsés volt, ha a földesurak felismerték a fejlesztés szükségességét: Demeter Zsófia tanulmánya a gróf Esterházyak szőlészeti munkásságát mutatja be, kiemelve, hogyan tudták megújítani a filoxeravész után a szőlőket. De láthatunk arra is példát Boros Zoltán munkájában, hogy a pannonthalmi főapátok is megpróbáltak lépést tartani a korral, amikor a bencés kongregáció gazdálkodását egyre inkább piaci alapú termelésre és értékesítésre szervezték át, ami egyben szakítás volt a rend ellátását valamennyire biztosító korábbi gyakorlattal. Lukács Gábor és Tóth Éva tanulmánya a Festeticsek keszthelyi uradalmát vizsgálva azt erősíti meg, hogy a nagybirtokok még a világháborús helyzethez is tudtak alkalmazkodni, s gazdaságukat a romló feltételek mellett úgy szervezték át, hogy az eredményesség megmaradjon. Huszár Mihály arra mutatott rá, hogy az idők múlásával, a polgári életvilág és kultúra terjedésével a föld a középső és nagybirtokosok esetében akár veszíthetett is jelentőségéből: a 20. század elejére egyáltalán nem volt ritka a birtokát elvesztő, polgári foglalkozást (sokszor kényszerből) felvállaló főnemes. A már csak párszáz holdas Forgách gróf esete azt példázza, hogy a más területeken való érvényesülés a két világháború közötti időben már akár főrangúak számára is reális alternatívaként jelenhetett meg.

A kötet tanulmányai számos földesúri funkciót, társadalmi szerepet, gazdálkodási típust mutatnak be, kitágítva és bővítve az eddigi ismereteket, s egyben rávilágítva egy hagyományos (döntően negatív szemléletű) földesúri minta újraértelmezésének szükségességére. Ezért is úgy gondoljuk, hogy érdemes e tanulmányokat forgatni, olvasni, hiszen kitágíthatják a nagybirtokosokról szóló szemléleti horizontot, s ezzel közelebb hozhatják a 17–20. század történelmi folyamatait a mai idők polgáraihoz.

Kaposi Zoltán

**HANNES SIEGRIST – DIETMAR MÜLLER (HG.)
PROPERTY IN EAST CENTRAL EUROPE.
NOTIONS, INSTITUTIONS, AND PRACTICES
OF LANDOWNERSHIP IN THE TWENTIETH CENTURY**

Berghahn, New York – Oxford 2015

A Lipcsében működő neves kelet-európai kutatóintézetben (Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa, GWZO) több éven keresztül folyt egy nagyszabású kutatás, amelynek középpontjában a földtulajdon 20. századi átalakulása állt. Az agrárvonatkozású témák már jó ideje nem tartoznak a divatos kutatási trendek közé, mégis mind a Volkswagen Alapítvány, mind a német Oktatási és Kutatási Minisztérium támogatásra érdemesnek tartotta a projektet. Nem véletlenül. Hannes Siegrist és Dietmar Müller professzorok egy nagyszabású összehasonlító kutatásra vállalkoztak a térség kutatóinak bevonásával. Időben átfogták az egész 20. századot, tehát azt a négy strukturális átalakulást, amely érintette a földtulajdont a régióban: az első és második világháború utáni földreformokat, a kollektivizálást, s végül az 1990 utáni privatizációs folyamatokat. A kötetben található tanulmányok vizsgálódási terepe Lengyelország, Románia és (az egykori) Jugoszlávia. A régióban lezajló négy átrendeződést mindig politikai változások idézték elő, amelyek gyakran a régi állami keretek felbomlásával és újak létrejöttével is együtt jártak, kiegészülve nem egyszer jelentős területi változásokkal is.

A tulajdont ebben a kötetben elsősorban mint jogi intézményt tárgyalják. Ennek az az előnye, hogy a kiemelt témák – például az alkotmányos rendelkezések, telekkönyvi szabályzatok, vagy öröklési stratégiák – mind diakrón, mind szinkron módon jól összehasonlíthatók. A bevezetőben a kötet szerkesztői a jogi kultúra három ideáltípusát különböztetik meg: a liberális-individualistát, az etnikai-nemzetit, valamint a szocialistát. A tulajdon liberális fogalmából indulnak ki, mely szerint a tulajdon egy személynek egy bizonyos dologhoz való általános hozzáférést és használatát jelenti, rögzítve a magántulajdon védelmét. A tulajdon másik két említett típusa a magántulajdon korlátozását jelenti egy etnikailag homogén, illetve marxista-osztályharcos értelemben vett „nép” kollektív igénye szerint. Hasznos táblázatokban tekinthetjük át a huszadik században bekövetkező rendszerváltások, az aktuálisan uralkodó tulajdonfogalom és a mezőgazdasági struktúrák összefüggéseit.

A kötet nemcsak szándéka, hanem az elkészült tanulmányok jellege szerint is interdiszciplináris: a történelmi megközelítés mellett helyet kap a jogi, valamint az antropológiai nézőpont is. Ennek feleltethetők meg a bevezetőben említett kutatási területek: a jogi normák, a jogi valóság és a jogi kultúrák.

Az első két tanulmány, Jacek Kochanowicz, illetve Bogdan Murgescu tollából, gazdaságtörténeti szempontból tekinti át a mezőgazdasági tulajdon alakulását Lengyelországban, illetve Romániában a huszadik század folyamán. Bemutatják a különböző kormányzatok kísérleteit arra, hogy megreformálják a szétaprózott struktúrájú és kevésbé termelőképes mezőgazdaságot, s utalnak azokra a sok esetben káros hatásokra is, amelyeket ezek a felülről kezdeményezett beavatkozási kísérletek a termelőkre és a terméshozamra gyakoroltak. Sajnos nem derül ki, hogy miért hiányzik innen egy hasonló elemzés Szerbiáról.

A következő nagy részben (*Tulajdon a jog és a politika között*) a tanulmányok bemutatják, hogy a földtulajdonviszonyokat milyen erősen meghatározták a különböző elitek érdekei, továbbá az a törekvés, hogy az etnikai sokszínűség ellenére nemzetállamot teremtsenek. Mindkét világháború után jelentősen korlátozták a földtulajdonhoz való személyes hozzáférést, a földtulajdon ebben az időszakban elsősorban felsőbbrendű nemzeti érdekeket jelenített

meg. Herbert Küpper a tulajdonfogalom összehasonlító jogtörténeti áttekintését adja Közép-Kelet- és Délkelet-Európa vonatkozásában. A tulajdonjog alapvető fogalmaira utal itt, valamint a vizsgált országok jogi szabályozásában mutatkozó egyediségekre is magyarázatot kínál. Két összehasonlító dolgozat következik ezután, az első a Lengyelországban az első és második világháború után egyaránt bekövetkező katonai megszállásról (Christhardt Henschel), a második a mezőgazdasági tulajdon politikai irányításáról szól a három vizsgált országban 1918 és 1945 között (Dietmar Müller). Mindkettő fontos, a század politikatörténeti fordulópontjain átívelő kontinuitásokat mutat be. Jugoszlávia kapcsán (főleg a szerb területekre koncentrálva) Jovica Lukovic ír a mindkét világháborút követő katonai megszállásról, amelynek során a földtulajdonhoz juttatott csoportokra hárult a feladat, hogy biztosítsák a határterületeket. Hangsúlyozza a szerző azt is, hogy a földosztás végrehajtása során a modernizáció és a terméshozam növelése lényegében semmilyen szerepet nem játszott.

Végezetül, a kötet utolsó egysége a helyi lakosságnak részint magához a termőföldhöz, részint pedig a földtulajdonhoz való viszonyulását vizsgálja különböző történeti szituációkban. Nagy érdeme az itt szereplő tanulmányoknak (Nowak, Klínt, Micu, Milošević, Diković), hogy a kommunista rezsimek összeomlása utáni időszakot is elemzik, sőt az uniós csatlakozás utáni időszakra is kiterjedt az érdeklődésük. Utalnak például arra, hogy milyen meglepően kevésbé érdekelte a lakosságot az, hogy az 1990-es évekbeli átrendeződés nyomán korrekt módon, hivatalosan is nyilvántartsák a földtulajdont. A pontos nyilvántartás igényét csak az növelte meg, hogy az EU az agrártámogatások kifizetését tulajdoni címhez köti.

Ezek az írások cáfolni látszanak azt a közkeletű várakozást, amely a rendszerváltást, majd az uniós csatlakozást övezte, nevezetesen azt, hogy a visszatérés a földtulajdon kommunista hatalomátvétel előtti felfogásához önmagában megoldja az agrárium és a vidéki társadalom problémáit. Az elmúlt közel három évtized gazdasági és társadalmi folyamatainak összehasonlító elemzése alapján megkérdőjelezi a „lemaradásban lévő Kelet-Európa” narratíváját, amely szerint a térség az 1940-es évek második felében letért a szerves fejlődési útról, de aztán 1990 után visszatért a modern, nyugat-európai útra.

Összességében megállapítható, hogy a kötetben szereplő írások valóban fontos, politikai fordulópontokon átívelő folytonosságokat mutatnak be, valamint olyan stratégiákat, amelyek segítségével a vidéki lakosság alkalmazkodott a 20. század során gyakorta változó jogi előírásokhoz. Az összehasonlító történeti perspektíva révén nemcsak a nagy fejlődési párhuzamok és eltérések tárulnak fel, hanem sokrétű magyarázatot is kap az olvasó ezek megértéséhez.

Tóth Tibor

PAPP ISTVÁN: FEHÉR LAJOS. EGY NÉPI KOMMUNISTA POLITIKUS PÁLYAKÉPE

Budapest – Pécs, ÁBTL – Kronosz Kiadó, 2017

Fehér Lajos manapság nem tartozik a szocialista időszak ismert politikusai közé, pedig, ha beleolvasunk az életrajzába, kiderül, már 1945-től kezdve fontos posztokat töltött be, s a kARRIERE igazán 1956 után ívelt fel. Élete végéig tagja volt az MSZMP Központi Bizottságának, 1975-ig pedig a Politikai Bizottságnak is. 1962–1974 között miniszterelnök-helyettes volt. Mindez jól mutatja, milyen nagy befolyású hivatásos politikussá vált a Kádár-rendszerben.

Papp István életrajzi könyvének címében mégis úgy definiálja őt, hogy népi kommunista politikus. Ez a szokatlan meghatározás joggal keltheti fel az olvasó érdeklődését...

Jelen recenzió fókuszában is ez az érdekes kettősség áll. Egyrészt azt tekintjük át, hogy Papp István milyen elemekből építi fel főhőse sajátos népi és kommunista nézetrendszerének fejlődését. Másrészt pedig arra hozunk majd néhány példát a könyvből, hogyan befolyásolta Fehér „népiessége” a Kádár-korszakbeli tevékenységét.

Papp István eszméletörténeti érdeklődését ismerve nem meglepő, hogy a szerző a biográfia közel egyötödét szentelte annak, hogy összegyűjtse Fehér Lajos eszmerendszerének, politikai hitvallásának legfontosabb építőköveit. Ezek a fejezetek azért is ragadhatják magukkal az olvasót, mert a szerző bevonja őket a kutatás rejtelseibe. Így ír erről: „Fehér Lajos életútjának egyik legfontosabb kérdése, hogyan került a kommunista mozgalomba, miként vált a szociális igazságtételtől fűtött, radikális megoldások iránt fogékony szeghalmi parasztfiúból néhány év alatt az illegális párt utasításait követő, hierarchiáját elfogadó, rendkívül fegyelmezett mozgalmár. A folyamatot, – Németh László-i kifejezéssel élve – a „lélekcserét” nagyon nehéz közelebből feltárni, megismerni.” (44. o.) A szerző megosztja az olvasóval a feladat nehézségét, ami abból adódott, hogy Fehér Lajos korabeli levelei, esetleges naplója, feljegyzései nem maradtak fenn, így az ő saját és mások visszaemlékezéseire támaszkodva rekonstruálható valamennyire a személyiségfejlődése.

Fehér Lajos 1915-ben Szeghalmon született egy olyan paraszti családban, amely az ambiciózus apa, id. Fehér Gyula erőfeszítéseinek köszönhetően a nincstelen tanyásbérllő kategóriából felküzdötte magát a tíz holdas birtokos gazda státuszaig. S ez a kitörési vágy magyarázza, hogy a helyi református tanító rábeszélésére az apa vállalta annak terhét, hogy az öt gyerek közül a két legidősebb fiút beíratta a helyi református gimnáziumba. Az egyetemi tanulmányokat a két testvér már nem egy helyen folytatta. Fehér Gyula Budapesten, Fehér Lajos viszont Debrecenben tanult tovább történelem–latin szakon. Az egyetemi éveket különösen intenzíven elemzi Papp István, feltéve a kérdést: miként vált Fehér Lajos útkereső értelmiségiből útkereső kommunista értelmiségivé, ráadásul olyanná, aki majd a fővárosba költözése után is vállalta és továbbfejlesztette származásából adódó „népiességét”. Fehér Lajos „bennszülöttként” ismerte tehát a paraszti világot, ahol a gyerekeknek is igen korán be kellett kapcsolódniuk a mezőgazdasági munkákba. S a nyári szünetekben, diákként munkát vállalva, a nagybirtok belső világát, munkaszervezetét is megismerte. Ezekre az élményekre rakódott rá mindaz, amit újságírói tevékenysége során tapasztalt az ország különböző vidékein járva. Fehér Lajos 1945 előtti agrárgazdasági cikkei jelentőségét abban látja Papp István, hogy „[...] ezekben az írásokban kezdett el formálódni a későbbi agrárpolitikus, aki – amennyire lehetett – saját ideológiai kötöttségeitől is függetlenül, szakszerűen, racionálisan közelített meg egy gazdasági és társadalmi problémát. Ez nem túlságosan gyakori jelenség a két világháború közötti magyar kommunista mozgalom történetében.” (74. o.)

Az újságírói pályán való előrehaladása mellett Fehér Lajos egyre fontosabb szerephez jutott az illegális mozgalomban is. 1942. december 20-án formálisan is felvették a Kommunisták Magyarországi Pártjába (KMP). Fehér feladatait és pártbeli helyét Donáth Ferenc jelölte ki, aki debreceni egyetemi évei óta pártbéli felettesének, felső kapcsolatának számított. Habár Fehérnek a parasztság körében végzett agitációban szántak szerepet, mégis úgy alakult, hogy a fegyveres ellenállás szervezésében szerzett érdemeket 1944 során. Ez a tény ismertséget és tekintélyt is adott neki abban az érdekes helyzetben, amikor az illegális mozgalomban tevékenykedő „hazai kommunisták” és a hazatérő „moszkoviták” 1945-ben elosztották egymás között az újjászerveződő politikai szintér fontos posztjait.

Papp István külön fejezetben tárgyalja ezt a Fehér Lajos életében is sorsdöntő időszakot, annak ellenére, hogy a forrásadottságok itt se igazán kedveznek a történésznek.

A fejezetcím – „Péter Gábor helyettese” – már jelzi, hogy Fehér Lajos a háború után a politikai rendőrség megszervezésében kapott feladatot. Ő maga így emlékezett vissza erre a memoárjában: „A Központban [...] a felszabadulás előtti pártvezetőség egyik tagja felvetette, hogy meg kellene alakítani a demokratikus rendőrséget, s ezen belül a politikai rendőrséget. És meghívott maga mellé: vegyek részt ebben a munkában. Egy órával később találkoztam Donáth Ferencsel, aki felhívott, hogy kapcsolódjak be a földreform, a földosztás előkészítő munkájába. Azt válaszoltam: előbb már elköteleztem magam más munkára. S elmondtam mire. Így maradtam hát le a földosztásról, amelyről (sic!) pedig – mióta csak politikai eszemet tudom, kiváltképp a Szabad Szónál, a KMP, a Békepárt falusi vonalán dolgozva – olyannyira készültem. Egy-két nap múlva a Tisza Kálmán téri központ egyik hátsó udvari szobájában, ahol csupasz szalmazsákokon aludtunk, mert nem volt más, és szék sem volt – a szalmazsákokon ülve, Kádár János vezetésével négyen megalakítottuk a demokratikus rendőrséget a fővárosban.” (89–90. o.)

Ez tehát fontos életágazás volt Fehér Lajos életében, de legalább ilyen jelentőséggel bírt, hogy másfél év után kivált a szervezet kötelékéből, s visszatért az agrárújságíráshoz. Papp István így összegezte ennek a döntésnek a súlyát: „Fehér az utolsó pillanatban mégiscsak lelépett arról a vonatról, amely elkerülhetetlenül a szakadékba vitte volna pályafutását. Formálisan sem vált „ávóssá”, sem a kisgazdák, sem a szociáldemokraták, sem saját elvtársai elleni koncepciós perekben nem szennyeződött be a keze. Ez igen fontosnak számított az 1956 utáni újrakezdésben, és azt is lehetővé tette, hogy elhalványuljon, sőt szinte a feledés homályába merüljön az 1945/46-os évek emléke, és személyével kapcsolatban egyedül a harcos reformer „imázsa” maradjon meg.” (100–101. o.)

Ahhoz, hogy Fehér Lajosnak az 1968-as Új Gazdasági Mechanizmusban betöltött szerepéig eljusson, Papp Istvánnak még több kényes kérdést is elemeznie kellett a biográfia elkészítése során. Ilyennek számít az, hogy újságíróként, a Szabad Föld felelős szerkesztőjeként Fehér Lajos is részt vett a sztálinista agrárpolitikához kapcsolódó agitációs és propaganda-hadjáratban. Ő maga is járt a Szovjetunióban 1949-ben egy nyolcvan főt számláló parasztküldöttség tagjaként. Tapasztalatairól írt egy broszúrát „Öt hét a világ legfejlettebb mezőgazdaságában” címmel. Papp István kiélezve teszi fel a kérdést: „miért vállalta Fehér Lajos a sztálinista propagandista szerepét? Meggyőződésből, hitből, megalkuvásból vagy félelemből cselekedett? Cinikus, oportunista számítás, a túlélés elemi parancsa vagy a mindennapokat átható rettegés határozta meg magatartását?” (127. o.) A szerző elhárítja azt a leegyszerűsítő magyarázatot, hogy Fehér pusztán félelemből vagy cinizmusból írta cikkeit és könyveit, s nem akart szembenézni a paraszti társadalmat sújtó gazdasági, adminisztratív és büntetőjogi intézkedéssorozattal. Érvelése úgy szól, hogy Fehér a sztálinista agrárpolitika visszasságai ellenére is meg volt győződve, hogy a magyar mezőgazdaság nem kanyarodhat vissza az 1945 előtti félig feudális, félig kapitalista rendszerhez. S ebből a perspektívából szemlélve voltak olyan változások, amelyeket jónak tartott a korabeli agráriumban. A következő példákat hozza erre Papp István: „Írásainak azok a részei, amelyek a régi, egyoldalú szemtermelést folytató, kisparcellákra tagolt földbirtokszerkezet fenntarthatatlanságát hirdették, belülről fakadhattak. Ugyancsak meg volt győződve a gépesítés fontosságáról, az öntözési rendszerek fejlesztésének szükségességéről és az agrártudomány eredményeinek felhasználásáról. Szükségesnek tartotta új ipari és élelmiszertermények meghonosítását, az állattenyésztésben új fajták elterjesztését. Nem csupán hirdette, de mélyen hitt abban, hogy a téveszkeknek jelentősen emelniük kell a parasztság életszínvonalát és biztosítaniuk kell szociális ellátását is.” (128–129. o.)

Ilyen előzmények után nem meglepő, hogy amikor Sztálin halála után az új szakasz részeként megindult az agrárpolitika korrekciója, Fehér Lajos az új miniszterelnök, Nagy Imre

elkötelezett hívévé, programjának népszerűsítőjévé vált. Ők ketten már jóval korábban ismerték egymást, de kapcsolatuk 1953 után mélyült el. A pártvezetésbe is Nagy Imre híveként jutott be: az MDP 1954. május 24-e és 30-a között tartott III. kongresszusán a Központi Vezetőség póttagjává választották, majd pedig július 1-jétől kinevezték a *Szabad Nép* szerkesztőbizottságának tagjává. Az agrárrovát vezetője lett. A párt központi lapjánál eltöltött közel egy évet Papp István úgy értékelte, hogy ekkor tovább finomodtak, kristályosodtak azok a nézetek, amelyeket Fehér Lajos később mint meghatározó agrárpolitikus próbált érvényesíteni. Ezek lényege úgy fogalmazható meg, hogy csak akkor lehetséges a mezőgazdasági termelés gyors fellendítése, ha minél teljesebben megteremtik a parasztság személyes anyagi érdekeltiségét. A paraszti érdekeltiség problematikája szorosan összekapcsolódott a piac szerepével, pontosabban annak rehabilitálásával. Nagy Imre 1955 tavaszán bekövetkező menesztése értelemszerűen kihatott szövetségesei pozíciójára, Fehér Lajosnak is távoznia kellett a *Szabad Néptől*, s a Balatonnagyberekre Állami Gazdaság igazgatója lett.

A következő, 1956-os esztendő nemcsak az ország, hanem Fehér Lajos életében is sorsdöntő fordulatot hozott. A korábbi fejezetekhez hasonlóan, itt is árnyalt elemzést olvashatunk arról, milyen tényezőkkel magyarázható, hogy az oly nagyra tartott mesterét, pártfogóját, Nagy Imrét megtagadta. S hogy még összetettebbé váljon a kérdés, rögtön hozzátehetjük, mindeközben Nagy Imrének az agrárpolitikai eszméit nemcsak hogy nem tagadta meg, hanem lépésről lépésre megvalósította őket a gyakorlatban. A biográfia második fele lényegében ezt az izgalmas folyamatot követi végig.

Fehér Lajos törekvései az agrárpolitika újragondolására kezdettől nagy konfliktusokat generáltak mind a pártvezetésben, mind az apparátus különböző szintjein. Kádár János támogatása révén azonban ki tudta szorítani a sztálini agrárpolitika híveit. Mindeközben nagyon tudatosan építette saját csapatát. Ebben számíthatott a részben általa megszervezett, a népi értelmiséghez kötődő csoport támogatására, kiemelten Erdei Ferencére.

Fehér döntően a mezőgazdaság területén kezdeményezett reformokat, melyek elfogadtatásában döntő szerepe volt annak, hogy a Kádár által felvállalt életszínvonal-politika hosszú évekig elsősorban a mezőgazdaság teljesítményén múltott. Ez óriási adut adott Fehér és a körülötte formálódó agrárlobbi kezébe. Ez magyarázza, hogy már a kollektivizálás befejező szakaszában sikerült olyan megoldásokat bevezetniük, amelyek révén a gyakorlatban megindulhatott a szovjet kolhozmodellől való óvatos elkanyarodás, aminek a legalizálására az 1967-es termelőszövetkezeti törvényben került sor. Így a mezőgazdasági reform megelőzte az Új Gazdasági Mechanizmus 1968-as bevezetését. A mezőgazdasági termelés fellendüléséből nemcsak a lakosság, hanem az államháztartás is profitált, különösen a növekvő exportbevételek révén, mégis megjelentek, majd 1972-től – a gazdasági reformfolyamat táboron belüli lefélékeződésének légkörében – igen erőssé váltak az ágazatot és a gyorsan emelkedő paraszti jövedelmeket érintő belső kritikák. Ezeket Kádár hosszú ideig tudta kezelni, de a szovjet pártvezetés olyan nyomást gyakorolt, amelyre kénytelen volt reagálni. Az 1975-ös pártkongresszus előkészületei ürügyén menesztette a reformhoz leginkább kötődő politikusokat: Nyers Rezsőt, Fock Jenőt, Dimény Imrét. S velük együtt félreállította a korábban oly sokszor megvédett szövetségését, Fehér Lajost is.

Habár Fehér Lajos nem érte meg a rendszerváltást, életpályája mégis jóval több a Kádárkor egyik magas rangú káderének történeténél. Azáltal, hogy pályafutása szorosan összekapcsolódott az MKP/MDP/MSZMP zaklatott történetének különböző szakaszaival, a róla szóló biográfia kortörténet is egyben, ráadásul nem pusztán az államszocializmus évtizedeiről, hanem lényegében a 20. századi magyar történelemről.

Varga Zsuzsanna

**AZ AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE
KÖZLÉSI ÉS HIVATKOZÁSI SZABÁLYZATA**

1. KÉZIRAT

- 1.1.** A szerkesztőség agrártörténeti, társadalomtörténeti, történelmi témájú, máshol nem publikált tanulmányokat, recenziókat, forrásközléseket, beszámolókat, megemlékezéseket fogad el közlésre – az alábbi formai feltételek teljesítésével.
- 1.2.** Kérjük, hogy a szerzők kéziratuk szövegét **elektronikus formában**, Microsoft Word .doc vagy .rtf kiterjesztésű formátumban, CD-n vagy e-mailen juttassák el a szerkesztőséghez (agrartortszemle@mmgm.hu), és tüntessék fel a kapcsolattartáshoz szükséges **adataikat is** (név, telefonszám, e-mail cím, postacím). (A szerkesztőség a személyes adatokat természetesen bizalmasan kezeli.)
- 1.3. Mellékletek.** A **táblázat(ok)** elhelyezhető(k) a szövegben. A **nem szöveges mellékleteket** (térkép, kép, rajz, ábra) külön fájlban (ne a szövegbe beágyazva) és a lehető legjobb minőségben (de legalább 300 dpi felbontásban), pontos képaláírással együtt adják le (.xls, .tiff, illetve .jpeg formátumban). Kérjük, minden esetben jelöljék meg a táblázat/térkép/rajz/ábra **forrását**. A külön fájlban beküldött mellékletek száma lehetőleg ne haladja meg a 6 darabot, és helyüket egyértelműen jelöljék meg a szövegben belül.
- 1.4.** A tanulmányok/közlemények **terjedelme** mellékletekkel együtt ne haladja meg a másfél–két szerzői ívet (legfeljebb 80 000 leütés).
- 1.5.** Tanulmánya/közleménye leadásával egy időben kérünk a szerzőtől egy 1000–1500 leütés (kb. fél oldal) terjedelmű **rezümét** magyar nyelven.
- 1.6.** Recenzió esetén a recenzeált munká(k)nak kérjük az összes könyvészeti adatát feltüntetni (szerző/szerkesztő, cím, alcím, kiadás helye, kiadó, oldalterjedelem, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése).
- 1.7.** A tanulmányok/közlemények szerzői számára megjelenés után 1-1 tiszteletpéldányt és különlenyomatokat, a folyóirat többi szerzője számára 1-1 tiszteletpéldányt biztosítunk.
- 1.8.** A szerkesztőséghez eljuttatott kéziratokat, adathordozókat nem áll módunkban visszaküldeni.

2. HIVATKOZÁS

- 2.1.** Kérjük, hogy hivatkozásait **lábjegyzetek** (és ne végjegyzetek) formájában fűzzék írásukhoz (használják a szövegszerkesztők generált lábjegyzet funkcióját). Külön irodalomjegyzéket nem közlünk.
- 2.2.** A jegyzetek és a további hivatkozások formájára vonatkozóan kérjük, hogy az alábbi elveket kövessék.

2.2.1. Nyomtatott művek

- A mű **szerzőjének** vezetéknévét verzáissal (nagybetűvel), keresztnévét kurrenssal (kisbetűvel) írjuk, utána kettőspontot teszünk. A továbbiakban a vezetéknévvel és az évszámmal hivatkozunk a műre, a név és a szám közé nem teszünk írásjelet. Több szerző (vagy szerkesztő) esetében a teljes neveket gondolatjellel és szóközökkel, a további utalásnál szóközök nélkül választjuk el.

Például:

KAÁN Károly: *Alföldi kérdések. Erdők és vizek az Alföld kérdéseiben*. Budapest 1939. 15–16.

KAÁN 1939. 28.

SZILÁDY Áron – SZILÁGYI Sándor: *Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon. Nagy-Kőrös, Czegléd, Dömsöd, Szeged, Halas levéltáraiból I–II*. Pest 1863.

SZILÁDY–SZILÁGYI 1863.

ÁCS Pál et al.: *Magyar kódex 3: Szultán és császár birodalmában. Magyarország művelődéstörténete, 1526–1790*. Budapest 2000. 99.

ÁCS et al. 2000. 102.

- A mű **címét** kurziváljuk (dőlt betűvel írjuk), és utána pontot teszünk. A címet és az (ugyancsak kurzivált) alcímet ponttal választjuk el. A megjelenés helye és éve közé nem teszünk írásjelet. Ha valamelyik hiányzik, ezt szögletes zárójelben jelöljük [H. n., é. n.]. A kiadókat nem írjuk ki. Budapestet nem rövidítjük. Az oldalszám után mindig pontot teszünk, és csak akkor jelöljük külön, hogy oldalszámról van szó (például egy levéltári hivatkozás esetében – jelölhetjük így: pag.), ha ez valamilyen okból nem egyértelmű. A sorozatot a jegyzet végére írjuk, zárójelben.

Például:

GRÁFIK Imre: *Szállítás és közlekedés Szentendre szigetén*. Budapest 1971. 30. (Nép-rajzi Közlemények XV/1–4.)

GRÁFIK 1971. 32., 44–46., 53.

- A **szerkesztett/gyűjteményes kötetben, évkönyvben** megjelent írásra való utalás az In szócskával történik (kettőspont nélkül). Ilyenkor csak a gyűjteményes kötet/évkönyv címét kurziváljuk, és a továbbiakban vagy a kötetből idézett szerző nevével és a megfelelő évszámmal, vagy – ha nem egy konkrét szerzőre, hanem csak egy szerkesztett kötetre utalunk – a mű címével (hosszú cím esetében az értelemszerűen rövi-

dített címével) hivatkozunk rá. A szerkesztői (vagy egyéb közreműködői) minőséget rövidített formában adjuk meg (szerk., összeáll., ford., vál., jegyz. stb.).

Például:

BIRÓ Marianna – MOLNÁR Zsolt: Az Alföld erdei a folyószabályozások és az alföldfásítás előtti évszázadban. In *Az elmúlt 500 év környezeti eseményei történeti és természettudományi források tükrében*. Szerk. KÁZMÉR Miklós. Budapest 2009. 169–206.

BIRÓ–MOLNÁR 2009. 177.

VIGA Gyula: A gyümölcs a népi árucserében. In VIGA Gyula: *Utak és találkozások*. Miskolc 1999. 163–164. (Officina Musei).

VIGA 1999. 170.

Békéscsaba néprajza. Szerk. GRIN Igor – KRUPA András. Békéscsaba 1993. 174. (A továbbiakban: *Békéscsaba néprajza*.)

- Ha **folyóíratra**, **hetilapra** vagy **napilapra** utalunk, csak a folyóirat/hetilap/napilap nevét kurziváljuk, majd megadjuk a megjelenés évét, a folyóirat/hetilap/napilap számát és az oldalszámot. Nem adjuk meg az évfolyamot.

Például:

VADAS András – KISS Andrea: Európa klímaviszonyai a középkorban, különös tekintettel a 14. századi változásokra. Szakirodalmi áttekintés. *Soproni Szemle* 2009. 2. 239–252.

VADAS–KISS 2009.

- **Idegen nyelvű** hivatkozásnál az eredeti nyelvű rövidítéseket és jelöléseket hagyjuk meg. Az idegen nyelvű szerzőnél/szerkesztőnél előrekerül a vezetéknev, a keresztnéve(ke)t vesszővel választjuk el. A keresztnévet írjuk ki (ha csak kezdőbetűvel jelölték, lehetőség szerint egészítsük ki).

Például:

BURGER, J.[ohann]: Reise nach Ungarisch-Altenburg. In *Verhandlungen der k. k. Landwirthschafts-Gesellschaft in Wien und Aufsätze vermischten ökonomischen Inhaltes*. Neue Folge, 2. Band 1. Heft, Wien 1833. 94.

BURGER 1833. 96.

KERBLAY, Basile: Chayanov and the Theory of Peasantry as a Specific Type of Economy. In *Peasants and Peasant Societies*. Ed. SHANIN, Theodor. London 1971. 150–161.

KERBLAY 1971.

- Ha ugyanattól a szerzőtől egyazon évből több műre hivatkozunk, az évet a, b, c-vel jelöljük megkülönböztetésül, és közöljük is, hogy a továbbiakban így fogunk rá hivatkozni.

Például:

WITTMANN, Anton: *Landwirthschaftliche Hefte III. Fortsetzung der Vorbegriffe*. 2. Aufl. Wien 1829. 14. (A továbbiakban: WITTMANN 1829a.)

- Ha bármilyen okból nem egyértelmű, hogy az első előfordulás után hogyan hivatkozunk egy műre (azonos vezetőknévű szerzők; bizonytalan évszám; túl hosszú cím stb.), akkor zárójelben adjuk meg a további formát.

Például:

NAGY József: Hitbizományok Magyarországon a 20. században. In *Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei. Tanulmányok a történelemtudomány köréből*. Szerk. BESZE Tibor – MISKEI Antal. Eger 2007. 301. (A továbbiakban NAGY J. 2007.)

SALAMON Ferenc: *Magyarország a török hódítás korában*. Pest 1864. 2., bőv. kiad. Budapest 1886. (A továbbiakban: SALAMON 1864.)

Törökországi levelek, melyekben a II. Rákóczi Ferenc fejedelemmel bujdosó magyarok történetei más egyéb emlékezetes dolgokkal együtt barátságosan előadatnak. Írta: Mikses Kelemen az említett fejedelem néhai kamarása, most pedig az eredetképpen való magyar kézírásból kiadta Kultsár István az ékesszólásnak tanítója. Szombathelyen, nyomtatta Siess Antal József, 1794. (A továbbiakban: MIKES 1794.)

2.2.2. Levéltári hivatkozások

- **Kiadatlan levéltári források** esetében kérjük, hogy az első hivatkozást követően a továbbiakban rövidített formában hivatkozzon a forrásra (a rövidítést az első hivatkozásnál adja meg).

A jelzet minden esetben az irat (tétel stb.) levéltári helyét kövesse, a legnagyobb egyiségtől kiindulva a legkisebbig.

Például:

Magyar Országos Levéltár Belső miniszteri normák gyűjteménye (a továbbiakban: MOL XIX-B-1-az.) 16-422/1970. 56.d. A BM Nemzetközi Kapcsolatok és Tájékoztatási Osztálya állománytáblázata. 1965. június 8.

- **Levél- és kéziratári forráskiadványok** esetében a levéltár és a hivatkozott iratot magába foglaló állag nevét, valamint az irat címét az első előfordulás alkalmával kérjük teljes néven/címen megadni. A további rövid hivatkozási formákat adják meg zárójelben. Ismételt hivatkozásnál az őrző intézménytől az állagig már csak a rövidített formában hivatkozzanak; az irat címét szintén lehet rövidíteni. (A levéltár nevének rövidítése, a szekció betűje és a fond száma után ne tegyenek se vesszőt, se pontot.) Ilyen kiadványok esetében használhatók a pagina (pag.), recto (r), verso (v), numero (Nr), folio (fol.), szórtan (passim) jelzések.

Például:

Magyar Országos Levéltár (MOL) E 152 Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma. Acta Jesuitica (a továbbiakban: E 152 Acta Jesuitica).

Az Egri Érsekség Levéltára (EÉL) Gazdasági Levéltár. I. Acta Jurium. Liber 5. Fundatio seminarii Agriensis (a továbbiakban: Fundatio sem. Agr.).

- 2.2.3.** Ha **internetes forrásra** vagy a világhálóról letöltött anyagra hivatkozik, adja meg a honlap pontos címét és a honlap felkeresésének/az anyag letöltésének dátumát. Ha olyan műről van szó, amely nyomtatásban is megjelent, csak az internetes hivatkozást nem fogadjuk el.

Például:

http://mta.hu/data/cikk/12/67/93/cikk_126793/Kocsis_Gyula_Agrartortenet.pdf
(az anyag letöltése: 2013. január 10.).

VARGA Zsuzsanna: A Hajdú-Bihar megyei mezőgazdasági termelőségvetkezetek érdekérvényesítési küzdelmei a korai Kádár-korszakban. In *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve, XXIV. kötet*. Debrecen 1997. 239–268. Lásd még: www.hbml.archivportal.hu/data/files/145062504.pdf (megtekintve: 2013. március 10.).

Az Agrártörténeti Szemle Szerkesztősége
Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár
Budapest XIV. Városliget, Vajdahunyadvár
Levélcím: 1367 Budapest 5. Pf. 129.
E-mail: agratortszemle@mmgm.hu

CONTENTS

PAPERS

Veronika TÓTH-BARBALICS: The 1885 reorganization of the Upper House of Parliament and the land tax qualification	1
Ákos KÁRBIN: Agrarian lobbying in Hungary within the Dual Monarchy. Negotiations of the German Empire with Austria-Hungary in relation to the customs and trade treaty of 1891	31
György FEHÉR: The co-operative idea of Count Sándor Károlyi. Theory and practice	53
Nigel SWAIN: Post-Socialist Agriculture in East Central Europe	69

ESSAYS

Tünde VERES: An examination of the 1680 urbarium of the Regéc manor	93
Márton PELLER: The role of the Port of Fiume in Hungary's international agricultural trade (1896–1914)	119
Tibor TÓTH: Large estates vs smallholdings: The collision of political interests during the abolition of fee tail in the mid-1930s	131
Ágnes EITLER: Reports on the situation of the Hungarian countryside in 1956	141

BOOK REVIEWS	161

Terjeszti a Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

Előfizethető az Agrártörténeti Szemle Szerkesztőségénél (Budapest XIV. Városliget, Vajdahunyadvár. Postacím: 1367 Budapest 5. Pf. 129. – Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár) postautalványon (igényelhető a Szerkesztőségtől), valamint átutalással a Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár Magyar Nemzeti Banknál vezetett számláján. Az átutalási számlát a Szerkesztőség megküldi. A folyóirat példányonként megvásárolható a Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár könyvtárusítójánál nyitvatartási napokon (hétfő kivételével) 10–17 óra között.

Előfizetési ára 950 Ft ÁFÁ-val

Külföldre terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6.

A kiadásért felelős a Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár főigazgatója

Olvasószerkesztő: Bazsó Márton

Műszaki szerkesztő: H. Balázs Zsuzsa

HU ISSN 0002-1105